

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEFSİR PROGRAMI

İMAM ZEYD B. ALİ'YE İSNÂD EDİLEN “TEFSİRÜ
GARÎBİ'L-KUR'ÂN”

Yüksek Lisans Tezi

Mustafa URAL

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Sacit KURT

SAMSUN
2023

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

Etik Kurul Gerekli mi?

Evet ☐ (Gerekli ise ekler kısmına ekleyiniz)

Hayır ☒

14/07/2023
Mustafa URAL

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: İMAM ZEYD B. ALİ'YE İSNÂD EDİLEN “*TEFSÎRU GARÎBÎ'L-KUR'ÂN*”

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 14.07.2023 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 15

Tek kaynak oranı : % 4 çıkmıştır.

14/07/2023
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Sacit KURT

ÖZET

İMAM ZEYD B. ALİ'YE İSNÂD EDİLEN “TEFSİRÜ GARÎBİ'L-KUR'ÂN”

Mustafa URAL

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı

TEFSİR PROGRAMI

Yüksek Lisans, Haziran/2023

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Muhammet Sacit KURT

Müfessirler tefsir faaliyeti yürütürken birtakım ilimlerden yardım almışlardır. *Ulûmu'l-Kur'ân* türü çalışmalarda bir arada incelenen bu ilimlerin en önemlilerinden birisi de kökleri sahâbeye kadar uzanan Garîbu'l-Kur'ân ilmidir. Bu ilim, ilk bakışta hemen anlaşılamayan, kavranmasında güçlük yaşanan ve manasının ortaya konması noktasında Arap diline vukûfiyet gerektiren garîb kelimeleri konu edinmektedir. İslam ilim tarihinde Garîbu'l-Kur'ân ilmini merkeze alan birçok çalışma yapılmıştır. Tezimizde, bu çalışmalardan biri olan ve Zeydiyye mezhebinin kurucu imamı Zeyd b. Ali'ye (öl. 122/740) isnâd edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* isimli eser incelemeye alınmıştır. Öncelikle Zeyd b. Ali'nin hayatı ve eserleri kısaca tanıtılmış ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın dahil olduğu tefsir türü hakkında bilgiler verilmiştir. İmam Zeyd b. Ali'nin bu eseri, Abdullâh b. Abbâs'a (öl. 68/687-88) isnâd edilen eserlerden sonra günümüze ulaşan ilk Garîbu'l-Kur'ân türü çalışma olarak ön plana çıkmaktadır. Buna rağmen Zeyd b. Ali sonrası dönemde kaleme alınan tefsir kaynaklarında *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a atıfta bulunulmadığı görülmektedir. Bunun en belirgin sebebi eserin Zeyd b. Ali'ye isnâdının sıhhatiyle ilgili menfi yönde seyreden ciddi iddiaların öne sürülmüş olmasıdır. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın, mevsûkiyet yönünden de incelenmesi gerekmektedir. Bu sebeple tezimizde eserin mevsûkiyeti meselesi, hadis usulü kriterleri merkeze alınarak çeşitli yönlerden ayrıntılı bir şekilde tahlil edilmiştir. Bu tahlil sonucunda eserin Zeyd b. Ali'ye isnâdında önemli bir problem olmadığı sonucuna varılmıştır. Bütün bunlara ek olarak eserin şekil ve muhteva açısından taşıdığı özellikler başlıklar halinde ortaya konmuş, eserin kaynakları, kendisinden sonraki çalışmalara etkisi, bu çalışmalarla farklılaştığı noktalar ve orijinal yönleri tespit edilmiştir. Eserle ilgili bu inceleme sürecinde temel tabakât ve ricâl kitapları, fihrist türü eserler, hadis ve tefsir çalışmaları başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Tefsir, Kur'ân, Garîb, Zeyd b. Ali, Mevsûkiyet.

ABSTRACT

"TAFSİR GHARIB AL-QUR'AN" ATTRIBUTED TO IMAM ZAYD B. ALI

Mustafa URAL

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of Basic Islamic Sciences

TAFSİR PROGRAMME

Master, June/2023

Supervisor: Assist. Prof. Dr. Muhammet Sacit KURT

The commentators received help from some sciences while carrying out tafsir activities. One of the most important of these sciences, which are examined together in Ulum al-Qur'an studies, is the science of Gharib al-Qur'an, whose roots go back to the Companions. This science deals with strange words that cannot be understood at first glance, which are difficult to understand and which require knowledge of the Arabic language at the point of revealing their meanings. In the history of Islamic science, many studies have been carried out that center the science of Gharib al-Qur'an. In our thesis, one of these works, *Tafsir Gharibi al-Qur'an*, which is attributed to Zayd b. Ali (d. 122/740), the founding imam of the Zaydiyya sect, has been examined. First of all, Zayd b. Ali's life and works are briefly introduced and information is given about the type of tafsir in which *Tafsir Gharibi al-Qur'an* is included. This work of Imam Zayd b. Ali stands out as the first Gharib al-Qur'an work that has survived to the present day after the works attributed to Abdullah Abbas (d. 68/687-88). Despite this, it is seen that there is no reference to *Tafsir Gharibi al-Qur'an* in the tafsir sources written in the period after Zayd b. Ali. The most obvious reason for this is that serious allegations were put forward regarding the soundness of the work's mawthūqiyya to Zayd b. Ali. Therefore, *Tafsir Gharibi al-Qur'an* should also be examined in terms of plausibility. For this reason, in our thesis, the issue of the origin of the work has been analyzed in detail from various aspects by focusing on the hadith method criteria. As a result of this analysis, it has been concluded that there is no significant problem in the mawthūqiyya of the work to Zayd b. Ali. In addition to all these, the features of the work in terms of form and content are revealed in titles, the sources of the work, its effect on the works after it, the points where it differs with these studies and its original aspects are determined. In this review process about the work, basic tabaqat and rical books, index type works, hadith and tafsir studies were used as reference sources.

Keywords: Tafsir, Qur'an, Gharib, Zayd b. Ali, Mawthūqiyya.

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Asırlar boyu devam eden Kur'ân'a ilişkin çalışmalara mütevazı bir katkı sağlaması amacıyla hazırladığımız tezimizde, Kur'ân'a dil ağırlıklı yaklaşımların tezahürü olan Garîbu'l-Kur'ân ilmi ve bu ilmin yaşam alanı bulduğu dilbilimsel tefsir faaliyetlerinin kadim eserlerinden birisini çalışmak istedik. Bu eser, İslam ilim ve siyaset tarihi boyunca gerek Sünnîler gerekse Şîîlerce imam tanınan Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'dır. Zeyd b. Ali'nin ilmî kişiliği, eserin kendi türü içerisindeki zamansal önceliği, Türkiye'de eseri merkeze alan derinlikli bir çalışmanın bulunmayışı ve Garîbu'l-Kur'ân ilminin Kur'ân'ı anlama noktasındaki önemi gibi saikler bu eseri çalışmak istememizin en önemli nedenleridirler.

Burada, çalışma konusunun tespitinden son noktanın konduğu zamana kadar desteğini esirgemeyen, ufuk açıcı yönlendirmeleriyle tezin olgunlaşması ve tamamlanmasına yardımcı olan değerli danışman hocam Dr. Muhammet Sacit Kurt beyefendiye şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca yüksek lisans ders dönemi ve sonrasında desteklerini esirgemeyen Prof. Dr. Mehmet Okuyan ve Prof. Dr. Recep Demir hocalarıma, yine değerli tespitleriyle katkıda bulunan kıymetli jüri üyesi Doç. Dr. Tuğrul Tezcan hocama teşekkürü bir borç bilirim.

Mustafa URAL

İÇİNDEKİLER

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
SİMGELER VE KISALTMALAR	viii
ŞEKİLLER DİZİNİ	ix
TABLolar DİZİNİ	x
GİRİŞ	1
I. Araştırmanın Konusu	1
II. Araştırmanın Yöntemi	1
III. Konunun Amacı ve Önemi	2
IV. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları.....	4
V. Araştırmanın Kaynakları.....	4
BİRİNCİ BÖLÜM	5
ZEYD B. ALİ’NİN HAYATI VE GARİBU’L-KUR’ÂN İLMİ.....	5
I. Zeyd b. Ali’nin Hayatı ve Eserleri	5
A. Hayatı.....	5
B. Eserleri	9
1. Kur’ân İlimlerine Dair Eserler.....	9
2. Fıkıh ve Hadis İlimlerine Dair Eserler	10
3. Kelâm İlmine ve Ahlâka Dair Eserler.....	10
II. Dilbilimsel Tefsir Çeşidi Olarak Garîbu’l-Kur’ân İlmi	12
A. Dilbilimin Tanımı, Konusu ve Alt Dalları	12
B. Dilbilimsel Tefsir.....	15
2. Dilbilimsel Tefsir Çeşitleri.....	17
a. Meâni’l-Kur’ân ve İ’râbu’l-Kur’ân	17
b. el-Vücûh ve’n-Nezâir	19
c. Garîbu’l-Kur’ân	22
İKİNCİ BÖLÜM.....	26
ESERİN MEVSÛKİYETİ	26
I. Eserin Yazma Nüshaları ve Tahkiklerin Genel Özellikleri	26
II. Eserin Sened ve Metin Yönünden Mevsûkiyeti	29
A. Sened Yönünden Mevsûkiyet.....	30
1. Ravilerin Cerh ve Ta’dîl Durumu.....	30
a. Birinci Ravi: Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsîti (öl. 150/767)	30
b. İkinci Ravi: Atâ’ b. Sâib b. Mâlik (öl. 136/754)	44
c. Üçüncü Ravi: Ali b. Ahmed (öl. ?).....	46
d. Dördüncü Ravi: Muhammed b. Mansûr b. Yezîd (öl. 290/903).....	47
2. Senedin İttisâl Durumu	48

B. Metin Yönünden ve Tarihi Veriler Açısından Mevsûkiyet	49
1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın, Diğer Tefsir Kaynaklarında Geçen ve Zeyd'e Atfedilen Açıklamalarla Mukayesesi	51
2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'daki Açıklamaların Yine Zeyd'e Nispet Edilen Diğer Eserlerdeki Görüşlerle Mukayesesi	56
3. Zeyd'in Bilinen Fıkhî, İtikâdî ve Siyasî görüşleriyle Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Mukayesesi	60
4. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Bilinirlik Derecesi	63
C. Eserin Mevsûkiyetiyle İlgili Genel Değerlendirme	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	72
ESERİN ŞEKİL VE MUHTEVA ANALİZİ.....	72
I. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Özellikleri.....	72
A. Şekil Yönünden Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân	72
1. Eserin İsim Tespiti ve Tedvîn Eden Şahsın Kimliği.....	72
2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Kaynakları.....	75
3. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Kendisinden Sonraki Çalışmalara Etkisi	104
B. Muhteva Yönünden Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân.....	109
1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da Kullanılan Metot.....	110
2. Kur'ân İlimleri Açısından Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân	114
a. Esbâb-ı Nüzûl/Arka Plan.....	115
b. Kırâat	117
c. el-Vücûh ve'n-Nezâir.....	119
d. Mübhemâtü'l-Kur'ân.....	121
3. Dilbilimsel Açıdan Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân.....	123
a. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da Sarf/İştikâk ve Nahiv	123
b. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da İlmu'l-Lehcât.....	124
c. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da Dirâsetü'l-Müfredât	125
SONUÇ.....	130
KAYNAKLAR.....	133
ÖZ GEÇMİŞ	143

SİMGELER VE KISALTMALAR

TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
y.y.	: Yayın bilgisi yok
ts.	: Tarih yok
öl.	: Ölüm tarihi
h.	: Hicrî
Bk.	: Bakınız
Krş.	: Karşılaştırınız
s.a.v.	: Sallallâhu ‘Aleyhi ve Sellem
Hz.	: Hazreti
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
thk.	: Tahkik Eden
çev.	: Çeviren

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 3.1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile Garîbu'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtı Nâfi' b. el-Ezrak adlı eserlerde geçen tefsirlerin uyum oranı	91
Şekil 3.2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile el-Lügât fî'l-Kur'ân adlı eserlerde geçen tefsirlerin uyum oranı	103
Şekil 3.3. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da kullanılan hâkim metot	113

TABLÖLAR DİZİNİ

Tablo 2.1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da ve el-Emâlî'de Zeyd'e isnâd edilen açıklamaların mukayesesi.....	64
Tablo 3.1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile Garîbu'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtü Nâfî' b. el-Ezrak adlı eserlerde geçen tefsirlerin mukayesesi.....	77
Tablo 3.2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile el-Lügât fî'l-Kur'ân adlı eserlerde geçen tefsirlerin mukayesesi.....	91

GİRİŞ

I. Araştırmanın Konusu

Kur'an'ın garîb kelimelerini konu edinen *Garîbu'l-Kur'an* ilmi ve bu ilim etrafında oluşan literatür gerçekten büyük bir yekûn tutmaktadır. Daha sahâbe döneminde başlayan bu faaliyet, sonraki dönemlerde hem gelişmiş hem de ciddi bir değişim yaşamıştır. Bu çalışmada, Zeydiyye mezhebinin kurucu imamı Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen ve sahâbe sonrası dönem için türün en eski çalışması kabul edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an* isimli eser incelenecektir. İncelemede, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'ın Zeyd b. Ali'ye aidiyeti tartışılacak ve mevsûkiyet derecesi araştırılacaktır. Eser ayrıca şekil ve muhteva açısından değerlendirilecek, nasıl bir metoda sahip olduğu, kaynakları, *Garîbu'l-Kur'an* literatüründeki yeri, önemi, orijinal yönleri ve kendisinden sonraki dönemlerde telif edilen eserlere etkisi gibi hususlar tespit edilmeye çalışılacaktır.

II. Araştırmanın Yöntemi

Bir eser incelemesi niteliğinde olan bu tez çalışmasında; dokümantasyon, analoji ve tümevarım gibi çeşitli araştırma yöntemleri kullanılacaktır. Öncelikle analitik bir yaklaşım sergilenerek, konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili görülen çalışmaların dökümü yapılacak ve bu dokümanlar sınıflandırılacaktır. Böylelikle araştırmanın önünü açabilecek yaklaşımlar görülecektir. Yine bu sayede tekrara düşme tehlikesi en aza indirilecektir. Tezde incelenecek olan eser, *Garîbu'l-Kur'an* türü eserler içerisinde yer almaktadır. Dolayısıyla ilgili alana dair bir literatür taraması yapılacaktır. Bu tarama sonucu ulaşılan veriler, özellikle eserin içerik açısından incelenmesi esnasında kıyaslama imkânı sağlayacaktır. Bir eser, müellifinin ilmi ve siyasi kişiliğinden izler taşır. Bir başka deyişle müellifin kişiliği, ortaya koyduğu eser üzerinde etkin bir rol oynar. Bu sebeple Zeyd b. Ali'nin hayatı ve kişiliği önemli noktalar ön plana çıkarılarak araştırılacak ve araştırma sürecinde doğal olarak tarih kitaplarına başvurulacaktır. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an* klasik döneme ait bir eserdir. Dolayısıyla mevsûkiyet konusu önem arz etmekte ve aidiyetinin sıhhat değeri ortaya konmak durumundadır. Mevsûkiyet analizi esnasında ise isnâd ve metin tenkidine başvurulacaktır. Mevsûkiyet derecesi tespit edildikten sonra muhteva açısından değerlendirme yapılacak, bu değerlendirmelerde içerik analizi yöntemi kullanılacaktır. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'ın kaynakları, Zeyd b. Ali'nin etkilendiği eserler/şahıslar ve

kendisinden sonraki literatüre olan katkısı ayrı birer konu başlığı olarak tartışılacaktır. Özellikle kaynakların tespit edilebilmesi için çeşitli tablolar hazırlanacaktır. İşaret edilen hususlar, bu tablolar üzerinde karşılaştırma yöntemi kullanılmak suretiyle değerlendirilecektir.

III. Konunun Amacı ve Önemi

İslami ilimlere dair kaleme alınan eserlerin, zaman ve mekân açısından Hz. Peygamber'e yakın bir noktada bulunmaları büyük önemi haizdir. Zira dinler ve mezhepler tarihi çalışmalarının ortaya koymuş olduğu veriler dikkate alındığında, herhangi bir dinin ya da mezhebin doğduğu zaman ve mekâna olan uzaklık arttıkça bozulma da aynı oranda artmaktadır. Tefsir ilmine dair yazılan eserlerde de vaziyet aynıdır. Tezde incelenecek olan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* isimli eserin nispet edildiği Zeyd b. Ali'nin ölüm tarihi h. 122 yılıdır. Bu husus göz önünde bulundurulduğunda eserin, dahil olduğu Garîbu'l-Kur'ân literatürü içerisindeki zamansal önceliği açıkça görülmektedir. Böylesine kadim bir eserin incelemeye alınması, klasik dönem Kur'ân algısını anlamaya dönük bir amaca hizmet edecektir. Fakat klasik dönemde telif edilen pek çok eser için ortaya çıkan mevsûkiyet tartışması, bu eser için de gündeme gelmektedir. Dolayısıyla tezin bir diğer amacı, ilgili eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinin durumunu ortaya koymaktır.

Garîbu'l-Kur'ân'a dair te'lîf edilen eserlerin bir kısmı üzerine Türkiye'de akademik düzeyde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Fakat *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, şekil ve muhteva yönünden bugüne kadar herhangi bir akademik çalışmanın doğrudan konusu olmamıştır. Dolayısıyla tez çalışmamızın orijinal bir konumda bulunacağı düşünülmektedir. Bu noktada, Türkiye'de yapılmış ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a değinen akademik çalışmalara işaret etmek istiyoruz. Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç çalışma Zeyd b. Ali'nin bu eseri hakkında birtakım bilgiler içermektedir. Bunlardan bir tanesi İsmail Aydın'ın *İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar* isimli makalesidir. Aydın, bu çalışmasında isminden de anlaşılacağı üzere filolojik/dilbilimsel tefsirlerden günümüze ulaşan ilk eserin tespitini konu edinmiştir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a bu amaç çerçevesinde değinen yazarın tercihinine göre tezimizin konusu olan eser ilk filolojik/dilbilimsel tefsir konumundadır.¹ Aydın, çalışmasının doğası gereği, eserin tam anlamıyla Garîbu'l-Kur'ân türünde olduğundan

¹ İsmail Aydın, "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 29.

ve mevsûkiyetinden şüphe duymaya gerek bulunmadığından bahsetmenin ötesinde fazlaca bir şey söylememektedir. Bir diğer çalışma Havva Özata'nın *Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir* başlıklı çalışmasıdır. Yazar bu çalışmasında h. 2. asırda vücut bulan bazı dilbilimsel tefsirler hakkında bilgiler vermekte ve tespitlerde bulunmaktadır. Bu meyanda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a da ayrı bir başlık açan yazar, eserin Zeyd b. Ali'ye ait olduğu yönündeki görüşlerin daha ağırlık kazandığını belirttikten sonra muhtevaya yönelik birkaç bilgi vermektedir.² İşaret etmek istediğimiz son çalışma, Hasan Yıldızlı tarafından yapılmış olan *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri* başlıklı doktora tezidir. Yazar dilbilimsel tefsir türlerinden bahisle Garîbu'l-Kur'ân çalışmalarına ayrı bir başlık açmış ve bu başlık altında türün bazı erken dönem çalışmalarını karşılaştırmak suretiyle genel bir muhteva analizi yapmıştır. Bu noktada değerlendirmeye aldığı eserlerden birisi de *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'dır.³ Yazar bu başlıkta, karşılaştırmalı bir şekilde eserin muhtevasıyla alakalı bilgiler vermiş ve ileride değinileceği üzere önemli tespitlerde bulunmuştur. Fakat bu ve diğer iki çalışma, esas konuları olmaması hasebiyle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın sened ve metin kritiğini yapmamış, kaynaklarından, metodundan ya da orijinal yönlerinden bahsetmemişlerdir. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, üzerinde derin araştırmaların yapılmadığı kadim eserlerden biri olarak önümüzde durmaktadır.

Bu tez çalışmasından birtakım katkı ve çözümler beklenmektedir. Bu bağlamda çalışmanın sunacağı en önemli katkılardan birisi, eserin müellife aidiyetinin tespiti olacaktır. Eseri tahkik edip yayınlayan muhakkiklerin, eserin mevsûkiyetine dair ifade ettikleri değerlendirmeler yeterli olmayıp çeşitli yönlerden tenkit edilmeye muhtaçtır. Bu tez çalışması hem muhakkiklerin kanaatlerini hem de bunlara yönelik eleştirel değerlendirmeleri barındıracaktır. Tezdeki bu hususiyetin, eserin mevsûkiyet durumuna dair önemli açılımlar sunması beklenmektedir. Böylece *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın metni ve metodu üzerinde yapılacak incelemenin daha sağlıklı bir zemine oturması sağlanacaktır. Çalışmadan beklenen bir diğer katkı, Sünnî paradigmanın dışında konumlanan ve Zeydî anlayışın imam kabul ettiği bir şahsın Kur'ân algısına

² Havva Özata, "Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir", *Hicrî İkinci Asırda İslâmî İlimler- 2* (Ankara: İKSAD, 2022), 11-12.

³ Hasan Yıldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020), 35-46.

ışık tutması olacaktır. Çalışma bu açıdan Zeyd b. Ali'nin tefsirciliğine yönelik işaretler barındıracaktır.

IV. Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Çalışmamız üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde öncelikle Zeyd b. Ali'nin hayatı ve eserleri tanıtılacaktır. Yeri geldiğinde işaret edileceği üzere Zeyd'in hayatıyla alakalı gerek Türkiye gerekse Türkiye dışında yeterli ve ayrıntılı çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu bilgiler verilirken tezimizle doğrudan ilişkili konulara ağırlık verilecek ve ayrıntıya girilmeyecektir. Garîbu'l-Kur'ân türü çalışmalar ülkemizde dilbilimsel ya da filolojik tefsir şeklinde isimlendirilmektedir. Tezimizde dilbilimsel tefsir isimlendirmesi tercih edildiğinden birinci bölümde dilbilim ve dilbilimsel tefsirin kapsam ve yönteminin ne olduğu gibi konulara kısaca temas edilecektir.

İkinci bölümde, hadis usulü verileri ışığında eserin sened ve metin tenkidi yapılarak mevsûkiyet hususu irdelenecektir. Zeyd b. Ali'nin imam olarak kabul edildiği Zeydiyye mezhebi Şîa'nın bir koludur. Bu sebeple sened-metin tenkidinde yalnızca Sünnî çerçevede kalınmayacak, Şîî bakış açısı da dikkate alınacaktır.

Üçüncü bölümde eserin şekil ve muhteva tahlili yapılacaktır. Yani eserin kaynakları, kendisinden sonrasına etkisi, metodu, dilbilimsel yaklaşımları, orijinal yönleri ve önemi gibi konular karşılaştırmalı olarak ortaya konacaktır. Bunlar yapılırken her ne kadar diğer alanlara bakılacak olsa da erken dönem Garîbu'l-Kur'ân literatürü içerisinde kalınacaktır. Zira hem bu literatür hem de genel olarak tefsir literatürü, yüksek lisans tezinin zamansal sınırlılıkları sebebiyle bir bütün halinde kuşatılamayacak kadar geniştir.

V. Araştırmanın Kaynakları

Araştırmamızda, bir yönüyle müellifin hayatı ve eserleri, diğer yönüyle de kendisine isnâd edilen eserin mevsûkiyeti konu edinildiğinden; tarih, tabakât, ricâl ve hadis/hadis usulü kaynaklarından yoğun bir şekilde istifade edilecektir. Bunun yanında eserin ait olduğu tür gereği Kur'ân ilimleri ve tefsire dayalı çalışmalar ana başvuru kaynakları olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEYD B. ALİ'NİN HAYATI VE GARÎBU'L-KUR'ÂN İLMİ

I. Zeyd b. Ali'nin Hayatı ve Eserleri

Türkiye'de Zeyd b. Ali'nin hayatıyla ilgili doğrudan ya da dolaylı olarak yapılmış ayrıntılı ve yeterli birtakım çalışmalar bulunmaktadır.⁴ Bu sebeple konuyu özet mahiyette sunmak istiyoruz.

A. Hayatı

İmam Zeyd'in tam adı, Zeyd b. Ali Zeynilâbidîn b. el-Hüseyn b. Ali b. Ebî Tâlib'dir. el-Alevî, el-Hâşimî ve el-Kureşî nisbeleriyle anılan Zeyd'in künyesi ise Ebu'l-Hüseyn'dir.⁵ Zeyd'in babası, Hz. Hüseyin'in (öl. 61/680) hayatta kalan tek oğlu⁶ olan ve Zeynelâbidîn lakaplı⁷ Alî b. el-Hüseyn b. Alî b. Ebî Tâlib'dir (öl. 94/712).⁸ Annesi ise Muhtâr es-Sekafî'nin (öl. 67/687) Zeynelâbidîn'e hediye ettiği bir cariyedir.⁹ Medine'de¹⁰ dünyaya gelen Zeyd'in doğum zamanıyla ilgili olarak h. 75,¹¹ 79,¹² ve 80 tarihleri verilmekteyse de 122 yılında şehit edildiği¹³ ve o sıralarda 42 yaşında olduğu bilgisine dayanılarak 80 yılının daha isabetli olduğu söylenebilir.¹⁴ Şî-İsnââşerilerce 12 imamdan ikisi kabul edilen Muhammed el-Bâkır (öl. 114/733 [?]) Zeyd'in abisi, Ca'fer es-Sâdık (öl. 148/765) ise yeğenidir.¹⁵

⁴ Zeyd b. Ali'nin hayatı, görüşleri ve isyanıyla alakalı ayrıntılı bilgi için bk. İsa Doğan, *Ali Evladı İçin Silaha Sarılan İlk Fırka Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Samsun: Kardeş Matbaası, 1996), 23-49; İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015); Yusuf Gökalp, *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006), 32-43; Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 25-119; Ahmet Ekinci, *Zeydî Fıkhnın Gelişiminde İmâm Hâdî ve Hâdeviyye* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 70-73; Aytekin Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004), 1-23.

⁵ Saffet Köse, "Zeyd b. Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/313.

⁶ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 40.

⁷ Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/365.

⁸ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313.

⁹ Ali b. el-Hüseyn Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts), 127.

¹⁰ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313.

¹¹ Abdüsselâm Abbâs el-Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye* (Ummân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1420/1999), 462; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 39.

¹² Ca'fer Subhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal* (Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 1428/2007), 60.

¹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed (Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019), 4/356; Sâlih Ahmed Hafîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh* (Beyrut: Dâru'n-Nedve el-Cedîd, 1404/1984), 43.

¹⁴ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313.

¹⁵ Subhânî, *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*, 7/57-58.

Hayatı boyunca beş halife gören¹⁶ Zeyd 14 yaşına kadar babasının yanında yetişmiş ve eğitim görmüş, babası vefat ettikten sonra ise bakımını abisi Muhammed el-Bâkır üstlenmiştir.¹⁷ Babası Zeynelâbidîn, Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra siyasetten uzak bir hayat yaşamış ve ilimle meşgul olmuştur.¹⁸ Bu sebeple o ölene kadar Zeyd b. Ali'nin de aynı minvalde yaşadığı ve siyasi olaylardan uzak durduğu söylenebilir. Yetişkinlik döneminde üç evlilik yapan Zeyd'in; Yahya, Muhammed, Hüseyin ve İsa adlarında dört oğlu bir de kızı olmuştur.¹⁹

Babasının Zeynelâbidîn, abisinin Muhammed el-Bâkır ve kendisiyle aynı yaşlarda olan yeğeninin ise Ca'fer es-Sâdık olduğu hatırlanacak olursa içine doğduğu ailenin ilmi birikimi daha iyi anlaşılabilir. İşte Zeyd, çocukluk çağında böyle bir ailede yetişmişti. Babasından fıkıh ve hadis okuduğu bildirilen Zeyd, bunların yanı sıra Kur'an'ı ezberlemiş²⁰ ve kırâat ilmini tahsil etmişti.²¹ Ayrıca Câbir b. Abdillâh el-Ensârî ve Muhammed b. Üsâme b. Zeyd gibi alimlerden ilim almıştı.²² On üç yıl boyunca Kur'an'ı okumuş ve üzerinde derin derin düşünmüştü. Bu sebeple kendisine; Kur'an'ın dostu, Kur'an'la arkadaş, Kur'an'dan ayrı düşmeyen şeklinde anlamlara gelebilen *Halîfu'l-Kur'an* lakabı verilmiştir.²³ Yine çokça secde ettiği için *Seccâd* diye anıldığı da belirtilmektedir.²⁴ Ebân b. Osman b. Affân (öl. 105/723), Urve b. Zübeyr ve Ubeydullah b. Ebî Râfi' gibi muhaddislerden hadis rivayet eden Zeyd,²⁵ en son vefat eden sahâbî kabul edilen Ebû't-Tufeyl'in de (öl. 100/718-19) aralarında bulunduğu kimi sahâbîlerle görüşme imkânı yakalamıştır.²⁶ Ayrıca tâbiînden birçok râvi kendisinden hadis rivayet etmiştir.²⁷

90 küsur yıllık Emevî iktidarının ikinci yarısında, yükseliş ve duraklama devirlerini idrak eden Zeyd doğduğu zaman tahtta Abdülmelik b. Mervân (öl. 86/705)

¹⁶ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhi"* Adlı Eseri, 25.

¹⁷ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 47; Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 38.

¹⁸ Muhammed Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd b. Ali* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2005), 27.

¹⁹ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313.

²⁰ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313; Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 39.

²¹ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 128.

²² Mustafa Öz, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 43.

²³ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 439.

²⁴ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 36.

²⁵ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 52.

²⁶ Köse, "Zeyd b. Ali", 44/313; Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 44.

²⁷ Bu raviler hakkında geniş bilgi için bak. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasen b. Ali el-Kûfi, *Tesmiyyetu men ravâ ani'l-imâmi Zeyd mine't-tâbiîn*, thk. Salih Abdullah Karbân (San'a: Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003).

oturmaktaydı.²⁸ Dedesi Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da katledilişinin üzerinden yalnızca 19 sene geçmişti.²⁹ Emevîler döneminde Hz. Hüseyin'in şehadetinden sonra siyasi hava bir türlü durulmamış, Hâricî ve Şîî isyanları bitmek bilmemiştir.³⁰ Yetişkinlik çağında, kendisinin de dahil olacağı bu siyasi vasatın yanı sıra ilmi olarak tedvin döneminde³¹ yaşadığı söylenebilir. Yine Zeyd'in yaşadığı dönemde Haricilik, Mürcie ve Cebriye gibi birçok siyasi ve îtikâdî mezheb bulunduğu belirtilmelidir.³² Şia'nın sahiplendiği Zeyd'in, dönemin mezhebsel yaklaşımlarından hangisine dahil olduğunu tespit etmek pek kolay görünmemektedir. Bununla birlikte Ehl-i Sünnet çizgisine daha yakın olduğu yönünde yaklaşımlar bulunmaktadır.³³ Yine selef îtikâdî üzerinde olduğu da ifade edilmektedir.³⁴ Fakat İslam mezheplerinin, teşekküllerini tamamlamış yapıları göz önünde bulundurulduğunda Zeyd'in bunların herhangi birisine tamamen dahil edilmesi doğru olmasa gerektir.³⁵ Zira Zeyd'e nispet edilen îtikâdî görüşlere, kendisine isnâd edilen eserlerin ayrıntılı incelenmesi sonucunda ulaşılmış değildir.³⁶ Bu görüşlerin, birtakım rivayetler ve mezhebsel tercihlerle oluşan algılara dayanması, varılan yargıların objektif olmayacağını açıkça göstermektedir.

Zeyd'i şehadete götüren hayat serüveninin, siyasi açıdan fevkalade çalkantılı ve ilmi açıdan son derece verimli bir ortamda geçtiği söylenebilir. Öyle ki Zeyd, yakın çevresine nazaran çokça ilmi ve siyasi amaçlı seyahatlerde bulunmuştu.³⁷ Bu seyahatler, Ebû Hanife (öl. 150/767)³⁸ ve Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748)³⁹ gibi dönemin ileri gelen alimleriyle görüşme ve ilim alışverişinde bulunma fırsatı doğurduğu gibi geri dönüşü olmayan siyasi olaylara da kapı aralamıştı. Zeyd b. Ali, Hz. Ebû Bekir ve

²⁸ İrfan Aycan - İbrahim Sarıçam, *Emeviler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008), 42.

²⁹ İbrahim Sarıçam, *Emevi-Haşîmî İlişkileri: İslam Öncesinden Abbasilere Kadar* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015), 322-323.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bak. Hasan Onat, *Emeviler Devri Şîî Hareketleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993); Abd al-Ameer 'Abd Dixon, "Emevî Dönemi Haricî İsyanları", çev. Hüseyin Doğan, *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), 155-188.

³¹ Mehmet Efendioğlu, "Tedvin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/267-269.

³² Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 42; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 62.

³³ Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 44.

³⁴ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 147.

³⁵ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 96.

³⁶ Zeyd'in îtikâdî görüşlerine tezimizin ikinci bölümünde ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* özelinde tekrar kısaca değinilecektir.

³⁷ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 78; Doğan, *İmâm Zeyd b. Ali*, 49.

³⁸ Eren Gündüz, "Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fıkhî'deki Bir Rivayet Bağlamında Bir İnceleme", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.

³⁹ Fuat Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, çev. Muhammed Fehmî Hicâzî (Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991), 3/321.

Hız. Ömer'in halifeliklerini kabul etmekle ve onları hayırla yad etmekle birlikte⁴⁰ imametın Ehl-i beytin hakkı olduğuna inanıyordu.⁴¹ Bir anlamda kendisinde de böyle bir hak gören Zeyd, dönemin zulüm ve baskı politikaları, İslamî yaşamda görülen gevşeklik, haramların yaygınlaşması⁴² gibi durumlardan rahatsızlık duymaktaydı. Bu sebeple iyiliği emretmek ve kötülükten nehyetmek adına yönetime karşı isyanda bulunmak kendisince kaçınılmaz olmuştu. Yani Zeyd'in asıl amacı zulmü ve bid'atları ortadan kaldırmak, Allah'ın kitabı ve Peygamberin sünnetiyle hükmetmekti.⁴³ Bu düşüncelerle harekete geçen Zeyd, özellikle Kûfe'lilerin büyük teveccühünü kazanmıştı.⁴⁴ Bunun üzerine propaganda amacıyla Musul ve Sevâd bölgesine adamlar göndermişti.⁴⁵ Gerekli hazırlıkları yapan Zeyd isyan vaktinin geldiğini düşünerek Halife Hişâm b. Abdilmelik b. Mervân (öl. 125/743) döneminde bir başkaldırıda bulunmuştu. Fakat kendisine biat edenlerin bir kısmı bu biatlarını bozmuş ve bir kısmı da gevşek davranmışlardı.⁴⁶ Biatlarını bozanların gerekçeleri, Zeyd'in Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e müspet bakıyor oluşuydu. Zeyd'de böyle bir tutum görenler, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'den beri oldukları için ondan ayrıldılar ve bu olaydan sonra kendilerine, ayrılanlar anlamında *Râfıza* ismi verildi.⁴⁷ Etrafındaki insanların bir kısmının bu tavırları sonucunda, dedesi Hz. Hüseyin gibi Zeyd de yalnız bırakıldı ve başarısızlıkla sonuçlanan bu isyan esnasında başına isabet eden bir ok sebebiyle hicrî 122 yılının Safer ayının ikisinde (7 Ocak 740) şehit oldu.⁴⁸ Temel İslâmî ilimlerin hemen hepsinde söz sahibi olan Zeyd'in ilmî ve siyasî mirası, kendi adıyla anılan Zeydiyye mezhebinin doğuşuna zemin hazırladı.

⁴⁰ Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Fezâilu's-Sahâbe*, thk. Vasiyyullâh Muhammed 'Abbâs (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1983), 1/160; Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Zirikli (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1417/1996), 10/301.

⁴¹ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî"* Adlı Eseri, 85.

⁴² Doğan, *İmâm Zeyd b. Ali*, 73-74.

⁴³ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 143.

⁴⁴ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî"* Adlı Eseri, 80.

⁴⁵ Öz, "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye", 44.

⁴⁶ Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî"* Adlı Eseri, 81.

⁴⁷ Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî İbn Habîb, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1361/1946), 483; Ebu'l-Feth Tâcüddîn eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl (Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1387/1968), 1/155; Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'il el-Eş'arî, *Mağâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muşallîn*, thk. N'aîm Zerzûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 1426/2005), 1/33.

⁴⁸ Bu başkaldırı ve sonuçları ile ilgili bilgi için bak. Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 119-143; Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd b. Ali*, 51-72; Doğan, *İmâm Zeyd b. Ali*, 73-127; Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 20-23; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhî"* Adlı Eseri, 80-82.

B. Eserleri

Zeyd b. Ali, siyasî alanda olduğu gibi temel İslamî ilimlerde de temayüz etmiş bir alimdir. Kendisine irili ufaklı birçok eser isnâd edilmiştir. Yemenli ilim insanı Abdüsselâm Abbâs el-Vecîhî, *A'lâmü'l-Müellifin ez-Zeydiyye* isimli çalışmasında Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen ve mevsûkiyeti tartışmalara konu olan otuz küsur eser listelemiştir.⁴⁹ Bu eserlere bakıldığında çoğunun Kelâm ilmiyle ilişkilendirilebileceği görülmektedir. Diğer kısmı ise Kur'ân İlimleri, Hadis, Fıkıh ve Ahlâkla ilgilidir. Bu başlıkta, ilgili eserlere kısaca işaret edilecektir.

1. Kur'ân İlimlerine Dair Eserler

Zeyd b. Ali'ye, tezimizin konusu olan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* dışında Kur'ân ilimlerine dair altı eser daha isnâd edilmektedir. Bunlar;

- *Kırâatu Zeyd b. Ali*,⁵⁰
- *Nüzûlu'l-Kur'ân 'alâ Seb'a Ahruf*,⁵¹
- *Medhal ilâ'l-Kur'an*,⁵²
- *Kut'a fî't-Tefsîr*,⁵³
- *Tefsîru'l-Kur'ân*⁵⁴
- *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*

isimli eserlerdir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın muhakkiklerinden olan Hasan Muhammed Takî el-Hakîm, tahkikin dip notlarında bu son risaleden alıntılar yapmakta ve risalenin adını da *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* ve *Ba'du Âyâtî'l-Kur'ân* şeklinde vermektedir. Ayrıca yazma nüshanın Berlin'de bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁵ *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın bir başka muhakkiki olan Muhammed Yûsufuddîn bu risaleyi, *Fâtihatü'l-Kitâb* başlığıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın baş tarafında vermiştir.⁵⁶ Yine İsa Doğan, *İmam Zeyd b. Ali* isimli eserinde, *İmam Zeyd b. Ali'nin Kur'ân'a Bakışı* ve

⁴⁹ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 440-442.

⁵⁰ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 441.

⁵¹ Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 442.

⁵² Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 442; Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 11; Gündüz, *İmam Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 112-113.

⁵³ Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 10.

⁵⁴ Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 10.

⁵⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm (Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1412/1992), 41.

⁵⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ânî'l-Mecîd*, thk. Muhammed Yûsufuddîn (Haydarâbâd: Yusuf Foundation Trust, 1422/2001), 5-38.

Bazı Âyetlerin Tefsiri şeklinde bir başlık açarak kaynak göstermeden ve nereden alındığına ilişkin herhangi bir bilgiye yer vermeden özet sayılabilecek bir çeviriye yer vermiştir. *Fâtîha Sûresinin Tefsiri* ve *Diğer Bazı Âyetlerin Tefsiri* şeklinde verdiği başlıklarda büyük ihtimalle tanıtımı yapılan eserden faydalanmıştır.⁵⁷

2. Fıkıh ve Hadis İlimlerine Dair Eserler

Tespit edebildiğimiz kadarıyla fıkıh ve hadis alanlarında Zeyd b. Ali'ye üç farklı eser nispet edilmektedir. Bunlar;

- *Nass lehu fî Tahrîmi 't-Taklîd fî 'l-Helâli ve 'l-Harâm*,⁵⁸

- *Mensiku 'l-Hacc*

- *Müsnedü 'l-İmâmi Zeyd b. Ali*

isimli eserlerdir. *Mensiku 'l-Hacc* isimli eser *Minhacu 'l-Hacc* adıyla Bağdat'ta basılmıştır.⁵⁹ Çeşitli baskıları yapılan *Müsnedü 'l-İmâmi Zeyd b. Ali* isimli eser ise *Mecmû 'u 'l-Fıkhî* ve *Mecmû 'u 'l-Hadîsî* isimleriyle bilinen ve Zeyd b. Ali'ye nispet edilen kitapları içermektedir.⁶⁰ Türkiye'de bu eserle ilgili bir yüksek lisans bir de doktora tezi yapılmıştır.⁶¹

3. Kelâm İlmine ve Ahlâka Dair Eserler

Zeyd b. Ali'ye Kelâm ve Ahlâka dair 22 eser nispet edilmektedir. Bunlardan bir kısmı;

- *Cevâbuhû 'alâ Hâlid b. Safvân fî Şe'ni Osmân b. Affân*,

- *er-Risâletu 'ş-Şâfiye*,

- *Fedâilu Emîri 'l-Mü'minîn*,

- *el-Mevâ 'izu 'l-Hikem*,

- *Kitâbu Da 'vetihi*,

- *Ed'iyetu 'l-İmâmi Zeyd*,

⁵⁷ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 309-352.

⁵⁸ Vecîhî, *A 'lâmü 'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 442.

⁵⁹ Vecîhî, *A 'lâmü 'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 441; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû 'u 'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 118.

⁶⁰ Vecîhî, *A 'lâmü 'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 440.

⁶¹ Aytekin Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004); Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû 'u 'l-Fıkhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007).

- *Kitâbu'l-Îmâmi Zeyd ilâ Ehli'l-Kûfe*,
- *Kelâmun lehu fî Sıfati'l-Îmâmi ve Keyf*,⁶²
- *Kitâbu'r-Redd 'ale'l-Kaderiyye mine'l-Kur'ân*⁶³
- *er-Risâletu'n-Nâsiha ve'l-Hukûku'l-Vâdiha*⁶⁴

isimli eserlerdir. Bir diğer kısmı ise İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî'nin tahkikiyle yayınlanan ve Zeyd b. Ali'ye nispet edilen çeşitli kitapları, risaleleri, hutbeleri ve mektupları içeren *Mecmû'u Kütüb ve Resâili'l-Îmâm Zeyd b. Ali* isimli çalışma içerisinde yayınlanmıştır. Bunlar;

- *el-İhticâc fî'l-Killeti ve'l-Kesra*,⁶⁵
- *el-Îmânu ve'l-Men'u min Tesmiyyeti'l-Fasık Müslimen*,⁶⁶
- *Tesbîtu'l-Îmâme*,⁶⁷
- *Tesbîtu'l-Vasiyye*,⁶⁸
- *Cevâbun alâ Vâsıl b. Atâ fî'l-Îmâme*,⁶⁹
- *Hukûkullâhi 'ale'l-Halk*,⁷⁰
- *er-Reddu 'ale'l-Mücbira*,⁷¹
- *er-Reddu 'ale'l-Mürchie*,⁷²
- *er-Risâletu'l-Medeniyye*,⁷³
- *Risâletu'l-Îmâmi Zeyd ilâ 'Ulemâi'l-Ümmeti*,⁷⁴

⁶² Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 441-442.

⁶³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî (Beyrut: Dâru'l-Vaî el-İslâmî, ts.), 23; Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 9-10.

⁶⁴ el-Vecîhî bu risalenin *Hukûkullâhi ale'l-Halk* ile aynı risale olabileceğini söylemektedir. Bk. Vecîhî, *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*, 441.

⁶⁵ Zeyd b. Ali, *Mecmûu kütüb ve resâili'l-imâm Zeyd b. Ali*, thk. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî (Yemen: Merkezu Ehli'l-Beyt li-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422/2001), 251-279. Eserin bir diğer adı *Medhu'l-Killeti ve Zemmu'l-Kesra* şeklindedir.

⁶⁶ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 122-176.

⁶⁷ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 177-194.

⁶⁸ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 195-212.

⁶⁹ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 352-353.

⁷⁰ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 308-312.

⁷¹ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 213-217.

⁷² Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 124.

⁷³ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 314-320.

⁷⁴ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 297-307.

- *Kitâbu's-Saffe*⁷⁵

- *Münâzaratu Ehli's-Şâm*⁷⁶

isimli eserlerdir. Bu eserlerin dışında, *Mecmû'u Kütüb*'de yer alan ve Zeyd'e isnâd edilen çeşitli sözler, dualar ve şiirler de bulunmaktadır.⁷⁷

II. Dilbilimsel Tefsir Çeşidi Olarak Garîbu'l-Kur'ân İlmi

Günümüz Türkiye'sinde Garîbu'l-Kur'ân ilmine dair eserleri *Filolojik Tefsir* başlığı altında inceleyenler⁷⁸ olduğu gibi bizim tercihimize uygun yönde *Dilbilimsel Tefsir*⁷⁹ çeşidi olarak nitelendirenler de bulunmaktadır. Dolayısıyla bu ilmin ne olduğunu ortaya koyabilmek adına dilbilimsel tefsirden ne anlaşılması gerektiği izah edilmelidir. Dilbilimsel tefsir terkibindeki *dilbilimsel* kavramının neye tekabül ettiği hususu ise dilbilim ile ilintilidir. Bu sebeple öncelikle dilbilimin tanımı, konusu ve alt dalları hakkında kısaca bilgi verilecektir.

A. Dilbilimin Tanımı, Konusu ve Alt Dalları

Genel kaniya göre insanın diğer varlıklardan ayrıştığı en belirgin niteliği konuşabilmesidir (كلام).⁸⁰ Konuşmayı mümkün kılan şey ise *dilyetisidir* (سليقة). Dilyetisi, insanın sesli göstergeler aracılığıyla ya da doğal diller kullanarak anlaşma, bildirişim sağlama yetisidir.⁸¹ *Dil* (لغة), nedensiz simgelerden oluşan, iletişimin gerçekleşmesini sağlayan dizgeyi ve çok boyutlu kavramlar bütünü ifade eder.⁸² Yine dil, bütün toplumların maksatlarını ifade ettikleri sesler olarak açıklanmaktadır.⁸³ İnsanların birbirleriyle iletişim kurmalarını ve anlaşmalarını sağlayan dil ve

⁷⁵ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 218-250.

⁷⁶ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 251-253.

⁷⁷ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 397-403.

⁷⁸ Ali Bulut, "Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası- Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'an'ı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2009), 314; İsmail Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010), 116-119; Mustafa Kılıç, "İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (*Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* Örneği)", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/1 (2020), 7-50.

⁷⁹ Mustafa Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı* (Ankara: Ankara Okulu, 2015), 156-174; Cüneyt Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem (Taberi Örneği)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017), 66-68; Havva Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci (Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsiri Örneği)* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 114-142; Yaldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 35-46; Ali Bulut, "Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellam (ö.224/838)'ın Dilbilimsel Tefsir Alanındaki Yeri ve Kaynaklık Değeri Üzerine Bir Değerlendirme", *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-*, (2019), 410.

⁸⁰ Emir Ali Ergat, *Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi* (İstanbul: Birey Yayıncılık, 2008), 10.

⁸¹ Berke Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Multilingual, 2007), 78.

⁸² Kâmile İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü* (İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011), 86.

⁸³ Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Hasâis*, thk. Muhammed Ali Neccâr (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, ts.), 1/33.

dilyetisinin kaynağı, doğası ve yapısıyla alakalı olarak tarihin çok eski dönemlerinden bu yana araştırma, inceleme ve tartışmalar süregelmıştır.⁸⁴ Dile dair bu çabalar dilbilimin (linguistik علم اللغة/فقه اللغة) nüveleri olmakla beraber modern dilbilim Ferdinand de Saussure (öl. 1913) ile başlatılmaktadır.⁸⁵

En geniş anlamıyla dilin bilimsel açıdan incelenmesi⁸⁶ olan dilbilim için birbirinden farklı tanımlar getirilmiştir.⁸⁷ Bu tanımların bütününden çıkan sonuca göre dilbilimin konusunu, dil ve dilyetisi kavramları şeklinde tespit edebiliriz. Dilbilimin amacı ise dilin özelliklerini, dile ilintili birtakım olguların hem kendi aralarındaki hem de dile etki eden başka etmenlerle ilişkisini açıklamak olarak tespit edilebilir.⁸⁸

Her bilim dalında olduğu gibi dilbilim de alt dallara ayrılmaktadır. Fakat bu alt dalların neler olduğu, sayısı ve sınırlarıyla ilgili görüş birliği bulunmamaktadır.⁸⁹ Konuya Arap dili, tefsir ilmi ve *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân* özelinde yaklaşıldığında bazı dalların daha önemli ve ilk dönem Arapça tefsirlerin tahlili sadedinde daha kullanışlı olduğu söylenebilir.⁹⁰ Şimdi bu dallara kısaca işaret etmek istiyoruz.

Bir dilin ses sistemindeki en küçük birim⁹¹ olan sesbirimler bir araya gelerek sözcükleri oluştururlar. Bu noktada dilbilimin sözcükle ilgili alt dallarından işaret edilmesi gereken iki dal önem kazanmaktadır. Bunlardan birincisi *Sözcükbilimdir*. Sözcükbilim (Lexicology/دراسة المفردات), bir dilin sözvarlığını, sözcüklerin ve öteki sözvarlığı öğelerinin yapılarını, oluşumlarını ve gelişimlerini araştıran bilim olarak tarif edilmektedir.⁹² Dilbilimin, sözcükle ilintili işaret edilmesi gereken ikinci alt dalı, sözcükbilimle sık sık karıştırılan⁹³ *Sözlükbilimdir*. Sözlükbilim (Lexicography/صناعة المعجم), bir dildeki sözlüksel birimleri, bir başka deyişle, anlambirimlerin sözlükbirim niteliği taşıyanlarıyla, dilbilgisel olmayan ve sözlükbirimler gibi işlem gören çeşitli

⁸⁴ Dilbilimin kısa tarihçesi için bk. Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1979), 1/16-23; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 67-79; Caner Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş* (Ankara: Pegem, 2017), 5-22.

⁸⁵ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 5.

⁸⁶ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *İlmu 'l-lügati 'l-Arabiyye* (Mısır: Dâru Garîb, ts.), 31.

⁸⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 1/14; Zeynel Kıran, *Dilbilim Akımları* (Ankara: Onur Yayınları, 1996), 25; André Martinet, *İşlevsel Genel Dilbilim*, çev. Berke Vardar (İstanbul: Multilingual, 1998), 13; Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 73; İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 92; Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 43.

⁸⁸ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 43.

⁸⁹ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 54.

⁹⁰ Krş. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 55; Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 39-40; Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci*, 25.

⁹¹ İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 222.

⁹² İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 230.

⁹³ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 242.

birleşimleri dilbilim yöntemleriyle inceleyen, bu arada sözlük yapımının kuramsal sorunlarını ele alan dal olarak tanımlanmaktadır.⁹⁴ İslamî gelenekte sözcükbilim/sözlükbilim başlığı altında değerlendirilebilecek ciddi çalışmaların çok erken dönemde başladığı söylenebilir. Bu çalışmaların, Kur'ân ve hadisi anlamak gibi dînî sebepleri olduğu gibi sosyal birtakım nedenleri de bulunmaktadır. Çeşitli etkenlerle Arapların dillerindeki orijinalliğin kaybolmaya başlaması bu nedenlerden birisidir.⁹⁵

Yine dilbilimin sözcüklerle/kelimelerle alakalı bir diğer alt dalı *Biçimbilimdir*. Biçimbilim (Morfoloji/الصرف), bir dil içinde kelime kategorilerinin neler olduğunu, nasıl çekildiklerini, ne gibi şekiller gösterdiklerini öğreten gramer kolu olarak tarif edilebilir.⁹⁶ Günümüzde biçimbilim çatısı altında yapılan araştırmaların; sözcüklerin kökenlerini tespit etme, kök ve ek olarak belirleme şeklinde en eski dil çalışmalarına kadar uzandığı belirtilmektedir.⁹⁷ Arap dilbilimi açısından bakıldığında biçimbilim terimi *Sarf* ve *İştikâk* (اشتقاق) kavramlarıyla ilişkilendirilmektedir.⁹⁸ Sarf ilmi; iştikâk, idğam, ibdâl, i'âl vb. araçlarla kelime yapısının farklı formlara dönüşümünü ve buna bağlı olarak meydana gelen anlamsal incelikleri, Arap dili zemininde geliştirdiği kurallar çerçevesinde incelemektedir.⁹⁹ Buradaki iştikâk olgusu, var olan kelimeden hareketle onun türetildiği aslı bulmayı amaçlayan ilimdir.¹⁰⁰ Sarf ilminin konusu mu'reb isimler ve mutasarrıf fiillerdir. A'cemî ve mebnî isimler, harfler ve câmid fiiller sarfın inceleme alanına girmemektedir.¹⁰¹

Dilbilimin alt dallarından bir diğeri de cümlelerin yapısını inceleyen *Sözdizimi/Dizimbilimdir* (Sentaks/النحو).¹⁰² Cümle kavramı kadim dil çalışmalarında yer almıştır.¹⁰³ Fakat tanımı noktasında farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Dolayısıyla

⁹⁴ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 184.

⁹⁵ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 65.

⁹⁶ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 58. Diğer tanımlar için bk. Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 2/85; Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 41; İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 52.

⁹⁷ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 2/83.

⁹⁸ Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 42. Ayrıca bk. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 59.

⁹⁹ Emrullah Ülgen, "Tefsir Metodolojisinde Sarf İlminin Yeri ve Önemi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/1 (2016), 105.

¹⁰⁰ Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 42.

¹⁰¹ Musa Alak, "Sarf (Tasrif) İlmi", *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM, 2015), 116-117.

¹⁰² Berke Vardar, *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri* (İstanbul: Multilingual, 1998), 182; İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 230.

¹⁰³ Aksan, *Her Yönüyle Dil*, 2/123.

tek bir tanım getirmek pek mümkün görünmemektedir.¹⁰⁴ Sözcüklerin cümledeki dizilişleri, birbirleriyle ilişkileri ve dillerin tümce yapılarının belirlenmeleri gibi konuları inceleyen sözdizimi, cümlelerin nasıl kurulacağı ve sıralanacağıyla da ilgilenmektedir. Bu özellikleriyle sözdizimi Arap dilbilimindeki nahiv ilmiyle karşılanmaktadır.¹⁰⁵ Nahiv ilminin tanımıyla ilgili ihtilaflar bulunmaktadır.¹⁰⁶ Esasen herhangi bir ilim, tanıma takılmadan konusu ve amacı ortaya konarak anlaşılabilir. Bu durum nahiv ilmi için de geçerlidir. Nahvin konusu kelimelerin cümle içerisindeki dizilişleri ve cümle oluşturma yollarıdır. Amacı ise cümlenin doğru kurulması ve anlaşılmasını sağlamaktır. Bu noktada Arap dilinde kelime sonlarının nasıl okunacağıyla ilişkili olan i'râb olgusu, nahiv ilminin en temel unsuru kabul edilmektedir.¹⁰⁷

Dilbilimle ilintili olan bilimlerden son olarak *Lehçebilim* (Diyalektoloji/ علم اللهجات) konusuna değinmek istiyoruz. Bir dilde var olan lehçe ve ağızlarla ilişkili olguların tespit ve tasvir edildiği dal olarak tanımlanan¹⁰⁸ lehçebilim, toplumbilimin alt alanı olarak da değerlendirilen ve modern anlamda temelleri 19. yüzyılda atılan bir dilbilim dalıdır.¹⁰⁹ İslam ilim tarihinde lehçelerle alakalı çalışmalar yeterli düzeyde görülmemektedir. Kur'an ilimleri düzleminde bakıldığında, lehçelerin mana ve hükümlere etki etmesi, ilim insanlarının Kur'an'ın bu yönüne de eğilmelerini sağlamıştır. Kur'an'da bulunduğu belirtilen farklı lehçeler olgusu genel olarak kırâat başlığı altında değerlendirilmiştir.¹¹⁰

B. Dilbilimsel Tefsir

1. Dilbilimsel Tefsir Kavramı

Dilbilimsel Tefsir terkimindeki *dilbilimsel* ifadesinden kastedilen şey, “*dilbilime ait olmak*” değildir. Kastedilen mana, “*içerisinde dilbilime dair unsurlar barındırmak, dilbilimle ilişkili olmak*” şeklinde tespit edilebilir. Bu tespitten yola çıkılarak dilbilimsel tefsirden kastın; *bünyesinde dilbilimsel olgular barındıran, dilbilimle ilişkili yaklaşımların bulunduğu ve genel anlamda dil ağırlıklı tefsir faaliyeti olduğu*

¹⁰⁴ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 198.

¹⁰⁵ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 63. Krş. Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 43-44; Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci*, 27-28.

¹⁰⁶ Mahmut Kafes, “Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9-10 (1995 1994), 101.

¹⁰⁷ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 63-64.

¹⁰⁸ Vardar, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 142; İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, 187.

¹⁰⁹ Kerimoğlu, *Genel Dilbilime Giriş*, 278.

¹¹⁰ Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 47-48.

söylenebilir. Yani dilbilimin yöntem ve amaçlarıyla bire bir örtüşme düşünülmemelidir.¹¹¹ Arap dünyasında çoğunlukla¹¹² ve Türkiye’de bazı çalışmalarda¹¹³ *Lügavî Tefsir* (التفسير اللغوي) kavramıyla ifade edilen ve bizim dilbilimsel tefsir dediğimiz bu tefsir türü için ülkemizde *Filolojik Tefsir* kavramının da kullanıldığını belirtmiştik. Tezimizin ana hedefleri kapsamında olmadığından dolayı hangi isimlendirmenin daha uygun olduğu tartışmalarına girmek istemiyoruz.¹¹⁴ İster lügavî ister filolojik isterse dilbilimsel tefsir şeklinde isimlendirilsin, buradaki müsemma, yani tefsir türü hepsinde aynıdır. Bu tefsir türü için çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Mesela Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr: “*Arap diline göre Kur’ân’ın manalarının beyanıdır*” şeklinde bir tanım yapmaktadır.¹¹⁵ Mustafa Karagöz’ün tanımı ise şöyledir: “*Kur’an yorumunda ağırlıklı olarak sözdizimi, biçimbilim, anlambilim gibi, dilbilimin çeşitli alt dallarından çağdaş dilbilimin verilerini de göz önünde bulundurarak yararlanılan yöneliş.*”¹¹⁶ İsmail aydın bu verdiğimiz tanımlarla birlikte başka bazı tanımları da değerlendirdikten sonra şu tanımı yapmaktadır: “*Rivayetler, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensuh ve diğer yardımcı ilimlerle birlikte, ağırlıklı olarak Kur’ân’ın nüzûlü döneminde Araplar’ın konuştuğu dilin lafız ve üsluplarıyla, Arap şiiri ve dildeki hâkim kurallarla Kur’ân’ı açıklamaktır.*”¹¹⁷ Tanımlardaki ortak vurgudan anlaşılacağı üzere bu tefsir türünde hakim unsur dil çözümlemeleri olmaktadır.

Dilbilimsel tefsir kavramıyla ilgili verilen malumattan sonra bu tefsir türünün doğuşu ve gelişimiyle alakalı özet bilgiler vermek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Kur’ân, öncelikle indiği Arap toplumunun anlaması için Arap diliyle indirilmiştir.¹¹⁸ Dolayısıyla bu dilin özelliklerinin bilinmesi elzemdir.¹¹⁹ Sahâbe, Kur’ân’ı anlama

¹¹¹ Krş. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 90; Ali Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlara Yaklaşım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015), 36.

¹¹² Abdu’l-’Al Salim Mükerrrem, *el-Müşterekü’l-lafzî fi’l-hakli’l-Kur’ânî* (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1417/1996), 43; Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lügavî li’l-Kur’ânî’l-Kerîm* (Riyad: Dâru İbni’l-Cevzî, 1422/2001); Abdurrahmân b. Meâda eş-Şihri, *eş-Şâhidu’s-şi’ri fi tefsîri’l-Kur’ânî’l-Kerîm* (Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1431), 187-193; Fazl Hasan Abbâs, *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn fi’l-asri’l-hadîs* (Ürdün: Dâru’n-Nefâis, 1437/2016), 1/73.

¹¹³ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 83.

¹¹⁴ Konuyla ilgili karşılaştırmalı bir araştırma için bk. Havva Özata, “Dilbilimsel Tefsirin İsimlendirilmesi Problemi”, *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* II/2 (2019), 131-154.

¹¹⁵ Tayyâr, *et-Tefsîru’l-lügavî li’l-Kur’ânî’l-Kerîm*, 38.

¹¹⁶ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 81.

¹¹⁷ Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 27.

¹¹⁸ Yûsuf, 12/2; Zuhurf, 43/3.

¹¹⁹ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 12.

noktasında fazlaca problem yaşamıyordu.¹²⁰ Zira başka hususlar yanında Arapçayı en doğal haliyle bilme avantajları vardı. Fakat bu avantajın sonraki dönemlerde yaşayan Müslümanlar için gittikçe azaldığı söylenebilir. Çünkü İslam'ın yayılmasıyla birlikte Arap olmayan kavimler de Müslüman toplumda yer almaya başladılar. Bu yer alış, sosyal ve siyasal birtakım problemlerin yanında dilin safiyetinin bozulmaya başlamasını da beraberinde getirdi. Dil adına ortaya çıkan bu sıkıntı, Arap dili kurallarının tespiti ve bu kuralların kayıt altına alınması gereğini doğurmuştur.¹²¹ Bunun üzerine dilciler sözlük ve gramer çalışmalarına koyulmuşlardır.¹²² Dildeki bozulma ve yanlış okumalar Kur'ân'ın da hatalı okunmasına sebebiyet vermektedir. Denebilir ki dilbilimsel tefsir faaliyetinin en önemli nedeni, dildeki yanlışlar ve esasen bu yanlışların Kur'ân okumaya yansımalarıdır.¹²³ Özet olarak bu şekilde başlayan dilbilimsel tefsir faaliyeti, zaman geçtikçe kendi içinde çeşitlenip gelişerek devam etmiştir. Bundan sonraki başlıkta dilbilimsel tefsir çeşitleri tanıtılacaktır.

2. Dilbilimsel Tefsir Çeşitleri

Ulûmu'l-Kur'ân başlığı altında da incelenen ve dilbilimsel tefsir olarak değerlendirilebilecek olan dört tefsir çeşidi bulunmaktadır. Bunlar *Meâni'l-Kur'ân*, *Î'râbu'l-Kur'ân*, *el-Vücûh* ve *n-Nezâir* ve *Garîbu'l-Kur'ân* ilimleridir. Bundan sonraki başlıklarda, işaret ettiğimiz ilimlerle ilgili özet bilgiler verilecektir.

a. Meâni'l-Kur'ân ve Î'râbu'l-Kur'ân

Meânî (معاني), mânâ (معنى) kelimesinin çoğuludur ve (عنى) kökünden türetilmiştir. Bu kökün asıl anlamı; bir şeyi kastetmek, boyun eğmek, bir şeyin ortaya çıkması ve belirmesidir.¹²⁴ *Meâni'l-Kur'ân* (معاني القرآن) ilmi açısından bizi ilgilendiren anlam kastetme anlamıdır. Mesela (عنى بالقول كذا) cümlesi: “Bu sözle şunu kastetti, irade etti” anlamındadır. Yine (معنى الكلام) denildiğinde kelamın anlamı, kastı, muhtevası ifade edilmektedir.¹²⁵ *Meâni'l-Kur'ân* terkihiyle, Kur'ân'daki anlaşılması güç olan ve

¹²⁰ Sahâbenin anlama sorunu yaşadığı nakledilen âyet örnekleri ve sebepleriyle ilgili bk. Ali Karataş, “Sahâbenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Ayetler”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 38 (Şubat 2019), 289-324.

¹²¹ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 1/249.

¹²² Şahabettin Ergüven, “Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri”, *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2007), 155-156.

¹²³ Krş. Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 54.

¹²⁴ Ebu'l-Hüseyn Ahmed İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1399/1979), 4/146.

¹²⁵ Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, thk. Heyet (Kuveyt: Müessesetü Kuveyt, 1422/2001), 39/122.

kavranması gayret gerektiren hususların incelenmesi kastedilmektedir.¹²⁶ Bu incelemeler yoğunlukla sarf, nahiv/i'râb ve kıraat yönünde ilerlemiş, kısmen de kelime anlamları üzerinde durulmuş ve daha başka dilbilimsel analizler yer almıştır.¹²⁷ Bu sahadaki en önemli eserler Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (ö. 207/822), Ebû İshak ez-Zeccâc (öl. 311/923), Ahfeş el-Evsat (öl. 215/830 [?]) ve Ebû Ca'fer en-Nehhâs (ö. 338/950) gibi isimler tarafından kaleme alınmışlardır.¹²⁸

İ'râb (إعراب) kelimesi; açıklamak, ifade etmek, beyan etmek anlamlarındaki (عرب) kökünden türemiştir.¹²⁹ İ'râb, en geniş manasıyla anlamak, anlatmak ve manayı muhataba eksiklik ya da fazlalık olmaksızın aktarabilmektir.¹³⁰ İ'râbın ıstılâhî manası ise Arap dilinin cümle yapısını (nahiv) incelemektir.¹³¹ Böylelikle İ'râbu'l-Kur'ân, başka unsurların yanında ağırlıklı olarak Kur'ân'daki cümlelerin yapısını inceleme faaliyeti olmaktadır. Bu sahada asırlar boyunca çokça eser verilmiştir.¹³² İsmi İ'râbu'l-Kur'ân olan ve günümüze ulaşmayan ilk çalışma Kutrub'a (öl. 210/825 civarı) aittir.¹³³ İlk dönem Meâni'l-Kur'ân ve İ'râbu'l-Kur'ân çalışmaları arasında net bir ayrıma gitmek zor görünmektedir. Zira bu iki ismi aynı anda taşıyan eserler bulunduğu gibi ele aldıkları konular ve ele alış biçimleri de benzerlik göstermektedir.¹³⁴ Fakat sonraki dönemlerde ve özellikle de en-Nehhâs'ın *İ'râbu'l-Kur'ân* adlı eseriyle birlikte, iki ilmin fiili olarak ayrılmasına adım atılmıştır.¹³⁵ Daha sonra İ'râbu'l-Kur'ân ayrı bir ilim hüviyetini kazanırken Meâni'l-Kur'ân tefsir kitaplarıyla mezcolmuştur.¹³⁶

¹²⁶ Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ali en-Neccâr (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1374/1955), 1/11.

¹²⁷ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 176; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 119-120; Temel, *Dilbilimsel Tefsirlerde Kıraatlara Yaklaşım*, 37-38; Özata, *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci*, 79; Ali Bulut, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meâni'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 395.

¹²⁸ İsmail Aydın, "Meâni'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/208. Meâni'l-Kur'ân türü eserlerin bir listesi için bk. Ali Şevvâh İshâk, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Riyâd: Dâru'r-Rifâi, 1404/1984), 4/209-221.

¹²⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 4/299.

¹³⁰ Mehmet Ali Durur, "Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbâs'ın Dilbilimsel Tefsire Etkisi", *Kesit Akademi Dergisi* V/21 (2019), 407.

¹³¹ Abdulhamit Birışık, "İ'râbü'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/376.

¹³² İ'râbu'l-Kur'ân sahasında yapılmış çalışmaların bir listesi için bk. İshâk, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 1/173-195.

¹³³ Mehmet Nafi Arslan, "Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'râbu'l-Kur'ân Çalışmaları ve es-Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-Masûn'u", *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* VI/2 (2018), 293.

¹³⁴ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 174.

¹³⁵ Arslan, "Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'râbu'l-Kur'ân Çalışmaları ve es-Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-Masûn'u", 294.

¹³⁶ Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 123.

b. el-Vücûh ve'n-Nezâir

Kur'ân'ın doğru anlaşılması hususunda önemi yadsınamaz olan *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, yapılan tanımlar ve bu tanımların yorumlanması noktasında tartışmaların yaşandığı bir Kur'ân ilmidir.¹³⁷ Bu tanım ve yorumlara bakıldığında vücûh kavramıyla ilgili görüş birliği varken ihtilafın nezâir'de yoğunlaştığı görülmektedir.¹³⁸ Tezimizin sınırlılıkları ve amaçları gereği bu tartışmalara girilmeyecek, yalnızca konunun anlaşılabilmesi adına gerekli bilgiler verilecektir.

Vücûh (الْوُجُوهُ), *vech* (الْوَجْه) kelimesinin çoğuludur. Çok anlamlı bir kelime olan *vech* lügatte, bir şeyin karşısında olmayı¹³⁹ ve yine bir şeyin ön kısmını ifade eder.¹⁴⁰ Bu kök manayla ilintili olarak çeşitli kullanımlarda ise insan yüzü, zât,¹⁴¹ evvel, yön, taraf gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴² *Nezâir* (النَّظَائِر) kelimesi ise nazîre (نَظِيرَة) kelimesinin çoğuludur. Nazîre lügatte, bir şeyin misli ve benzeri anlamına gelmektedir.¹⁴³

el-Vücûh ve'n-Nezâir ilmine dair Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760) ile Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye (öl. 146/763) birer eser nispet edilse de¹⁴⁴ bize kadar ulaşan ilk eser h. 150'de vefat eden Mukâtil b. Süleymân'ın çalışmasıdır.¹⁴⁵ Daha sonrasında, Hârûn b. Mûsâ'nın (öl. 170/786 civarı) *el-Vücûh ve'n-Nezâ'ir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Yahyâ b. Sellâm'ın (öl. 200/815) *et-Tesârif: Tefsîru'l-Kur'ân mimme'stebehet Esmâuhû ve Tasarrafet Me'ânih*, Ebû Hilâl el-Askerî'nin (öl. 400/1009'dan sonra), *el-Vücûh ve'n-Nezâir*, Hîrî'nin (öl. 430/1039'dan sonra) *Vücûhu'l-Kur'ân* isimli eserleri başta olmak

¹³⁷ Mustafa Karagöz, "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci -Nezâir'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü (Sempozyum)*, (2009), 441-476; Hasan Yıldızlı, "Vücûh ve 'Nezâir' Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 1-33; Mustafa Karagöz, "İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları", *Bilimname : Düşünce Platformu* 36 (Şubat 2018), 261-291.

¹³⁸ İbrahim Yıldız, "İbn Fâris'in 'Efrâdü Kelimâtî'l-Kur'âni'l-Azîz' Adlı Risalesi ve Vücûh ve Nezâir İlminin Bir Alt Kolu Olarak Efrâd", *II. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, (2018), 333.

¹³⁹ Ebû Abdîrrahmân el-Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, thk. Mehdî Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî (Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-Hilâl, 1408/1988), 4/66.

¹⁴⁰ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 6/88-89.

¹⁴¹ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Ahmed Dâvûdî (Dimaşk: Dâru'l Kalem, 1412/1992), 855-856.

¹⁴² Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414/1993), 13/555-556.

¹⁴³ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 5/219.

¹⁴⁴ M. Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/141-143.

¹⁴⁵ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Hâtîm Sâlih (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1432/2011), 8.

üzere başka çalışmalar da yapılmıştır.¹⁴⁶ Fakat Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye (öl. 597/1201) kadar bu ilimle ilgili herhangi bir tanım getirilmemiştir.¹⁴⁷

İbnü'l-Cevzî'nin tanımı şöyledir: “*el-Vücûh ve 'n-Nezâir, bir kelimenin Kur'ân'ın çeşitli yerlerinde aynı lafız ve harekeyle geçmesine rağmen o kelimededen farklı manaların kastedilmesidir. Böylece, bir yerde geçen kelimenin lafzı başka bir yerde geçen kelimenin lafzıyla denk/benzer (تظير) olmaktadır. Sonuç olarak her bir kelimenin tefsiri diğerinden farklıdır. İşte bu durum Vücûh'u ifade eder. Öyleyse Nezâir lafızlara, Vücûh ise manalara isim olmuştur.*”¹⁴⁸ Bedreddin Zerkeşî (öl. 794/1392) ise şöyle bir tanım getirmektedir: “*Vücûh, ümmet lafzında olduğu gibi çeşitli manalarda kullanılan müşterek lafızdır. Nezâir ise mütevâtî lafız gibidir.*”¹⁴⁹ Zerkeşî bu tanımının hemen ardından, çeşitli gerekçeler öne sürerek İbnü'l-Cevzî'nin tanımında bulunan nezâirin lafızlarda, vücûhun ise manalarda olduğu tespitine katılmadığını ifade etmektedir.¹⁵⁰ Esasen Zerkeşî'yi bu noktada etkileyen alim İbn Teymiyye'dir (öl. 728/1328).¹⁵¹ İbn Teymiyye nezâiri mütevâtî lafızla açıklamaktadır.¹⁵² İbn Teymiyye'nin mütevâtî lafızdan kastı, anlamı her yerde aynı olmakla birlikte bağlamın etkisiyle farklı şeyleri işaret eden lafızdır.¹⁵³ İbn Teymiyye ve Zerkeşî'nin açıklamaları göz önünde bulundurulduğunda, bu iki alime göre nezâir, aynı anlama geldiği halde bağlamdan ötürü farklı şeylerin kastedildiği lafızlar olmaktadır.¹⁵⁴

¹⁴⁶ Bu ilme dair yapılmış çalışmaların bir sayım-dökümü için bk. İshâk, *Mu'cemu musannefâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 4/255-263; Cüneyt Maral, *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayûni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve 'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 35-38.

¹⁴⁷ Yaldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 6.

¹⁴⁸ Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn 'Abdurrahmân b. 'Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nuzhetu'l-'a'yûni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve 'n-nezâir*, thk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım er-Râdî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1404/1984), 83.

¹⁴⁹ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm (Beyrut: Dâru 'İhyâ'î'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1376/1957), 1/102. Karagöz, mütevâtî kavramı için şu açıklamayı yapmaktadır: “Mütevâtî lafızları, çeşitli tikel varlıklar arasındaki ortak anlamı eşit derecede ifade eden lafızlar” ya da “hakikatleri farklı olmakla birlikte, ortak bir anlama delalet etme noktasında birleşen varlıklar için kullanılan lafızlar” şeklinde tanımlamak mümkündür. “Hayvan” الحيوان lafzının at, öküz ve insan için aynı anlama gelmesi ya da “racül” الرجل sözcüğünün “Ahmet”, “Mehmet”, “Hüseyin” gibi bütün erkeklere delalet etmesi gibi. Bk. Karagöz, “İbn Teymiyye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları”, 269.

¹⁵⁰ Benzer bir açıklama için bk. Ebu'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. el-Arnâ'ût Şu'ayb (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1429/2008), 301.

¹⁵¹ Yaldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 12.

¹⁵² Yaldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 13.

¹⁵³ Karagöz, “İbn Teymiyye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları”, 269.

¹⁵⁴ Yaldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 15.

Bu klasik tanımların farklı yorumlanması sonucunda günümüzde, vücûh kavramından aynı şey anlaşılmasına rağmen nezâir kavramına dair çeşitli tarifler gündeme gelmiştir. Mustafa Karagöz, yaptığı bir çalışmada nezâirin tanımlarıyla ilgili meseleleri incelemiştir.¹⁵⁵ Hasan Yıldızlı da getirilen bu tarifleri dört başlık altında incelemiştir.

Bunlardan birincisi, farklı köklerden türeyen kelimelerin bağlam itibarıyla aynı anlama gelmesidir. Mesela nâr, cahîm ve hutame kelimeleri âyetlerde cehennem anlamında kullanılmaktadır.¹⁵⁶

Yıldızlı, tanımlardan ikincisini Şelebî ve Karagöz'e nispetle vermektedir. Buna göre nezâir: *“Kur'an'ın farklı yerlerinde farklı anlamlarda kullanılan bir lafzın anlamlarından herhangi birinin Kur'an'da birden çok yerde kullanılması, yani aynı lafzın anlamlarından birinin Kur'an'da tekrür etmesidir.”*¹⁵⁷ Mesela Karagöz'e göre Kur'ân'da, burûc kelimesinin yıldızlar ve kaleler olmak üzere iki farklı anlamda kullanılması vücûh olmaktadır. Kelimenin Nisâ sûresi 8. âyetteki kaleler anlamının Kur'ân'da nazîri yoktur. Oysa yıldızlar anlamında kullanılan yerlerdeki burûc lafızları birbirinin nezâiri olmaktadır.¹⁵⁸

Üçüncü tanım Yıldızlı tarafından İbn Teymiyye ve Zerkeşî'ye nispet edilmektedir. Buna göre nezâir: *“Geçtiği birçok yerde aynı anlama gelen/mütevâtî lafızdır.”*¹⁵⁹ Bu tanıma göre, Kur'ân'da geçen nâs lafzı, aynı anlama gelmekle birlikte bağlam gereği farklı insanları nitelediği için nezâir kavramı içerisinde mütalaa edilebilir.¹⁶⁰

Yıldızlı'nın tercih ettiği dördüncü ve son tanım ise İbnü'l Cevzî'den mülhemdir. Buna göre nezâir: *“Kur'an'da kullanıldığı her yerde ayrı anlamlara gelen kelimelerin lafız olarak benzer olmasıdır.”*¹⁶¹

Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşıldığına göre nezâir ile ilgili tartışmaları nihayete erdirmek ciddi bir tetkiki gerektirmektedir. Başta da söylediğimiz gibi

¹⁵⁵ Karagöz, “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci”.

¹⁵⁶ Yıldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 16. Ayrıca bk. Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık* (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2013), 17-59.

¹⁵⁷ Yıldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 16. Krş. Karagöz, “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci”, 472-473.

¹⁵⁸ Karagöz, “Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci”, 471.

¹⁵⁹ Yıldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 16.

¹⁶⁰ Karagöz, “İbn Teymiyye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları”, 270.

¹⁶¹ Yıldızlı, “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlar”, 16.

tezimizin amaç ve sınırlılıkları, bizi bu tetkike girmekten alıkoymaktadır. Esasen tezimiz özelinde buna gerek de yoktur. Çünkü bu ilimle ilgili eser telif eden alimler ağırlıklı olarak lafzı aynı olan ve fakat bağlam dolayısıyla manası farklılaşan kelimelerle, yani vücûhla ilgilenmişlerdir.¹⁶² Tezimizin üçüncü bölümünün ilgili başlığında da görüleceği üzere Zeyd b. Ali'nin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'daki yaklaşımı da bununla paralellik göstermektedir.

Son olarak yöntemden bahsetmek istiyoruz. Bu tür eserlerin genel yöntemi, ele alınan kavramın Kur'ân'da kullanıldığı değişik manalarını âyetlerden delil getirerek vermek şeklindedir. Mesela Mukâtil b. Süleymân, eserinde ele aldığı ilk kavram olan “هَدَى” “*Hüdâ*” için 17 vechin/mananın bulunduğunu belirtmektedir. Daha sonra bu 17 vechi/manayı, kavramın geçtiği âyetlerden istişhâd ederek vermektedir.¹⁶³

c. Garîbu'l-Kur'ân

Garîb (غريب) kelimesi (غرب) kökünden ism-i fâildir. Bu kökün çokça anlamı bulunmakla birlikte konumuzu ilgilendiren asıl anlamı bir yerden uzakta olmak, uzaklaşmak, yalnız olmaktır.¹⁶⁴ Mesela vatanından uzakta olan kişi için (غَرَبَ) (رجل غريب)/(الشَّخْصُ) denir.¹⁶⁵ Bir nevi yalnızlığı da çağrıştırdığından, kendi cinsi arasında benzeri bulunmayan her şeye garîb denmiştir.¹⁶⁶ Kur'ân'da (غرب) kökünden türeyen bazı kelimeler¹⁶⁷ geçmekle beraber garîb kelimesi bulunmamaktadır. Fakat bu kelime rivayetlerde yer almıştır. İlgili rivayetlerden birine göre Hz. Peygamber: (إنَّ (الإسلام بدأ غريبا وسيعود كما بدأ) “*İslam garîb olarak başladı ve yine garîb olarak dönecektir*” demiştir.¹⁶⁸ Rivayette geçen garîb kelimesi, *eşi dostu olmayan kimsesiz*,

¹⁶² Hasan Yıldızlı, *Vücûh ve Nezâir İlmi ve Mukâtil b. Süleyman'ın el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 21.

¹⁶³ Mukâtil b. Süleymân, *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Azîm*, 19-25. Ayrıca bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî Yahyâ b. Sellâm, *Et-tesârif li-tefsîri'l-Kur'ân mim mâ iştebehet esmâuhu ve tasarrâfet me'ânih*, thk. Hind Şiblî (Tunus: eş-Şeriketu et-Tunusiyye, 1979), 96-103; Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Vücûh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Osman (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 1428/2007), 28-30.

¹⁶⁴ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4/410.

¹⁶⁵ Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *El-muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, thk. Abdulhamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1421/2000), 5/507; Ahmed Muhtâr Abdülhamid Ömer, *Mu'cemu'l-lugati'l-Arabiyyeti'l-muâsir* (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008), 2/1601.

¹⁶⁶ Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, 604.

¹⁶⁷ Bakara 2/115, 142, 177, 258; Mâide 5/31; A'raf 7/137; Kehf 18/17, 86; Tâhâ 20/130; Nûr 24/35; Şuarâ 26/28; Kasas 28/44; Fâtır 35/27; Kâf 50/39; Meâric 70/40; Müzzemmil 73/9.

¹⁶⁸ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *el-Câmi'u's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955), 1/130; Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübnan: Dâru't-Tâc, 1414/1989), 7/83; Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001),

yalnız anlamındadır.¹⁶⁹ Anlaşılması güç ve müphem olan kelâma *garîb* denmesi,¹⁷⁰ bu kelâmın az bilinir ve yine az kullanılır oluşuna istinaden kavrayıştan uzak olmasındandır. Mesela kişi yabancı ve az bilinen bir kelimeyle konuşunca (تَكَلَّمَ فَأَعْرَبَ) denir. Yine sarf ettiği kelime anlaşılmadığında (عَرَّبَ كَلَامَهُ) ve (عَرَّبْتُ هَذِهِ الْكَلِمَةَ) ifadeleri kullanılır.¹⁷¹

Sözlük anlamı bu şekilde tespit edilen *garîb* kelimesinin tefsir ilmindeki ıstılâhî manasıyla ilgili ilk dönem çalışmalarda bir değerlendirme bulunmamaktadır. Kur'ân'ın *garîb* kelimeleri/ifadeleri anlamında kullanılan *Garîbu'l Kur'ân* (غريب القرآن) terkibinden kastın ne olduğu, daha açık bir ifadeyle buradaki *garîbliğin* tam olarak neye tekabül ettiğiyle ilgili Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (öl. 745/1344) gelinceye kadar açık bir izah verilmemiştir.¹⁷² Ebû Hayyân Kur'ân dillerinin/lehçelerinin/ifadelerinin (لغات القرآن) iki kısım olduğunu söylemektedir. Ona göre ilk kısımda yer alan lehçelerin/ifadelerin anlaşılması hususunda gerek sonradan Araplaşanlar olsun gerekse saf Araplar olsun müşterektirler. Ebû Hayyân bu ilk kısım için *Gök, Yer, Alt ve Üst* kelimelerini örnek vermektedir. İkinci kısma giren kelimelerin anlaşılmasının ise Arap diline muttali olan ve bu sahada derinleşenlere has olduğunu belirtmektedir. Bu ayrımı yaptıktan sonra da insanların ilgili konuda eserler te'lîf ettiklerini ve bu eserlere de *Garîbu'l-Kur'ân* ismini verdiklerini ifade etmektedir.¹⁷³ Ebû Hayyân'ın bu izahına göre onun nezdinde *Garîbu'l-Kur'ân*, Kur'ân'da geçen ve anlaşılması dilde uzmanlık gerektiren ifadeleri konu alan bir ilim olmaktadır. Daha sonra başka tanımlar da yapılmıştır. Mesela Nûreddîn İtr *garîb*in ıstılâhî manası olarak “*Kur'ân'da bulunan ve kavrayıştan uzak olan lafızlardır*” şeklinde bir ifade kullanmaktadır.¹⁷⁴ Yine İbrâhîm Muhammed el-Cermî: “*Manası avama gizli olan, anlaşılması güç bulunan lafızlardır*” tanımını yapmaktadır.¹⁷⁵ Ebû Hayyân ve sonrası çalışmalarda yapılan bu ve başka

6/325. Bu hadis, metinde geçen *İslam* kelimesi yerine *Din* ya da *İman* kelimeleriyle de rivayet edilmiştir. Bu rivayetler için bk. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 7/83; Hanbel, *el-Müsned*, 7/83.

¹⁶⁹ Hüseyin Elmalı, *Muhammed b. Abû Bakr ar-Râzi ve Tafsir Garib al-Kur'an'ı* (Ankara: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1986), 34.

¹⁷⁰ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 4/411; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 1/640; İbn Sîde, *El-muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*, 5/507; Zebîdî, *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, 3/482.

¹⁷¹ Bayram Aktaş, “*Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi*”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* V/1 (2021), 223.

¹⁷² Aktaş, “*Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi*”, 223-224.

¹⁷³ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tuhfetü'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*, thk. Semîr el-Meczûb (Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 40.

¹⁷⁴ Nûreddîn İtr, *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1414/1993), 255.

¹⁷⁵ İbrâhîm Muhammed el-Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1422/2001), 197.

izahlara¹⁷⁶ bakıldığında, Ulûmu'l-Kur'ân'ın bir dalı olarak incelenen¹⁷⁷ Garîbu'l-Kur'ân ilmi, Kur'ân'da geçen ve çeşitli sebeplerden ötürü anlaşılmasında zorluk yaşanan kelimeleri konu edinen bir ilim olmaktadır. Buradaki sebepleri kısaca, Kur'ân'da Kureyş lehçesi dışında başka lehçeler ya da Arapçalaşmış kelimeler bulunması, bazı kelimelerin kullanımının yaygın olmaması, kimi sözcüklerin Kur'ânî terminolojide yeni anlamlar kazanması ve mecaz olgusu şeklinde özetleyebiliriz.¹⁷⁸

Kur'ân'ın garîb kelimeleri ve müşkilini tefsir etme hareketi, Arab'ın şahitlik ettiği ilk ilmî faaliyettir.¹⁷⁹ Abdullah b. Abbâs'a (öl. 68/687-88) isnâd edilen çalışmalar,¹⁸⁰ bu faaliyetin öncüsü ve en değerli örnekleridir. Garîbu'l-Kur'ân'la ilgili daha sonraki dönemlerde, tezimizin konusu olan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın dışında çokça çalışma yapılmıştır. Bir süre genel tefsir görünümünde mushaf sırasına göre yapılan çalışmalar, Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (öl. 330/941) ile birlikte alfabetik sözlük görünümü kazanmaya başlamıştır.¹⁸¹ Tabi bu gelişme, ele alınan kelime ve ifadelerin sayısında bir artışı da beraberinde getirmiştir.¹⁸² Dolayısıyla garîb olsun olmasın Kur'ân kelimelerinin çoğu bu eserlerde incelenmiştir. İşaret edilen durumun en güzel örneği Râgıb el-İsfahânî'nin (öl. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî (li) Garîbi'l-Kur'ân* isimli eseridir. Bu eserde Kur'ân'da bulunan kelimelerden yalnızca 100 kadarı yer almamaktadır.¹⁸³ Yani Garîbu'l-Kur'ân türü eserler bir noktadan sonra Kur'ân sözlüklerine dönüşmüştür denebilir.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Benzer bazı tanım ve izahlar için bk. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *İbnü'l-Müneyyir ve et-Tefsîru'l-Acib fî Tefsîri'l-Garîb* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1990), 15-16; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 117; Sadreddin Gümüş, "Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu" 5-6 (1988 1987), 11; Aktaş, "Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi", 224-225.

¹⁷⁷ Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/291-296; Cemâlüddîn Ebû Abdillâh İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Heyet (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârika, 1427/2006), 9/89-212; Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/3-105.

¹⁷⁸ İtr, *Ulûmu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, 255; Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 197; Şükrü Arslan, *İbnü'l-Yezidi ve Garibü'l-Kur'an'ı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1982), 31; Aydın, *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*, 117; Gümüş, "Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu", 10-11; Bulut, "Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbu'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)", 394; Aktaş, "Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi", 225.

¹⁷⁹ Hüseyin Nassâr, *El-mu'cemu'l-Arabî neş'etuhû ve tatavvuruh* (Mısır: Dâru Mısır, 1408/1988), 1/26.

¹⁸⁰ İbn Abbâs'a nispet edilen bu eserlerle alakalı bilgi için bk. Ali Bulut, "Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005), 279-297.

¹⁸¹ Aktaş, "Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi", 229. Krş. Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 198-199; Yaldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 37.

¹⁸² Cermî, *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*, 198.

¹⁸³ Yaldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 116.

¹⁸⁴ Bu süreçle ilgili değerlendirme ve tespitler için bk. Aktaş, "Garîbu'l-Kur'ân İlmi ve Lugatu'l-Kur'ân'la İlişkisi".

Garîbu'l-Kur'ân literatüründen, İbn Abbâs'a isnâd edilen *Garîbu'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak* ve *el-Lügât fî'l-Kur'ân* isimli eserler hariç, günümüze ulaşabilen önemli çalışmalardan bazıları şunlardır. Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın (öl. 209/824 [?]) *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, Abdullâh İbnu'l-Yezîdî'nin (ö. 237/85 1) *Garîbu'l-Kur'ân ve Tefsiruhu*, İbn Kuteybe (öl. 276/889) ve Sicistânî'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ları, Gulâmu Sa'leb'in (öl. 345/957) *Yâkûtetü's-Sırât fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*'ı ve Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî (li) Garîbi'l-Kur'ân*'ı.¹⁸⁵

Klasik dönem Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin birincil amacı, anlamı kapalı olduğu düşünülen kelimelerin/ifadelerin manasının verilmesidir. Bu yapılırken lügat bilgisinden faydalanıldığı gibi şiirle istişhâd da kullanılmaktadır. Kimi zaman bir âyet kavramının izahı başka bir âyet delil getirilerek yapılmaktadır. Kahir ekseriyetle kelimelerin tekil-çoğul bilgisi verilmektedir. Sarf ve nahve dayalı açıklamalar çok fazla görülmemektedir. Yine hadis rivayetine, sebep-i nüzule, kırâat farklılıklarıyla ilgili açıklamalara ve fıkhi-keîâmî tartışmalara fazlaca rastlanmamaktadır.¹⁸⁶

¹⁸⁵ Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin bir listesi için bk. İshâk, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/292-308.

¹⁸⁶ Erken dönem Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerin muhteva tahlili için bk. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*, 154-174; Yaldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 35-46.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERİN MEVSÜKİYETİ

I. Eserin Yazma Nüshaları ve Tahkiklerin Genel Özellikleri

İmam Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen eserin, “*Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*”¹⁸⁷ ve “*Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*”¹⁸⁸ şeklinde iki ayrı isimle¹⁸⁹ tahkikli neşirleri yapılmış olup bir kısmı tam bir kısmı da eksik olmak üzere yedi yazma nüshası bulunmaktadır.¹⁹⁰

Eser üzerine yapılan ilk tahkik çalışması, Hasan Muhammed Takî el-Hakîm'in 1987 yılında tamamladığı doktora tezi içerisinde yer almış ve daha sonra neşredilmiştir. Takî el-Hakîm bu çalışmasında biri Berlin, biri Yale ve diğeri de Yemen'deki el-Mütevekkiliyye kütüphanesinde bulunan üç ayrı yazmadan faydalanmıştır.¹⁹¹ el-Hakîm'in tespitine göre, kullanılan nüshaların en eskisi Berlin nüshasıdır.¹⁹² Yine el-Hakîm'in ifadesine göre bu nüshanın hicrî 614-820 yılları arasında istinsah edilmiş olduğu söylenebilir.¹⁹³

İkinci neşir faaliyeti Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî tarafından gerçekleştirilmiştir. el-Celâlî, bazı varakları eksik olan tek bir yazma nüshadan çalıştığını söylemekte¹⁹⁴ ve bu nüshanın hangi kütüphaneden alındığını zikretmemektedir. Fakat kullandığı yazmaya ait birkaç sayfanın fotoğrafını koymuştur. Bu fotoğraflarla¹⁹⁵ el-Hakîm'in verdiği fotoğraflar¹⁹⁶ karşılaştırılınca, el-Celâlî'nin kullandığı nüshanın Berlin nüshası olduğu görülmüştür.

Üçüncü tahkik ise Muhammed Yûsufuddîn tarafından yapılmıştır. Muhakkikin, tahkikin sonuna koyduğu bazı açıklamalardan anlaşıldığına göre bu tahkikte

¹⁸⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992; Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts.

¹⁸⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*.

¹⁸⁹ Eserin isim tespitiyle ilgili hususlar ikinci bölümde ele alınacaktır.

¹⁹⁰ Müessesu Âli'l-Beyt, *el-Fihrisu's-şâmil li't-turâsi'l-Arabîyyi'l-İslâmî el-mahtût* (Umman: Meâb Müessesu Âli'l-Beyt, 1987), 2/18; Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 3/322-323; Ali Rıza Karabulut - Ahmet Turan Karabulut, *Mu'cemu't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâti'l-âlem: el-mahtûtât ve'l-matbûât* (Kayseri: Mektebe Yayınları, 2001), 2/1161.

¹⁹¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 60-64.

¹⁹² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 62.

¹⁹³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 61.

¹⁹⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 105-110.

¹⁹⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 111.

¹⁹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 67-75.

San'a'daki yazmalar kullanılmıştır.¹⁹⁷ Muhammed Yûsufuddîn eserin adını, diğer iki çalışmaya aykırı olarak “*Tefsîru Garîbi 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*” şeklinde tespit etmiştir.

Adı geçen bu üç çalışma arasında, kullanılan yazma nüshalar ve okuma tercihleri sebebiyle doğal karşılanabilecek bazı farklılıklar bulunmaktadır. Mesela Fâtîha sûresi 3. âyette geçen (الرحمن) kelimesi için el-Celâlî¹⁹⁸ ve Yûsufuddîn¹⁹⁹ neşirlerinde (لخلفه) açıklaması yer alırken el-Hakîm'in tahkikinde bu ibareye rastlanmamaktadır. Yine Bakara sûresi 15. âyette yer alan (يَمْدُهُمْ) kelimesinin açıklaması olarak el-Hakîm²⁰⁰ tahkikinde (يُمْلَأُهُمْ) ifadesi yer alırken Yûsufuddîn²⁰¹ ve el-Celâlî²⁰² neşirlerinde (يَجْهَلُهُمْ) kelimesi verilmektedir. Tezimizin ilgili bölümlerinde bu farklılıklara işaret edilecektir.

Mezkûr çalışmalar karşılaştırıldığında hem üç ayrı nüsha kullanması hem de aydınlatıcı dipnotlarla eseri değerlendirmesi sebebiyle el-Hakîm'in tahkikinin daha kapsamlı olduğu ifade edilmelidir. Bu sebeple *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'ın muhtevasıyla ilgili hususlarda el-Hakîm'in tahkiki ana kaynak olarak kabul edilecektir.

Eserde, 114 sûrenin her birinden ve çeşitli sayılarda “kelime”, “birkaç kelimeden müteşekkil ibare” ya da “bir bütün olarak âyetler” mushaf tertibine göre tefsir edilmiştir. Eserde ele alınan bu kelime, ibare ya da âyetlerin toplam sayısı 3160'ı aşmaktadır.²⁰³

Sûrelerin tefsirine şu senedle giriş yapılmaktadır:

حَدَّثَنَا أَبُو جَعْفَرٍ قَالَ : حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ : حَدَّثَنَا عَطَاءُ بْنُ السَّائِبِ قَالَ : حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَمْرُو بْنُ

خَالِدٍ الْوَاسِطِيِّ عَنْ زَيْدِ بْنِ عَلِيٍّ

¹⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*, 324-339.

¹⁹⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, ts., 120.

¹⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*, 40.

²⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 79.

²⁰¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'âni 'l-Mecîd*, 42.

²⁰² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, ts., 124.

²⁰³ Esasen, tespitimize göre bu sayı 3163'tür. Burada net bir sayı vermeyişimizin nedeni, kimi birkaç kelimelik ibarelerin tercihe ve yaklaşım farklılığına göre bölünebileceği gerçeğidir. Eğer bu ibareler bölünecek olursa sayının daha da artacağı belirtilmelidir. Eserde kaç âyetin ve kaç kelime kökünün incelendiği hususunu, tezimizin amaç ve yöntemi açısından tespit etme yoluna gitmedik. Fakat Hasan Yaldızlı yapmış olduğu doktora tezinde, *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'da yaklaşık 2700 âyette bulunan 1150 civarında kök kelimeden bahsedildiğini belirtmektedir. Ciddi emek harcanarak ulaşıldığını düşündüğümüz bu bilgiyi vermeyi gerekli görüyoruz. Bk. Yaldızlı, *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 37.

“Bize Ebû Ca‘fer tahdîs etti, dedi ki: Bize Ali b. Ahmed tahdîs etti, dedi ki: Bize Atâ’ b. Sâib tahdîs etti, dedi ki: Bize Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsitî, Zeyd b. Ali’den tahdîs etti...”

Bu bilgilerden sonra eserin İmam Zeyd b. Ali’ye nispetinin sıhhat durumunu ortaya koyabilmek için mevsûkiyet konusuna geçmek istiyoruz. Burada mevsûkiyet kavramından, eserin sened ve metin açısından Zeyd b. Ali’ye aidiyetinin sıhhati anlaşılmalıdır.

Bu noktada, hali hazırda üç ayrı neşri bulunan bir eserin mevsûkiyetinin hangi gerekçelerle mevzu bahis edildiği sorulabilir. Bunun cevabı, neşirlerin mevsûkiyet konusunu ele alış biçimlerinde aranmalıdır. İleride görüleceği üzere eseri Zeyd b. Ali’den rivayet eden ilk ravinin adaleti tartışmalıdır. Yine senedin ittisâl durumu tespit edilmeye muhtaç olduğu gibi metin-muhteva tahlili de yapılmalıdır. Ayrıca eserin bilinirlik derecesinin de ortaya konması gerekmektedir. Adı geçen üç neşrin de bu konularda yetersiz kaldıkları belirtilmelidir. Mesela Yûsufuddîn, eserin ravileri hakkında neredeyse hiçbir şey söylememektedir. Birkaç Zeydî kaynakta esere işaret edildiğinden bahsetmekle yetinmektedir.²⁰⁴ el-Celâlî’nin, konuya nispeten daha çok yer ayırdığı söylenebilir. Fakat bu neşirdeki sorun, meseleye Şîî çerçevede kalarak yaklaşılmasıdır. Sünnî alimlerin ilk ravi hakkındaki değerlendirmeleri derinlemesine irdelenmemiş, konu mezheb farklılığı düzeyine indirgenmiş ve metin-muhteva tahliline girilmemiştir.²⁰⁵ Mevsûkiyet meselesi el-Hakîm’in kaleminde -bu iki neşre nazaran- daha derli toplu ele alınmıştır. Fakat bu çalışmada da önemli eksiklikler mevcuttur. Öncelikle ilk ravinin adaletini ve eseri Zeyd’den rivayetinin sıhhatini, neredeyse hadis usulü kriterlerine hiç değinmeden ve çoğunlukla aklî çıkarımlara dayanarak yapmaya çalışmaktadır. Tabi bu çıkarımların bir kısmının eleştiriye müsait olduğu belirtilmelidir. Yine bu tahkikte de metin-muhteva tahlili yeterince yapılmamış ya da arka planda yapıldığı halde çalışmaya gerektiği ölçüde yansıtılmamıştır. el-Hakîm’in, bu eksiklere rağmen eserin bilinirlik derecesine işaret eden önemli tespitlerde bulunduğu da belirtilmelidir.²⁰⁶

Neşirlerin her üçünde de görülen en önemli eksiklik, senedle ilgili olan ve bir rivayetin sıhhat durumuna doğrudan etki eden ittisâl meselesine hiç girilmemesidir.

²⁰⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ânî’l-Mecîd*, 336-339.

²⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, ts., 98-104.

²⁰⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 45-50.

Konuyu ele aldığımız başlıkta da görüleceği üzere ittisâl meselesi büyük önemi haizdir.

Neşirlerdeki bu eksiklikler ve kimi ilim insanlarının esere mesafeli yaklaşımları, mevsûkiyet hakkında okuyucuyu bir belirsizliğe sürüklemekte ve ayrıntılı bir incelemeye ihtiyaç hissettirmektedir. Bu bakımdan eserin mezkûr yönlerden ciddi bir incelemeye tabi tutulması gerekmektedir.

II. Eserin Sened ve Metin Yönünden Mevsûkiyeti

Lügatte; bir dağ ya da vadinin ön tarafında bulunup yerden yüksekte olan şey,²⁰⁷ bir şeyin başka bir şeye bitişmesi, birleşmesi, katılması,²⁰⁸ dayanak, destek²⁰⁹ gibi manalara gelen sened (السَّنَد) kelimesi hadis ilimleri ıstılahında, *metnin/sözün geliş yolunu bildirmek* şeklinde tanımlanmaktadır.²¹⁰ Sened kelimesiyle ortak kökten gelen isnâd (الإِسْنَاد) kelimesi de muhaddislerce çoğu zaman aynı manada kullanılmaktadır.²¹¹

Müslümanlara has olan²¹² isnâd sistemi, öncelikle Hz. Peygamberin (s.a.v.) söz ve fiillerinin kendisine aidiyetini tespit amacıyla geliştirilmiştir. Fakat bu sistem, İslam ilim dünyasında Hz. Peygamber dışındaki şahısların söz ve eserlerinin mevsûkiyeti hususunda da devreye girmektedir. Müslüman alimlerin kahir ekseriyeti isnâda önem vermişlerdir. Özellikle Hz. Peygambere dayandırılan söz ve fiiller söz konusu edildiğinde *İsnâd Dindendir*²¹³ denmiştir. Fakat sened, yeter şart değil gerek şarttır. Geçmiş tarihin herhangi bir diliminden bizlere rivayet edilen sözlerin çoğu iki unsur içermektedir. Bunlar; sened ve metindir. Yine metin kavramı da kendi içerisinde lafız ve mana olarak ikiye ayrılır. Sened ve lafız işin şekil yönünü, mana ise muhteva yönünü işaretlemektedir. İsnâd sisteminde senedlerle birlikte lafızlar da incelenmektedir.²¹⁴ Fakat metnin manası gündeme geldiğinde daha farklı analizlere

²⁰⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l- 'ayn*, 7/228.

²⁰⁸ İbn Fâris, *Mu 'cemu mekâyisi 'l-luga*, 3/105.

²⁰⁹ Raşit Küçük, “İsnad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/154.

²¹⁰ Bedreddin İbn Cemâa, *el-Menhelü 'r-revî fi 'ulûmi 'l-hadîssi 'n-nebevî*, thk. Muhiddîn Abdurrahmân Ramazân (Dımaşk: Dâru'l Fikr, 1406/1985), 29.

²¹¹ İbn Cemâa, *el-Menhelü 'r-revî fi 'ulûmi 'l-hadîssi 'n-nebevî*, 30.

²¹² Arif Ulu, “Önceleri İsnaddan Sormazlardı...” Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 19-46.

²¹³ Abdülfettâh Ebû Gudde, “İsnad Dindendir”, çev. Kübra Çakmak, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 145-159.

²¹⁴ Rivayetlerin lafız yönünden incelenmesi hususunda geniş bilgi için bk. Nour Alhila, *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahîhu 'l-Buhâri Örneği* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021).

ihtiyaç duyulmaktadır. Öncelikle bir söz ya da eser, sahibinin ilmi ve siyasi kişiliğinden bağımsız düşünülmemelidir. Yine bir söz ya da eser, ifade ettiği anlam ya da işaret ettiği bilgi itibarıyla sahibine atfedilebilir içerikte olmalıdır. Mesela İmam Ahmed b. Hanbel'in (öl. 241/855) Mu'tezile hakkında övücü sözler sarf ettiğini bildiren bir haber sened ve lafız yönünden sıhhatli olsa bile imamın hayatı boyunca ortaya koymuş olduğu mücadele ve itikâd²¹⁵ düşünüldüğünde, bu haberin manaca yanlış bir bilgi içerdiği anlaşılabacaktır. Zeyd b. Aliye isnâd edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın mevsûkiyet durumu bundan sonraki başlıklarda, yukarıda işaret edilen mülahazalar çerçevesinde ele alınacaktır.

A. Sened Yönünden Mevsûkiyet

Eserin genel özelliklerinden bahsedilen bölümde geçtiği üzere, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın tek bir rivayet zinciri bulunmaktadır. Şimdi bu rivayet zincirini tekrar hatırlatıp ravilerin durumlarını incelemek istiyoruz.

Zeyd b. Ali > Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsıtî > Atâ' b. Sâib > Ali b. Ahmed > Ebû Ca'fer.

1. Ravilerin Cerh ve Ta'dîl Durumu

Bu başlık altında, eserin senedinde bulunan raviler kısaca tanıtılacak, ardından ayrıntılı bir şekilde cerh ve ta'dîl açısından değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler yoğunluklu bir şekilde hadis ilimleri çerçevesinde gerçekleştirilecektir.

a. Birinci Ravi: Ebû Hâlid Amr b. Hâlid el-Vâsıtî (öl. 150/767)

Birinci ravinin adı Amr b. Hâlid, künyesi Ebû Hâlid, nisbeleri ise el-Kureşî, el-Kûffî ve el-Vâsıtî'dir.²¹⁶ Ebû Hâlid'in hayatı hakkında yeterince bilgi bulunmamaktadır. Zeyd b. Ali'nin ashabından olduğu²¹⁷ ve ondan rivayette bulunduğu belirtilmiştir.²¹⁸ Yine Hâşim Oğulları'nın mevlâsı olduğu, Kûfe'li olmakla birlikte

²¹⁵ M. Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel (Hayatı)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

²¹⁶ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Dâiretu'l-Ma'rifi'n-Nizâmiyye (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1390/1971), 7/325.

²¹⁷ Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*, 258.

²¹⁸ Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nisâbü'rî Hâkim el-Kebîr, *el-Esâmî ve'l-künâ*, thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1436/2015), 3/126; Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî el-Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân (Kuveyt: el-Heyetu'l-Âmmetu li'l-İnâye, 1437/2016), 5/80; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 3/257; Ebû Abdillâh Şemsüddîn

daha sonra Vâsît'a yerleştiği zikredilen bilgiler arasındadır.²¹⁹ Ölüm tarihi için h. 120 yılından sonra vefat ettiği bilgisine nazaran²²⁰ 150 yılı daha çok kabul görmektedir.²²¹

Tefsîru Garîbi'l-Kur'an'ı tahkik eden muhakkiklerin, cerh ve ta'dîl açısından, daha çok ilk ravi olan Ebû Hâlid üzerinde durdukları görülmektedir. Zira Ebû Hâlid hakkında Sünnî ve Zeydî yaklaşımlara bakıldığında birbirine zıt iki farklı manzarayla karşılaşılmaktadır. Öyle ki bu ravi için *metrûk*²²² olduğuna dair Sünnî ulema arasında bir ittifaktan söz edilirken²²³ Zeydî ulemaya göre *adaleti* hususunda Ehl-i Beyt'in icmâsının bulunduğu belirtilmektedir.²²⁴ Burada, öncelikle Sünnî alimlerin cerh ifadeleri verilecek, daha sonra Zeydiyye'nin yaklaşımı sunulurken genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Sünnî ulemadan olup Ebû Hâlid'le muasır konumda bulunan ve onu cerh eden ilk ismin Ebû Avâne el-Vâsîtî (öl. 176/792) olduğu görülmektedir. Kaynaklarda geçtiğine göre Ebû Avâne, Ebû Hâlid'in Sayâdile'den²²⁵ çeşitli sayfalar/kitaplar satın alıp bunları rivayet ettiğini söylemiştir.²²⁶ Aynı ifade, Ebû Hâlid'le muasır olmayan başka bir ravi tarafından da dile getirilmiştir.²²⁷ Yine Ebû Avâne'nin Ebû Hâlid için;

Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nüreddin İtr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997), 2/581.

²¹⁹ İbn Hibbân el-Büstî, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ* ve'l-metrûkîn, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Halep: Dâru'l-Va'î, 1396/1976), 2/76.

²²⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*, thk. Şu'ayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997), 3/91; Ekrem b. Muhammed Ziyâde, *el-Mu'cemu's-sağîr li-ruvâtî'l-imâmî İbn Cerîr et-Taberî* (Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye-Dâru İbn Affân, ts.), 1/422.

²²¹ Şerefuddîn Huseyn b. Ahmed San'ânî, *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr* (Yemen: Mektebetü'l-Yemen el-Kübrâ, 1405/1985), 1/26; Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-imâmî Zeyd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 11.

²²² Yalancı olduğu söylenen raviyi ya da bu ravi kanalıyla aktarılan rivayeti niteleyen metrûk kavramı için bk. Mehmet Efendioğlu, "Metrûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/415-416.

²²³ Şemseddîn İbn Abdî'l-Hâdî, *T'alikat ale'l-'ilel li'bni Ebî Hâtim*, thk. Muhammed b. Câdullah (Riyad: Edvâu's-Selef, 1423/2003), 51.

²²⁴ Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-imâmî Zeyd*, 12; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 38; Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Sâlih Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmau'l-buhûr*, thk. Abdurrahkîb Muhammed Hicr (Yemen: Merkezü Ehlî'l-Beyt li-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1425/2004), 3/383.

²²⁵ İlaç satıcıları anlamına gelen bu kelimenin; hakiki manada eczacılar, mecazi olarak ise hadisçiler için kullanıldığı söylenebilir. bk. Eren Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fikhi" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri* (Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 18, dipnot 50. San'ânî'nin *er-Ravdu'n-Nadîr* isimli eserinde de aynı rivayet geçmektedir. Sayâdile kelimesi için bu kaynakta düşünülen dipnotta (يعني ورافين) verrâklar / kitap istinsahıyla uğraşanlar, bu iş için gerekli olan malzemeyi satanlar anlamında bir açıklama getirilmiştir. bk. San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'i'l-Fikhi'l-Kebîr*, 1/32. Verrâk kavramı için bk. İsmail E. Erünsal, "Verrâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/646-652.

²²⁶ "كان عمرو بن خالد يشتري الصحف من الصيادلة ويحدث بها", bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/258; Ebu Abdullah Alâuddîn Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm*, thk. Kâmil Uveyda (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Muştafâ el-Bâz, 1419/1999), 930.

²²⁷ "حَدَّثَنِي يَعْلَى بْنُ مَنْصُورٍ الرَّازِي أَنَّهُ، قَالَ: كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ يَشْتَرِي الصُّفْهَ مِنَ الصَّيْدَالَةِ وَيُحَدِّثُ بِهَا", bk. Ebû Ahmed Abdullâh İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâ'i'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed

“Bir şey değildir, hadisi terk edilmiştir” dediği aktarılmaktadır.²²⁸ Ebû Hâlid’le muasır olan ve onu cerh ettiği söylenen ikinci isim ise Vekî’ b. el-Cerrâh’tır (öl. 197/812). Rivayet edildiğine göre Vekî’ b. el-Cerrâh şöyle demiştir: “Amr b. Hâlid bizim civarda bulunduğu sırada hadis uyduruyordu. Bu durum fark edilince Vâsıt’a taşındı.”²²⁹ Bu iki isim, yaşadıkları dönem itibariyle Ebû Hâlid’in çağdaşı konumundadırlar. Sünnîlerden cerh eden diğer mütekaddim alimler ise Ebû Hâlid’i görme ihtimali olmayan şahıslardır. Dolayısıyla bu şahıslar değerlendirmelerinde Ebû Avâne ve Vekî’ b. el-Cerrâh’ı kaynak almış olabilirler.²³⁰ İşaret edilen alimlerin Ebû Hâlid’le ilgili görüşleri şöyledir.²³¹

Yahyâ b. Maîn (öl. 233/848): “Amr b. Hâlid kezzaptır, sika ve emin değildir.”²³²

İbn Râhûye (öl. 238/853): “Hadis uydururdu.”²³³

Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855): “Bir şey değildir, hadisi terk edilmiştir, sağlam değildir, kezzaptır, Zeyd b. Ali kanalıyla Zeyd’in babalarından uydurma haberler rivayet ederdi.”²³⁴

Buhârî (öl. 256/870): “Hadisi münkerdir.”²³⁵

Ebû Zür’a er-Râzî (öl. 264/878): “Hadis uydururdu, bize hadisi okunmazdı, hadisinde uyumsuzluk vardır.”²³⁶

Muavvad (Beyrut: el-Kütübü’l-İlmiyye, 1418/1997), 6/217. Ebu Halid’in sayâdileden sayfalar ya da kitaplar satın aldığına dair gelen bu rivayetlerle ilgili bir takım iddialar ilerleyen sayfalarda ele alınacaktır.

²²⁸ “كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ لَيْسَ بِشَيْءٍ، مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ” bk. Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ el-Ukaylî, *ed-Duafâu l-kebîr*, thk. Abdulmu’tî Emîn Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1404/1984), 3/268.

²²⁹ “كَانَ جَارُنَا فَظْهَرْنَا مِنْهُ عَلَى كَذِبٍ،” “كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ فِي جَوَارِنَا يَضَعُ الْحَدِيثَ فَلَمَّا فَطِنَ بِهِ تَحَوَّلَ إِلَى وَاسِطٍ” bk. Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Alî Beyhakî, *Ma’rifetü’s-sünen ve l-âsâr*, thk. ‘Abdulmu’tî Emîn Kal’acî (Karaçi: Câmiatü’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, 1412/1991), 2/40; Yûsuf b. Abdîrrahmân b. Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu l-kemâl fî esmâ’i r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1400/1980), 21/606; İbn Adî, *el-Kâmil fî du’afâ’i r-ricâl*, 6/217.

²³⁰ San’ânî, *er-Ravdu’n-Nadîr*, 1/37.

²³¹ Müteahhir dönem Sünnî müelliflerin görüşlerini aktarmaktan sarf-ı nazar ettik. Zira bunlar, görüşleri verilen alimlerin sözlerine istinâd etmişlerdir. İleride de görüleceği üzere yalnızca Zehebî’nin yaklaşımı tartışılacaktır. Zira Zehebî, Ebû Hâlid’in uydurduğu iddia edilen bazı rivayetleri serdetmektedir.

²³² “عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ كَذَابٌ غَيْرُ ثِقَةٍ وَلَا مَأْمُونٌ” bk. İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve t-ta’dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâs, 1371/1952), 6/230.

²³³ “كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ الْوَاسِطِي يَضَعُ الْحَدِيثَ” bk. Râzî, *el-Cerh ve t-ta’dîl*, 6/230; Ebu’l-Ferec İbnu’l-Cevzî, *ed-Duafâ ve l-metrûkûn*, thk. Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406/1986), 2/225.

²³⁴ “نَرَى عَمْرُو بْنَ خَالِدٍ لَيْسَ بِشَيْءٍ، حَدِيثُهُ لَيْسَ بِشَيْءٍ” “عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ هَذَا لَيْسَ بِشَيْءٍ، مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ” “كَذَابٌ” bk. Hâlid Ribât - Seyyid İzzed İd, *el-Câmi li ulûmi l-imâmi Ahmed* (Mısır: Dâru’l-Felâh li l-Bahîsi’l-İlmî ve Tahkîki’t-Turâss, 1430/2009), 18/350-351.

²³⁵ “مُنْكَرُ الْحَدِيثِ” bk. Buhârî, *et-Târîhu l-kebîr*, 7/408.

²³⁶ “كَانَ وَاسِطِيَا وَكَانَ يَضَعُ الْحَدِيثَ، وَلَمْ يَقْرَأْ عَلَيْنَا حَدِيثَهُ وَقَالَ اضْرِبُوا عَلَيْهِ” bk. İbn Ebî Hâtîm er-Râzî, *el-Cerh ve t-ta’dîl*, 6/230; İbnu’l-Cevzî, *ed-Duafâ ve l-Metrûkûn*, 2/225; Bunların yanında Ebû Zür’a’nın, “Esâmî

Ebû Dâvûd es-Sicistânî (öl. 275/889): “Bir şey değildir.”²³⁷

Ebû Hâtim er-Râzî (öl. 277/890): “Hadisi terk edilmiştir, hadisi reddedilmiştir, onunla iştigal olunmaz.”²³⁸

Nesâî (öl. 303/915): “Kûfî’dir, sika değildir.”²³⁹

İbn Hibbân (öl. 354/965): “Tedlîse²⁴⁰ başvurmaksızın güvenilir kişilerden uydurma rivayetlerde bulunurdu. Öyle ki kalp bunun kasıtlı olduğunu anlardı.”²⁴¹

Dârekutnî (öl. 385/995): “Hadisi terk edilmiştir.”²⁴²

Hâkim en-Nîsâbûrî (öl. 405/1014): “Zeyd b. Ali’den uydurma rivayetler aktarırdı.”²⁴³

Görüldüğü üzere görüşleri verilen alimlere göre Ebû Hâlid yalancı, hadis uyduran ve değeri olmayan terk edilmiş bir ravidir. Sünnî alimlerin bu değerlendirmelerinin yanında bir de Zeydiyye ile ilişkisi bulunan²⁴⁴ Mu‘tezilî alim Kâ‘bî’nin (öl. 319/931), Ebû Hâlid için yalancı dediğini belirtmekte fayda vardır.²⁴⁵

ed-Duafâ isimli eserinde Ebû Hâlid’de yer verdiği bildirilmektedir. bk. Heyet, *el-Câmi’ fi l-Cerh ve t-Ta’ dîl* (Beyrut: Âlemü’l Kütüb, 1412/1992), 2/282.

²³⁷ bk. Heyet, *el-Câmi’ fi l-Cerh ve t-Ta’ dîl*, 2/283; Yine Ebû Hâlid’i yalancı saydığı verilen bilgiler arasındadır. bk. Ahmed b. Atiyye el-Vekîl, *Neslû’n-Nebâl bi Mu‘cemi’r-Ricâl* (Kahire: Dâru’l-Muhaddisîn, 1428/2007), 2/1044.

²³⁸ bk. Râzî, *el-Cerh ve t-ta’ dîl*, 6/230; İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-İlel*, thk. Heyet (Riyad: Matbaatü’l-Humeydî, 1427/2006), 1/556.

²³⁹ bk. İbn Adî, *el-Kâmil fi du’afâ’i’r-ricâl*, 6/218; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 3/257. San’ânî, Nesâî’ye atfedilen bu rivayette geçen: “Kûfî’dir, güvenilir değildir” sözünü, hata eseri Habîb b. Ebî Sâbit’e (öl. 117/735) ait zannetmiştir. bk. San’ânî, *er-Ravdu’n-Nadîr*, 37. Halbuki söz Nesâî’ye aittir. bk. Zeyd b. Ali, *el-Mecmû’u’l-hadîsi ve l-fikhî*, thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî (San’a: Müessesetü’l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1422/2002), 26; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali “El-Mecmû’u’l-Fikhî” Adlı Eseri*, 197.

²⁴⁰ Bir ravinin, şeyhinden işitmediği bir haberi ondan işitmiş gibi rivayet etmesi olarak tanımlanabilecek olan tedlîs kavramı için bk. Bünyamin Erul, “Tedlîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/262-264.

²⁴¹ bk. Büstî, *el-Mecrûhîn mine’l-muhaddisîn ve d-du’afâ’ ve l-metrûkîn*, 2/76.

²⁴² demektir. bk. Ebû’l-Hasan Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünenü Dârekutnî*, thk. Şuayb Arnaût (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004), 1/285; Yine bu raviyi yalanladığı bildirilmektedir. bk. İbnü’l-Cevzî, *ed-Duafâ ve l-Metrûkîn*, 2/225; Zehebî, *Mîzânü’l-İ’tidâl*, 3/257.

²⁴³ bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’r-tehzîb* (Hindistan: Matba’atu Dairati’l-Ma’ârifî’n-Nizamiyye, 1326/1908), 8/27. “عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ الْوَاسِطِيُّ رَاوِيَةٌ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ حَدَّثَ عَنْهُ وَعَنْ حَبِيبٍ” bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbûrî, *el-Medhal ile’s-sahîh*, thk. Rebî’ b. Hâdî Ömer el-Medhalî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1404/1984), 158.

²⁴⁴ Adil Bebek, “Kâ‘bî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/27.

²⁴⁵ Ebu’l-Kâsım Abdillâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Kâ‘bî, *Kabûlû’l-ahbâr ve ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Ebû Amr el-Huseyn b. Ömer b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1421/2000), 2/266.

Zeydiyye nazarında ise durum çok farklıdır. Buna göre Ebû Hâlid Zeydiyye'nin reislerindendir ve sika bir ravidir.²⁴⁶ Hafız bir şeyh ve muhaddistir. Zeyd b. Ali'den rivayette bulunan ravilerin en güvenilir olanıdır. Zeydilerin iddiasına göre Zeydiyye ona ta'n etmemiştir. Ona ancak Râfîzî²⁴⁷ ya da Nâsibî²⁴⁸ olanlar ta'n ederler.²⁴⁹ Şîa'nın bir kolu olan Zeydiyye'nin dışında İsnâaşeriyye Şîa'sına mensup alimlerin çoğunun da Ebû Hâlid'i güvenilir kabul ettikleri görülmektedir.²⁵⁰ en-Nedîm (öl. 385/995 [?]) onu Şîa'nın fukahası arasında saymakta ve kendisine bir kitap nispet etmektedir.²⁵¹

Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen başlıca eserlerin tek ravisi olması hasebiyle Ebû Hâlid, Zeydî ilim insanları nazarında büyük önemi haizdir. Bu sebeple, hakkındaki cerh ifadeleri yüzyıllar boyunca tartışılmış ve çeşitli cevaplar üretilerek savunusu yapılmıştır. Bu noktada, Ebu Hâlid'i Sünnî ulemaya karşı geniş şekilde savunan Zeydî alim San'ânî'ye (öl. 1221/1806) işaret etmek gerekmektedir. San'ânî, Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *Mecmûu'l-Fıkhî* adlı esere yazdığı *er-Ravdu'n-Nadîr Şerhu Mecmû'i'l-Fıkhî'l-Kebîr* isimli şerhinde meseleyi uzun uzadıya tartışmaktadır.²⁵² Zira Ebû Hâlid, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da olduğu gibi bu eseri de Zeyd b. Ali'den tek başına rivayet etmiştir. San'ânî'ye göre Ebû Hâlid'in cerhine yönelik iddialar yedi başlıkta toplanabilir. Bunlar, 1) Yalancılığı ve hadis uydurması, 2) Sayâdile'den sayfalar satın alıp bunları rivayet etmesi, 3) Özellikle Zeyd b. Ali'den uydurma rivayetlerde bulunması, 4) Zehebî'nin (öl. 748/1348), Ebû Hâlid kanalıyla gelen ve uydurma olduğunu söylediği rivayetleri sunması, 5) Ehl-i Beyt'in faziletlerine dair rivayetler aktarması, 6) *Mecmûu'l-Fıkhî* adlı eseri Zeyd b. Ali'den rivayetinde teferrüd²⁵³ etmesi, 7) Kendi asrında başkaca hafızlardan kopuk olması ve yalnızca Zeyd'e bağlanmasıdır.²⁵⁴

²⁴⁶ Ebu'l-Kâsım Hûî, *Mu'cemu ricâli'l-hadîs ve tafsîlu tabakâti'r-ruvât* (Necf: Mektebetü'l-İmâmî'l-Hûî, 1368/1978), 14/102; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 38.

²⁴⁷ İlk dönemlerde, Zeyd b. Ali'yi terk edip yalnız bırakanlar için kullanılan, daha sonraları Şîa mezhebine şamil kılınan bu kavram için bk. Mustafa Öz, "Râfîzîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/396-397.

²⁴⁸ Şîa bu sıfatı, Hz. Ali'nin taraftarlarına düşmanlık besleyenler için kullanmaktadır. bk. Mustafa Öz, "Nâsibe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/393-394.

²⁴⁹ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadîsî ve'l-fıkhî*, 22-23; Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmau'l-buhûr*, 3/383.

²⁵⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 99-102.

²⁵¹ Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk en-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrâhîm Ramazân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1417/1997), 271.

²⁵² San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/31-46.

²⁵³ Bir ravinin, rivayet ettiği hadiste tek kalmasını ifade eden teferrüd terimi için bk. Salahattin Polat, "Ferd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/368-369.

²⁵⁴ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/32.

San'ânî'nin de belirttiği üzere son üç madde Sünnî ulemanın cerh ifadelerinde yer almamaktadır. San'ânî bunları ihtimal olarak sunmaktadır.²⁵⁵ San'ânî bu sayılan başlıklar altında, kendisinden önce gelen Zeydî alimlerin yaklaşımları ve Zeydiyye'nin hadis usulüyle ilgili görüşleri çerçevesinde Ebû Hâlid'in güvenilir bir ravi olduğu görüşünü savunmaktadır.²⁵⁶

Ebû Hâlid'in güvenilirliğini ortaya koyma adına geniş değerlendirmelerde bulunan bir başka Zeydî ilim insanı da Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *el-Mecmû'u'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî* isimli eserin muhakkiki Abdullah b. Hammûd el-İzzî'dir. Adı geçen eserin tek ravisi olan Ebû Hâlid'in durumunu, Sünnî ulemanın cerh içeren iddiaları çerçevesinde değerlendirmektedir.²⁵⁷ Abdullah b. Hammûd'a göre muhaddisler Ebû Hâlid'e zalimane bir şekilde ve düşmanca yaklaşmışlardır.²⁵⁸ Yapılan eleştiriler incelendiğinde; Ebû Avâne, Vekî' b. el-Cerrâh, Habîb b. Ebî Sâbit ve Zehebî'nin isimlerinin ön plana çıktığını söyleyen Abdullah b. Hammûd, Zehebî'yi de içlerine katarak, cerhe yönelen diğer şahısların Ebû Hâlid'den çok sonra yaşadıklarını ifade etmektedir.²⁵⁹ Böylelikle o, San'ânî'nin de belirttiği üzere, Ebû Hâlid'le çağdaş olmayan şahısların, sayılan ilk üç isme istinâd ettiklerini söylemiş olmaktadır. Değerlendirmelerini bu dört isim üzerinden sürdüren Abdullah b. Hammûd, daha başka başlıklar da açarak Ebû Hâlid'i savunmaya çalışmaktadır. İleride ele alınacak olan Hammûd'un bu değerlendirmeleri çoğunlukla San'ânî'ye dayanmaktadır.

Bütün bu mülahazalardan çıkan sonuca göre Sünnî ulemanın iddiaları ve Zeydiyye'nin savunusu iki husus üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunlardan birincisi Ebû Hâlid'e yöneltilen, yalancı olduğu ve hadis uydurduğu iddiasıdır. Diğeri ise Zeydî alimler tarafından dile getirilen, Ebû Hâlid'in Şîîliği sebebiyle cerh edildiği iddiasıdır. Şimdi sırasıyla bu hususları incelemek istiyoruz.

Birinci İddia: Önceki sayfalarda ifade edildiği üzere Ebû Hâlid'le muasır olup onu cerh eden iki isim vardır. Bunlar Ebû Avâne el-Vâsîtî ve Vekî' b. el-Cerrâh'tır. Bundan sonraki satırlarda ilk olarak Ebû Avâne daha sonra da Vekî' b. el-Cerrâh'a isnâd edilen cerh ifadeleri Zeydî savunularla birlikte incelenecektir.

²⁵⁵ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/32.

²⁵⁶ Eren Gündüz yaptığı doktora çalışmasında San'ânî'nin yaklaşımlarını geniş bir şekilde ele almış ve değerlendirmiştir. bk. Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri*, 180-195. İlerleyen başlıklarda bunlara değinilecektir.

²⁵⁷ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fıkhî*, 22-36.

²⁵⁸ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fıkhî*, 24.

²⁵⁹ Zeyd b. Ali, *el-Mecmû'u'l-hadîsî ve'l-fıkhî*, 25.

Ebû Avâne'den yapılan rivayete göre Ebû Hâlid Sayâdile'den sayfalar/kitaplar satın alıp bunları rivayet etmiştir. Abdullah b. Hammûd'a göre bu cerh mutlak ve böyle bir iddia müphem kalmaktadır. Dolayısıyla bununla amel edilemez.²⁶⁰ Gerçekten de Sayâdile kavramının tam olarak neye tekabül ettiği ve bunlardan satın alınan sayfaların/kitapların içeriğinin ne olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. 28 numaralı dipnotta işaret etmeye çalıştığımız gibi Sayâdile kelimesi ilaç satanları ifade etmektedir. Hakiki manada eczacılar, mecazi olarak ise hadisçiler için kullanıldığı söylenebilir. Yine kitap istinsahıyla uğraşanlar ve bu iş için gerekli olan malzemeyi satanları ifade eden verrâk anlamında da kullanılmaktadır. Eğer Sayâdileyi eczacılar olarak kabul edecek olursak, Abdullah b. Hammûd'a göre bunlardan satın alınacak olan sayfalar çeşitli tedaviler ve kokulardan bahsetmektedir. Halbuki Ebû Hâlid böyle şeyler rivayet etmemiştir.²⁶¹ Mecâzî olarak hadisçiler ya da verrâklar için olduğu düşünülürse, bu noktada da San'ânî ve Abdullah b. Hammûd'a göre o dönemde sayfa tedvinî şöhret bulup yaygınlaşmış değildir.²⁶² Fakat bu savunuya, tâbî'n döneminde çokça suhuf sahibi alimin bulunduğu gerekçesiyle itiraz edilmiştir.²⁶³ Burada, Ebû Hâlid'in Sayâdile'den sayfalar satın alıp rivayet ettiği iddiası ayrıca sahâfilik ithamını da düşündürmektedir. Fakat Ebû Hâlid'i cerh eden ulemeden böyle bir itham gelmemiş, savunan ulema da bu konuya değinmemiştir.

Abdullah b. Hammûd'un bu rivayet için getirdiği bir diğer itiraz ise rivayetin mürsel²⁶⁴ yolla gelmesidir. Yine ona göre cerh edenler nazarında mürsel rivayet makbul değildir.²⁶⁵ Abdullah b. Hammûd, isnadın hangi halkasında irsal bulunduğunu açıklamamaktadır. Kendisinin başka bir eserinde bildirdiğine göre Zeydiyye nazarında, kopukluk isnadın neresinde olursa olsun bu sened mürsel kabul edilmektedir ve munkatı' ile mürsel aynı anlamdadır.²⁶⁶ Hammûd'un kaynak olarak kullandığı eser Zehebî'nin *Mizânü'l-İ'tidâl* adlı kitabıdır. Müteahhir dönem eserlerde adet olduğu üzere senedler kısaltılarak verilir. Zehebî de senedi bu şekilde vermiştir. Sanırız Hammûd, Zehebî ile rivayet ettiği şahıs arasında yüzyıllar bulunması

²⁶⁰ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*, 26.

²⁶¹ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*, 26.

²⁶² San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/36; Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*, 26.

²⁶³ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 100.

²⁶⁴ Isnadında, özelde sahâbî genelde ise herhangi bir ravisi zikredilmeyen rivayet anlamına gelen mürsel için bk. Salahattin Polat, "Mürsel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/52-54.

²⁶⁵ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*, 26.

²⁶⁶ Abdullah b. Hammûd el-İzzî, *'Ulûmu'l-hadis inde'z-zeydiyye ve'l-muhaddisîn* (Yemen: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1421/2001), 76, 83.

gerekçesiyle böyle bir irsal iddiasında bulunmaktadır. Halbuki dipnotlarda belirtildiği üzere bu rivayet yalnızca Zehebî'nin adı geçen eserinde yer almamaktadır. Bu noktada gerek San'ânî'nin gerekse Hammûd'un Sünnî kaynak kullanımının yeterli olmadığı belirtilmelidir. Ayrıca irsal genelde ilk raviyle alakalı kullanılmaktadır. Dolayısıyla bunu kastettiği de varsayılabilir. Durum ne olursa olsun irsal iddiası doğru görünmemektedir. Şöyle ki; Ebû Hâlid'in Sayâdile'den sayfalar/kitaplar satın aldığı bilgisi, önceki sayfalarda işaret edildiği üzere üç kaynaktan geçmektedir. Bunlardan birincisi İbn Adî'nin (öl. 365/976) *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, ikincisi Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidâl* ve üçüncüsü de Moğultay b. Kılıç'ın (öl. 762/1361) *el-İ'lâm bi-Sünnetihî 'Aleyhisselâm* isimli eserleridir.

el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl'de geçen rivayet zinciri şöyledir:

حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحُسَيْنِ الصُّوفِيُّ، قَالَ: حَدَّثَنِي الْفَضْلُ بْنُ سَهْلٍ الْأَعْرَجُ، قَالَ: حَدَّثَنِي يَعْلَى بْنُ مَنْصُورٍ “الرازي أنه، قَالَ: كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ يَشْتَرِي الصَّحُفَ مِنَ الصَّيَادِلَةِ وَيَحْدِثُ بِهَا

“Bize Ahmed b. el-Huseyn es-Sûfî tahdîs etti, dedi ki: Bana Fadl b. Sehl el-A'rac tahdîs etti, dedi ki: Bana Ya'lâ b. Mansûr er-Râzî tahdîs etti ve dedi ki: 'Amr b. Hâlid Sayâdile'den sayfalar satın alır ve bunları rivayet ederdi.'”

Mîzânü'l-İ'tidâl'deki rivayet zinciri şöyledir:

“قال معلى بن منصور، عن أبي عوانة: كان عمرو بن خالد يشتري الصحف من الصيادلة ويحدث بها”

“Muallâ b. Mansûr, Ebû Avâne'den nakille şöyle dedi: 'Amr b. Hâlid Sayâdile'den sayfalar satın alır ve bunları rivayet ederdi.'”

el-İ'lâm bi-Sünnetihî 'Aleyhisselâm isimli eserdeki ifade ise şöyledir:

“وفى كتاب العقيلي قال أبو عوانة: كأنه يشتري الكتب من الصيادلة”

“Ukaylî'nin kitabında geçtiği üzere Ebû Avâne: “O, Sayâdile'den kitaplar satın alırdı” demiştir.”

Görüldüğü üzere Ebû Hâlid'in Sayâdile'den sayfalar satın aldığını söyleyen ravi *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*'de Ya'lâ b. Mansûr er-Râzî olarak geçmekte ve Ebû Avâne'den bahsedilmemektedir. *Mîzânü'l-İ'tidâl*'de, Muallâ b. Mansûr bu bilgiyi Ebû Avâne'ye isnâd etmiştir. *el-İ'lâm bi-Sünnetihî 'Aleyhisselâm*'da ise doğrudan Ebû Avâne'ye isnâd edilmiştir. Esasen *el-Kâmil*'deki rivayette geçen Ya'lâ b. Mansûr er-Râzî ile *Mîzân*'da geçen Muallâ b. Mansûr aynı şahıslardır. *el-Kâmil*'in matbu nüshasında Muallâ (معلى) ismi hata eseri Ya'lâ (يعلى) şeklinde geçmiştir. Bunu

doğrulayan husus, Makrîzî'nin (öl. 845/1442) *el-Kâmil*'e yapmış olduğu ihtisarda aynı ismin Muallâ b. Mansûr şeklinde tespit edilmiş olmasıdır.²⁶⁷ İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında zikrettiği²⁶⁸ Muallâ b. Mansûr Bağdat'ta yaşamış²⁶⁹ ve h. 211 yılında vefat etmiştir.²⁷⁰ İlk zamanlar Vâsıt'ta yaşayan ve daha sonra Basra'ya yerleşen Ebû Avâne'nin vefat tarihi ise h. 176'dır.²⁷¹ Hem yaşadıkları beldeler hem de ölüm tarihleri itibariyle bunların birbirleriyle görüşme imkanları vardır. Ayrıca Muallâ b. Mansûr'un, kendisinden hadis rivayet ettiği şahıslar arasında Ebû Avâne de zikredilmektedir.²⁷² Yine kaynaklarda, Muallâ b. Mansûr'un Ebû Avâne'den başkaca rivayetleri de kayıtlıdır.²⁷³ Dolayısıyla Zehebî'nin şahitliğiyle Muallâ b. Mansûr bu sözü Ebû Avâne'ye isnâd etmiş olmaktadır. Moğultay b. Kılıç'ın da aynı sözü yine Ebû Avâne'ye nispet etmiş olması bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Gerçi Moğultay, eserinde, bu sözün Ukaylî'nin (öl. 322/934) kitabında geçtiğini ifade etmektedir. Şu an elimizde bulunan ve Ukaylî'ye ait olup da Ebû Hâlid'den bahseden tek eser *ed-Duafâu'l-Kebîr'dir*. Burada ise Ebû Avâne'nin Ebû Hâlid için sarf ettiği: “*Bir şey değildir, hadisi terk edilmiştir*” sözü dışında başka bir ifade bulunmamakta ve Sayâdile'den bahsedilmemektedir.²⁷⁴ Dolayısıyla Moğultay bu bilgiyi ya kitabın bizlere ulaşmayan başka bir nüshası ya da müellifin başka bir eseri vasıtasıyla elde etmiştir. Her halükârda Hammûd'un irsal iddiası gerçeği yansıtmamaktadır.

Rivayetle ilgili bu mülahazaların sonucunda, Ebû Avâne'nin Ebû Hâlid için söylemiş olduğu Sayâdile'den sayfalar satın alma ve bunları rivayet etme bilgisinin, içerik açısından tam olarak neye tekabül ettiği belli olmayan bir yapı arz ettiği söylenebilir. Dolayısıyla böyle bir rivayete dayanılarak bir ravinin cerh edilmesi çok doğru görünmemektedir.

²⁶⁷ Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, *Muhtasaru'l-kâmil fi du'afâ*, thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî (Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1415/1994), 542.

²⁶⁸ İbn Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, thk. Muhammed Abdulmuîd Han (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973), 9/182.

²⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-evsat*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed (Haleb: Dâru'l-Va'î, 1397/1977), 2/323.

²⁷⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 9/221; Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/334.

²⁷¹ M. Yaşar Kandemir, “Ebû Avâne el-Vâsıtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/100-101.

²⁷² Ebû Bekr Ahmed b. Ali Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002), 15/246.

²⁷³ Örnek rivayetler için bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed Tahâvî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk. Sadettin Ünal (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 1/228; Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, 3/268; Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm el-İsferâyînî, *Müstahrecü Ebi 'Avâne*, thk. Heyet (Suudi Arabistan: el-Cami'atü'l-İslamiyye, 1435/2014), 5/74; 11/635.

²⁷⁴ “كَانَ عَمْرُو بْنُ خَالِدٍ لَيْسَ بِشَيْءٍ، مَثْرُوكُ الْحَدِيثِ”، bk. Ukaylî, *ed-Duafâu'l-kebîr*, 3/268.

Şimdi ikinci isim olan Vekî' b. el-Cerrâh'la ilgili bahse geçmek istiyoruz.

Hatırlanacağı üzere kendisine isnâd edilen rivayette Vekî' b. el-Cerrâh, Ebû Hâlid'in hadis uydurduğunu ve bu durum fark edilince Vâsıt'a taşındığını belirtmişti. Abdullah b. Hammûd bu rivayet için de mürsel hükmünü vermekte ve delil olamayacağını belirtmektedir.²⁷⁵ Bu yaklaşımın da doğru olmadığı söylenebilir. Zira ilgili haberi Vekî' b. el-Cerrâh'tan nakleden ravi el-Hasen b. Ali el-Vâsîtî'dir. İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında zikrettiği²⁷⁶ ve çoğunluğun güvenilir kabul ettiği²⁷⁷ bu ravinin ölüm yılı h. 237'dir.²⁷⁸ Vekî' b. el-Cerrâh ise h. 197'de vefat etmiştir. Hem yaşadıkları bölge hem de ölüm tarihleri göz önünde bulundurulduğunda el-Hasen b. Ali el-Vâsîtî'nin Vekî' b. el-Cerrâh ile görüşmüş olma imkanı mevcuttur. Ayrıca Vekî' b. el-Cerrâh'ın talebesi olduğu da belirtilen bilgiler arasındadır.²⁷⁹

Hammûd, mürsel iddiasının dışında daha çok Vekî' b. el-Cerrâh'ın ahlakı, siyasi ve îtikâdî konumu üzerinde durmaktadır. Hammûd'un İbn Ebî Hâtim'e dayandırdığı bir bilgiye göre Vekî' b. el-Cerrâh hiç kimseyi kesinlikle kötülükle anmamıştır.²⁸⁰ Hammûd bu bilgiyle muhtemelen Vekî' b. el-Cerrâh'ın Ebû Hâlid hakkında da kötü konuşmayacağı varsayımında bulunmaktadır. Halbuki Vekî' b. el-Cerrâh'ın kendileri hakkında *kezzâb* (كذاب) dediği şahıslar bulunmaktadır.²⁸¹ Dolayısıyla Abdullah b. Hammûd'un tutunduğu bu argümanın sağlam olmadığı söylenebilir. Ayrıca cerh ta'dîl alimlerinin cerh ifadeleri kötü söz olarak algılanmamalıdır. Bunlar, ravilerin halleriyle ilgili tespitlerdir.

Abdullah b. Hammûd'un ortaya koyduğu bir diğer argüman ise Vekî' b. el-Cerrâh'ın Zeydî olduğu ve Zeydî kaynaklarda Ebû Hâlid hakkında herhangi bir değerlendirmesinin bulunmadığı iddiasıdır.²⁸² Zeydî kaynaklarda Vekî' b. el-Cerrâh'ın

²⁷⁵ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu 'l-hadîsî ve 'l-fikhî*, 25.

²⁷⁶ Büstî, *es-Sikât*, 8/174.

²⁷⁷ Ebu'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsîtî Bahşel, *Târîhu Vâsıt*, thk. Korkîs Avvâd (Beyrut: Âlemu'l Kütüb, 1406/1986), 183; Halil b. Ahmed b. Mecîd Sehârenpûrî, *Bezlü 'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, thk. Takiyyuddîn en-Nedvî (Hind: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî, 1427/2006), 2/207.

²⁷⁸ Ebu'l-Kâsım Beğavî, *Vefâtu's-şuyûh ellezîne edrakehum el-Beğavî*, thk. Muhammed Aziz Şems (Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1409/1988), 69; Sehârenpûrî, *Bezlü 'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*, 2/207.

²⁷⁹ Halil İbrahim Turhan, *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 261.

²⁸⁰ Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu 'l-hadîsî ve 'l-fikhî*, 25. İbn Ebî Hâtim'in verdiği bilgi için bk. Râzî, *el-Cerh ve 't-ta'dîl*, 1/223.

²⁸¹ Mizî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ 'i'r-ricâl*, 28/445. Vekî' b. el-Cerrâh'ın yalancılıkla itham ettiği bir başka ravi için bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Medhal ile 's-sahîh*, 130.

²⁸² Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu 'l-hadîsî ve 'l-fikhî*, 25.

Zeydiyye mezhebine mensup olduğu yönünde birtakım bilgiler mevcuttur.²⁸³ Yine Şehristânî (öl. 548/1153), *el-Milel ve'n-Nihal* adlı eserinde Vekî' b. el-Cerrâh'ı Zeydiyye'ye nispet etmektedir.²⁸⁴ Önceleri Zeydî olup daha sonra Selef yolunu benimseyen İbnu'l-Vezîr (öl. 840/1436),²⁸⁵ Vekî' b. el-Cerrâh'ın da aralarında bulunduğu bir kısım Sünnî ulemanın Zeydiyye'ye mensubiyetini reddetmektedir.²⁸⁶ Hammûd'un aksine San'ânî, Yahyâ b. Huseyn'den nakille Vekî' b. el-Cerrâh'ı Râfıza'ya nispet etmekte ve bu sebeple Ebû Hâlid'i cerh etmiş olabileceğini belirtmektedir.²⁸⁷ İki Zeydî ilim insanının aynı ismi yine aynı bağlamda, siyaseten birbirine zıt iki ayrı zümreye nispet etmesi düşündürücüdür. Bütün bunların yanında İbn Kuteybe (öl. 276/889), Vekî' b. el-Cerrâh'ı Şîa'ya dahil ederken²⁸⁸ Zehebî, İbnü'l-Medînî'nin (öl. 234/848-49): “*Onda biraz teşeyyu*”²⁸⁹ bulunduğunu dediğini aktarmaktadır.²⁹⁰ Zehebî, eserin aynı yerinde Ahmed b. Hanbel'in şu sözünü de aktarmaktadır: “*Yahyâ b. Maîn: “Mervân b. Muâviye'de bir levha gördüm, içerisinde filan şöyledir, filan râfizîdir yazıyordu” dedi. Ben de: “Vekî' senden hayırlıdır.” dedim. Yahyâ b. Maîn: “Benden mi?” diye sorunca “evet” dedim. Bunun üzerine bana bir şey demedi. Eğer bir söz söyleseydi hadis ashâbı üzerine çullanırdı. Bu durum Vekî' b. el-Cerrâh'a ulaşınca: “Yahyâ bizim dostumuzdur.” dedi.*”

Sünnî ulemanın Vekî' b. el-Cerrâh'ı sahiplenmiş olması ve kendisine nispet edilen kimi görüşlerin Şîî düşünceyle örtüşmemesi gibi sebeplere dayanılarak bu iddiaların doğru olmadığı sonucuna varılabilir. Esasen bu iddialar, Vekî' b. el-Cerrâh'ın yaşadığı dönemde Kûfe'li hadisçilerin, Hz Ali'yi Hz Osman'dan faziletli saymaları gibi sebeplere dayanmaktadır.²⁹¹

Vekî' b. el-Cerrâh'la ilgili son olarak San'ânî'nin yine Yahyâ b. Huseyn'den nakille verdiği bir iddiaya değinmek istiyoruz. Bu iddiaya göre Zehebî, *Mîzânü'l-*

²⁸³ Ebî'r-Ricâl, *Metlau'l-budûr mecmau'l-buhûr*, 2/346.

²⁸⁴ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/190.

²⁸⁵ M. Sait Özervarlı, “İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/240-242.

²⁸⁶ Ebû Abdillâh İbnu'l-Vezîr, *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fî'z-zeb'an sünneti Ebi'l-Kâsım*, thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 5/309.

²⁸⁷ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/35.

²⁸⁸ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme, 1413/1992), 624.

²⁸⁹ Genel olarak Şîî görüşleri benimsemek anlamında kullanılan bu terim için bk. Emin Âşıkutlu, “Teşeyyu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/564-565.

²⁹⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/336.

²⁹¹ Mehmet Emin Özafşar, “Vekî' b. Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9.

İ'tidâl isimli eserinde Vekî' için kötü sözlü/söven/ağzı bozuk anlamında *sebbâb* ve gramerde çokça hata yapan anlamında *kesiru'l-lahn* tabirlerini kullanmıştır.²⁹² Bu iddia iki açıdan yanlıştır. Birincisi, *Mîzan*'da *sebbâb* kelimesi geçmemektedir. İkincisi, Vekî' b. el-Cerrâh'ın lahn yaptığıyla ilgili olarak konuşan Zehebî değil İbnü'l-Medînî'dir. İbnü'l-Medînî de aynen şunu söylemektedir: “Vekî' lahn yapardı...”²⁹³ Üstelik Zehebî, Vekî' ile ilgili açtığı bahiste onu: “*hafız ve önemli imamlardan birisi*” şeklinde tavsif etmektedir. Vekî' b. el-Cerrâh'ın cerhini geçersiz saymak adına getirilen çokça lahn ve *sebbâb* iddiası da geçersiz durumdadır.²⁹⁴ Vekî' b. el-Cerrâh'ın Ebû Hâlid'i cerh eden ifadeleriyle ilgili bu mülahazalar sonucunda, ilgili rivayetin hadis usulü kriterleri açısından herhangi bir zaafının bulunmadığını söyleyebiliriz. Ayrıca Vekî' ile ilgili Zeydî iddiaların temelsiz olduğu da belirtilmelidir. Bu rivayette, muasır olduğu ravi hakkında bir alimin şahitliği bulunmaktadır. Dolayısıyla Ebû Hâlid'in durumuyla ilgili olarak dikkate alınması gereken bir delil konumundadır.

Ebû Hâlid'i cerh eden bu iki muasır alim dışındaki Sünnî ulemanın cerh ifadeleri, Ahmed b. Hanbel ve Hâkim hariç genelde içerik açısından sebep bildirilmeyen ifadeler olarak durmaktadır. San'ânî, sebebi belirtilmeyen bu tür cerh ifadelerini mutlak ifadeler olarak değerlendirmekte ve cerhin müfesser olması gerektiği hususu üzerinde durmaktadır.²⁹⁵ Cerh ifadelerinin müfesser, yani sebebinin açıklanmış olması²⁹⁶ gerektiği fikrinin, hadis sahasına Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) ile girdiği ve İbnu's-Salâh (öl. 643/1245) ile yaygınlaştığı belirtilmektedir.²⁹⁷ Gelenekte, gerekçesi verilmeyen müphem cerh ve ta'dîlin geçerli olup olmadığına dair tartışmalar ve farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat cumhura göre, gerekli ehliyeteye sahip bir münekkidin, sebebini belirtmediği ta'dîl kabul edilirken müphem kalan cerh kabul edilmemektedir.²⁹⁸ Bu noktada, kaynaklarda yer alan ve çoğunluğu teşkil eden müphem cerhlerin bir fonksiyonunun kalmayacağını belirten Halil İbrahim Turhan:

²⁹² “كان وكيع سبباً كثير اللحن” San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/35.

²⁹³ “كان وكيع يلحن” Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 4/336.

²⁹⁴ San'ânî'nin Zehebî'ye dayandırarak yaptığı bu alıntıyı aynen aktaran bir doktora tezinde, ortaya koymaya çalıştığımız hususla ilgili tek bir değerlendirme bile yapılmamış olması ilginçtir. bk. Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali “El-Mecmû'u'l-Fıkhî” Adlı Eseri*, 185.

²⁹⁵ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/33.

²⁹⁶ Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay Leknevî, *er-Ref' ve't-tekmil fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 1407/1986), 79.

²⁹⁷ Müfesser-Müphem cerhin kabulüne yönelik yaklaşımlar ve tarihi seyir içerisinde ortaya çıkan farklı görüşler için bk. Halil İbrahim Turhan, “Bir Râvî/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.

²⁹⁸ Fatih Çimen, “Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dîlin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 5.

“...cerhle ta‘dîl tearuz ettiği durumlarda cerhin müfesser olmasını kabul şartı olarak dile getirmenin daha uygun olduğunu düşünmekteyiz.” diyerek bizim de katıldığımız bir çözüm önermektedir.²⁹⁹ Konumuz özelinde bakacak olursak, Ebû Hâlid’le ilgili cerh ve ta‘dîl ifadelerinin tearuz edip etmediği tespit edilmelidir. Sünnî çerçevede kalınacak olursa cerh ve ta‘dîlin tearuzu gibi bir durum söz konusu değildir. Zira Sünnî ulema içerisinde Ebû Hâlid’i ta‘dîl eden bir alim bilinmemektedir. Fakat Zeydî alimlerin tamamı ve İsnâaşeriyye’nin çoğunluğu Ebû Hâlid’i ta‘dîl etmektedir. Dolayısıyla İslam mezheplerinin tamamı göz önünde bulundurulduğunda cerh ve ta‘dîlin tearuzu gündeme gelebilmektedir. Bu bağlamda Ebû Hâlid’le ilgili cerh ifadelerinin müfesser olması gerektiği söylenebilir.

Ahmed b. Hanbel’in Ebû Hâlid için zikrettiği: “*Zeyd b. Ali kanalıyla Zeyd’in babalarından uydurma haberler rivayet ederdi.*” sözünde, tespitin hangi delillere dayandığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Dolayısıyla tam anlamda müfesser bir cerh olduğu söylenemez. San’ânî, doğrudan bu rivayetle ilgili olmasa da benzeri iddialar hakkında Ahmed b. Yûsuf’tan şunları nakletmektedir: “*Onların uydurma iddialarının manası, hadisleri bizzat kendisinin uydurduğuysa -uydurma hadisin sahih ya da hasen bir isnâdı olmayacağı için- ilk olarak hem metin hem de senedi beraberce uydurduğunu iddia etmiş olmalarıdır. Bu batıldır. Zira (Ebû Hâlid’in rivayet ettiği) bu hadislerin metinleri muteber hadis kitaplarında mevcuttur. Eğer uydurulmuş olsalardı bunlardan tek bir hadis bile bulunmazdı. İkinci olarak ise cerh alimlerinin, Ebû Hâlid’in isnâdda yalan söylediğini iddia etmiş olmalarıdır. Bu iddiaya göre Ebû Hâlid, İmam Zeyd yoluyla babasından, babası yoluyla dedesinden ve dedesi yoluyla da Ali’den metinler rivayet etmiş ve başka yollardan bilinen bu metinleri Ali’ye iliştirmiş olmaktadır. Bu iddia da batıldır. Çünkü Ali yoluyla rivayet edilen bu senedlerin metinleri, Ebû Hâlid dışındaki başka kanallarla gelen rivayetlerde de mevcuttur.*”³⁰⁰ San’ânî bu naklin dışında, Zehebî’nin sıraladığı ve Ebû Hâlid’in uydurduğu söylenen beş adet rivayeti de gündeme almaktadır. Bu rivayetleri, başka kaynaklarda da mütâbi ve şahitlerinin olduğunu belirterek tek tek incelemektedir.³⁰¹ Aslında Ebû Hâlid’in uydurduğu söylenen rivayetlerle ilgili ilk örnek getiren alim İbn Adî’dir. İbn Adî 20 küsur rivayet sıralamaktadır.³⁰² Burada yapılması gereken, örnek

²⁹⁹ Turhan, “Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni”, 331.

³⁰⁰ San’ânî, *er-Ravdu’n-Nadîr*, 33.

³⁰¹ San’ânî, *er-Ravdu’n-Nadîr*, 40-44.

³⁰² İbn Adî, *el-Kâmil fî du‘afâ‘i’r-ricâl*, 6/218-224.

olarak getirilen 20 küsur rivayetin tek tek incelenmesidir. Fakat bu da yeterli olmayacaktır. Zira bütüncül bir bakış yakalayabilmek için Ebû Hâlid kanalıyla gelen tüm rivayetlerin tahlil edilmesi gerekir. Bu ise çalışmamızın sınırlarını aşmaktadır.

İkinci İddia: Zeydî müellifler ısrarla, Ebû Hâlid'in Şîliği ya da Ehl-i Beyt'in faziletine dair naklettiği rivayetler sebebiyle cerh edildiğini vurgulamaktadırlar.³⁰³ San'ânî konuyla alakalı şunları söylemektedir: “...(Sünnî) cerh ve ta'dîl alimlerinin yaptıklarından ortaya çıkmıştır ki onlar, teşeyyu'u en büyük kusurlardan ve en çetin musibetlerden saymışlardır. Öyle ki onlar, Ali'yi diğer şeyhlerden faziletli görmeyi mücerret olarak kötülen bir aşırılık kabul etmişlerdir. İşte bu sebeplerle onlar önyargılı bir şekilde, küstahça, dikkatsizce ve insafsızca veyahut da kızgınlıklarıyla (Ebû Hâlid'i) yalancılık ve hadis uydurmakla suçlamışlardır...”³⁰⁴

Halbuki Ebû Hâlid özelinde ortaya konan Sünnî yaklaşımda böyle bir durum söz konusu değildir. Esasen Ehl-i Sünnet'e mensup alimlerin tamamının, Şîliği mutlak cerh sebebi saydıkları iddiası da doğru değildir. Zira bu alimlerin büyük bir kısmı, Şîliği kendi içinde birtakım mertebelere ayırmış ve bu yaklaşım doğrultusunda birçok Şîi raviyi güvenilir kabul edip kendilerinden hadis almışlardır.

Mesela Zehebî, Şîi olduğunu söylediği ve güvenilir kabul ettiği Ebân b. Tağlib bahsinde meseleyi şöyle özetlemektedir: “*Ebân Küfî'dir, Şîidir. Fakat sadûktur. Sıdkı bize, bid'ati ise kendisinedir... Bid'at iki türdür. Birincisi küçük bid'attir. Mesela teşeyyu'da aşırılık ya da sapma ve aşırılık olmaksızın teşeyyu' buna örnektir. Tâbiîn ve Etbâu Tâbiîn'de bu tür bir durum çokça bulunmaktadır. Buna rağmen din, vera ve sıdk sahibidirler. Eğer bunların hadisleri reddedilirse nebevî rivayetlerin çoğu kaybolur. Bu durum ise açık bir mefsedettir. İkinci tür ise büyük bid'attir. Mesela râfîzîlikte aşırıya kaçmak buna örnek olarak verilebilir. Yine Ebû Bekir ve Ömer'in değerlerini alçaltmak ve bunun için dua etmek de örnek olarak verilebilir. İşte bu tür bir bid'ate sahip kişilerle ihticâc edilmez...*”³⁰⁵ Ebû Hâlid'i cerh eden Nesâî'nin, herhangi bir kayıt düşmeksizin Şîi Ebân b. Tağlib'den rivayette bulunduğu belirtilmelidir.³⁰⁶

³⁰³ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/37; Zeyd b. Ali, *el-Mecmûu'l-Hadîsî ve'l-Fıkhî*, 27-28; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütübîn ve Resâilü'l-Îmâm Zeyd b. Ali*, 38; Zeyd b. Ali, *Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân*, ts., 102; Zeyd b. Ali, *Müsnedü'l-Îmâmî Zeyd*, 14.

³⁰⁴ San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/31.

³⁰⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/6.

³⁰⁶ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali Nesâî, *Sünenü Nesâî*, thk. Heyet (Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1348/1930), 5/161.

Yine Zehebî'nin, ateşli bir Şîi dediği Ubeydullah b. Mûsâ el-Absî Sünnîlerce güvenilir kabul edilmiştir.³⁰⁷ Ebû Hâlid'i cerh edenler arasında sıraladığımız Buhârî bu raviden rivayette bulunmuştur.³⁰⁸ Yine Müslim; kendisinde teşeyyu' bulunan³⁰⁹ el-Hasen b. Sâlih'ten rivayette bulunmuştur.³¹⁰ Öyle ki bu şahıs Zeyd b. Ali'nin oğlu olan İsâ'nın damadıdır.³¹¹ Ayrıca bir görüşe göre Zeydiyye'nin imamlarından kabul edilmektedir.³¹² Sünnî alimlerin birçok Şîi raviyi güvenilir kabul edip kendilerinden hadis rivayet ettiklerine dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat serdedilen örneklerin yeterli bir fikir verdiği söylenebilir. Ezcümle, Ebû Hâlid'in Şîi olması sebebiyle cerh edildiği iddiasının gerçeği yansıtmadığı söylenebilir.

b. İkinci Ravi: Atâ' b. Sâib b. Mâlik (öl. 136/754)

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın muhakkiklerine göre³¹³ ikinci ravi, künyesi Ebû Zeyd,³¹⁴ nisbeleri ise es-Sekafî³¹⁵ ve el-Kûfî³¹⁶ olan Atâ' b. Sâib b. Mâlik'tir.³¹⁷ Ölüm tarihi h. 136'dır.³¹⁸ Ahmed b. Hanbel, Tâbiîn'den olan³¹⁹ bu ravi hakkında, sağlam ve Allah'ın seçkin kullarındandır değerlendirmesi yapmış ve ömrünün sonlarında ihtilâta³²⁰ uğradığını ifade etmiştir.³²¹ Birçok ricâl alimi de aynı kanaati

³⁰⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/16.

³⁰⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el Buhârî, *El-câmi' u's-sahîhu'l-müsned min hadîssi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*, thk. Mustafâ Dîb el-Begâ (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993), 1/12.

³⁰⁹ Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1410/1990), 6/353.

³¹⁰ Müslim b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, 4/2189.

³¹¹ İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, 509.

³¹² Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 98.

³¹³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 46; Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 98.

³¹⁴ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nürseyf (Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1399/1979), 3/321.

³¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/328.

³¹⁶ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 7/564.

³¹⁷ Ribât - İd, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmi Ahmed*, 18/220.

³¹⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/328; Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-Rabâî, *Târîhu mevliidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*, thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1410/1989), 1/323.

³¹⁹ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *Ma'rifetü's-sikat*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 2/135.

³²⁰ Başta yaşlılık olmakla birlikte çeşitli nedenlerle akli melekeleri zayıflayan raviler hakkında kullanılan bu terim için bk. Mücteba Uğur, "İhtilât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/571. İhtilât terimi ilk başlarda şuurun bozulmasıyla ilgili kullanılırken sonraları kapsamının genişletildiği, güvenilir ravilerin görme yetilerini kaybetmeleri ya da çeşitli nedenlerle kitaplarının yok olması sebebiyle muhtelit vasfı aldıkları bildirilmektedir. Geniş bilgi için bk. Mehmet Fatih Kaya, *Hadis Usulünde İhtilât: Ravinin Akıl ve Hafıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi* (İstanbul: Rihle Kitap, 2011).

³²¹ Ribât - İd, *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmi Ahmed*, 18/221-222.

belirtmektedir.³²² Yani Atâ' b. Sâib çoğunluğa göre güvenilir bir ravi olmakla birlikte ihtilâta uğradığı için zamansal açıdan rivayetlerinin araştırılması gerekmektedir. Zira muhtelit bir ravinin ihtilâttan önceki rivayetleri kabul edilirken ihtilât sonrasında naklettiği rivayetler kabul görmemektedir.³²³ Atâ' b. Sâib'le ilgili üzerinde durulması gereken ikinci konu, kitabın ilk ravisi Ebû Hâlid ve İmam Zeyd b. Ali'yle olan ilişkisidir. Kaynaklarda, Atâ' b. Sâib'le Zeyd b. Ali arasında doğrudan rivayet ilişkisi bulunamamıştır. Fakat Şîi kaynaklarda geçtiğine göre Atâ' b. Sâib, Zeyd b. Ali'nin babası Zeynelâbidîn³²⁴ ve abisi Muhammed el-Bâkır'dan³²⁵ rivayette bulunmuştur. Zeynelâbidîn'den yaptığı rivayetin içeriğiyle alakalı olsa gerek, Ebu'l-Kâsım Hûi (öl. 1992) ilgili rivayeti verdikten sonra: “*Bu rivayet, Atâ' b. Sâib'in Şîi olduğuna işaret etmektedir.*” şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.³²⁶ Sünnî kaynaklarda ise bu değerlendirmeyi doğrulayacak bir bilgi bulunmamaktadır. Atâ' b. Sâib'in, Zeyd b. Ali'nin yakın ailesiyle olan bu ilişkisine ve yaşadıkları zaman mekân birlikteliğine bakılarak -rivayetlere yansımaya da- aralarında doğrudan bir münasebet bulunduğu söylenebilir. Ebû Hâlid'le olan ilişkisine gelince, her ne kadar Takî el-Hakîm, Ebû Hâlid'den rivayet eden isimler arasında Atâ' b. Sâib'e yer verse de³²⁷ Sünnî ve Şîi kaynaklarda bunu doğrulayacak bir bilgiye rastlanmamıştır. Fakat Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'yle olan birlikteliği ortadadır. Yine onun Muhammed el-Bâkır'dan da rivayet naklettiği kaynaklarda zikredilmektedir.³²⁸ Bu sebeplerle aralarında doğrudan bir münasebet bulunma imkânı mevcuttur. Ravilerin adalet durumu bir yana, işaret ettiğimiz münasebet imkânı üzerinden hareketle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ı Zeyd b. Ali'den alan Ebû Hâlid'in Atâ' b. Sâib'e naklettiği söylenebilse de ortada cevaplanması gereken başkaca sorular bulunmaktadır. Öncelikle Ebû Hâlid'den rivayetleri sabit çokça ravi³²⁹ varken *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* neden Atâ' b. Sâib kanalıyla gelmektedir? Üstelik Atâ' b. Sâib'in ölüm tarihi h. 136 iken Ebû Hâlid'in

³²² Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/332-334; Büstî, *es-Sikât*, 7/251-252; Yahyâ b. Maîn, *Târîhu İbn Maîn*, 3/328; İclî, *Ma'rifetü's-sikat*, 2/135; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/328; el-Cemmâilî, *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 7/305-306.

³²³ Kaya, *Hadis Usulünde İhtilat*, 71-103.

³²⁴ Ebû Ca'fer e't-Tûsî, *Tehzîbu'l-ahkâm*, thk. Ali Ekber el-Ğaffârî (Tahran: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1385/1965), 6/250; Hûi, *Mu'cemu ricâli'l-hadîs*, 12/159; Muhammed b. el-Hasen b. Ali Hürri el-Âmilî, *Tafsîlû vesâ'ilî's-Şî'a ilâ tahsîli mesâ'ilî's-Şerî'a*, thk. Müessesetü Âli'l-Beyt (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt, 1438/2016), 27/14,226.

³²⁵ Muhammed Bâkır Meclisî, *Bihârü'l-envâr* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 16/324, 89/14.

³²⁶ Hûi, *Mu'cemu ricâli'l-hadîs*, 12/159.

³²⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 45.

³²⁸ Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/230; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 21/604.

³²⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl fî Esmâ'i'r-Ricâl*, 21/604; San'ânî, *er-Ravdu'n-Nadîr*, 1/31.

150'dir. Yani Atâ' vefat ettikten sonra Ebû Hâlid yaklaşık 15 yıl daha yaşamıştır. Bu süre zarfında başkaca ravilerle görüşme ve bu eseri onlara nakletme imkânı olmamış mıdır? Bu sorulara belki de dönemin siyasi konjonktürü çerçevesinde cevap verilebilir. İmam Zeyd b. Ali'nin hayatıyla ilgili bahiste de geçtiği üzere Zeyd, sultana karşı bir ayaklanma başlatmış ve bunun sonucunda şehit olmuştur. Kendisiyle birlikte birçok öğrencisi de katledilmiştir.³³⁰ Bundan birkaç sene sonra oğlu Yahyâ da öldürülmüştür.³³¹ Diğer oğlu Îsâ, Alevî isyanlarına verdiği destek sebebiyle yaşamının büyük bir kısmını gizlenerek geçirmek zorunda kalmıştır.³³² Zeyd b. Ali'nin hayatta kalan öğrencileri ise mevcut yönetimin baskıları sebebiyle çeşitli beldelere dağılmışlardır.³³³ Ebû Hâlid'in bu dönemde nasıl bir yaşam sürdüğü ile ilgili malumata sahip değiliz. Fakat Zeyd b. Ali'nin en tanınan öğrencisi olması hasebiyle aynı sıkıntıları yaşadığı varsayılabilir. Dolayısıyla Zeyd'den aldığı mirası çokça kişiyle paylaşma imkânı yakalayamamış olması mümkündür.

c. Üçüncü Ravi: Ali b. Ahmed (öl. ?)

Senedde üçüncü ravi olarak karşımıza çıkan Ali b. Ahmed'in kimliği hususunda bir belirsizlik mevcuttur. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın muhakkiklerinden el-Celâlî, kullandığı nüshanın hâşiyesinde, Ali b. Ahmed için şöyle yazdığını nakletmektedir: “*Bu, Ekva' ismiyle maruf olan Cemâlüddîn Ali b. Ahmed b. el-Huseyn'dir.*”³³⁴ Ekva' ismiyle maruf olan bu ravi hakkında kaynaklarda bir bilgi bulamadık. Muhakkik Yûsufuddîn, kullandığı nüshanın hâşiyesinde: “*Belki de o, Ali b. Ahmed b. Îsâ b. Zeyd b. Ali'dir.*” şeklinde bir kayıt düşüldüğünü belirtmektedir.³³⁵ Muhakkiklerden üçüncü isim olan Takî el-Hakîm ise herhangi bir hâşiyeye atıf yapmaksızın Yûsufuddîn'in nakline uygun bir tespitte bulunmaktadır.³³⁶ İsmi geçen son iki muhakkike göre bu ravi, İmam Zeyd b. Ali'nin torunu olan Ahmed'in oğludur. Bu tespitin daha doğru olduğu söylenebilir. Zira Ali b. Ahmed'in, babası Ahmed b. Îsâ'ya (öl. 247/861) nispet edilen *Emâlî* isimli eserde babası kanalıyla Ebû Hâlid'e ulaşan çok sayıda rivayeti bulunmaktadır.³³⁷ Ali b. Ahmed'in hayatıyla ilgili neredeyse hiçbir bilgi

³³⁰ Zeyd ile birlikte katledilenlerin de bulunduğu öğrencilerinin bir listesi için bk. Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 147-151.

³³¹ Köse, “Zeyd b. Ali”, 44/314.

³³² Mustafa Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. Îsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019), 39.

³³³ Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 152.

³³⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, ts., 119.

³³⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân* 'l-Mecîd, 40.

³³⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

³³⁷ Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. Îsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*, 99.

bulunmamaktadır. Takî el-Hakîm'e göre Ali b. Ahmed babasından ve Muhavvel b. İbrâhîm isimli raviden rivayette bulunmuş, tıpkı ataları gibi mevcut yönetimin baskıları sebebiyle saklanmak durumunda kalmış ve nihayet Bağdat'ta vefat etmiştir.³³⁸ Tarih sahnesinde yalnızca Zenc İsyanı³³⁹ diye bilinen olay vesilesiyle ismi geçen³⁴⁰ Ali b. Ahmed'in doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Fakat Taberî (öl. 310/923), Zenc İsyanı diye bilinen bu hadisenin hicrî 257 yılında başladığını belirtmektedir.³⁴¹ Dolayısıyla Ali b. Ahmed'in bu yıldan sonraki bir tarihte vefat ettiği söylenebilir. Hakkında, cerh ta'dîl ulemasından herhangi bir değerlendirme bulunmamaktadır. Fakat rivayetleri kabul gördüğü için Zeydiyye nazarında güvenilir bulunduğu söylenebilir.

d. Dördüncü Ravi: Muhammed b. Mansûr b. Yezîd (öl. 290/903)

Dördüncü ve son ravinin adı Muhammed b. Mansûr b. Yezîd, künyesi Ebû Ca'fer, nisbeleri ise el-Murâdî ve el-Kûfî'dir. Dârekutnî güvenilir olduğunu söylemiştir.³⁴² Zeydiyye'nin itimat ettiği bu alimin çokça eser telif ettiği belirtilmektedir.³⁴³ Zeydiyye'nin en meşhur fıkıh ve hadis eseri olan³⁴⁴ ve Ahmed b. Îsâ'ya nispet edilen *Emâlî* bunlardan birisidir. Yine kendisine tefsirle ilgili *et-Tefsîru'l-Kebîr* ve *et-Tefsîru's-Sağîr* isimli eserler de nispet edilmektedir.³⁴⁵ Hicrî 290 yılında vefat eden Ebû Ca'fer, belirtilen kimi sayılar abartılı olsa da uzun bir hayat yaşamıştır.³⁴⁶

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın ravileri hakkında ortaya konan bu değerlendirmeler sonucunda ikinci ravi Atâ' b. Sâib'in güvenilir olmakla birlikte muhtelit bir ravi olduğu ve ihtilâttan önceki rivayetlerinin makbul addedildiği tespit edilmiştir. Üçüncü ravi Ali b. Ahmed ve son ravi Muhammed b. Mansûr b. Yezîd'in ise güvenilir

³³⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

³³⁹ Sâhibüzzenc Ali b. Muhammed isimli bir şahsın başlattığı bu isyan için bk. Mustafa Demirci, "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249-251.

³⁴⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1387/1967), 9/487; Ebû Muhammed b. Ali ez-Zahiri İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1962), 56.

³⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 9/476.

³⁴² Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer Dârekutnî, *Suâlatü'l-Hâkim en-Nisâbü'lî d-Dârekutnî*, thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir (Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1404/1984), 134.

³⁴³ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 240.

³⁴⁴ Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. Îsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnif Metodu*, 73.

³⁴⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu'l-mü'ellifîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1406/1985), 12/53; Tâcuddîn İbnu's-Sâfî, *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*, thk. Ahmed Şevkî Binebin - Muhammed Saîd Hanşî (Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1430/2009), 167.

³⁴⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 47.

oldukları görülmüştür. İlk ravi Ebû Hâlid'in durumuna gelince; Sünnî ulemanın iddiaları, Zeydî alimlerin savunuları ve bütün bu hususların değerlendirmesi sadedinde zayıf bir ravi olduğu, Hz. Peygamberden rivayet ettiği haberlerle ihticac edilemeyeceği belirtilmelidir.

2. Senedin İttisâl Durumu

İttisâl (اتصال) kelimesi vasl (وصل) kökünden türemiştir. Bu kökün anlamı bir şeyin başka bir şeye yapışırçasına birleşmesidir.³⁴⁷ Rivayetlerin senedleriyle ilgili olarak kullanılan ittisâl kavramından kasıt o senedin muttasıl (متصل) yani bitişik olup olmama durumudur. Muttasıl kelimesi terim olarak “*senedinin başından sonuna kadar her râvinin hocasından semâ veya başka bir muteber öğrenme yoluyla alıp rivayet ettiği hadis demektir.*”³⁴⁸ Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın muhakkikleri, bu eserin ravileriyle ve özellikle de Ebû Hâlid'le ilgili değerlendirmeler yapmışlardır. Fakat senedin ittisâl durumuna hiç değinmemişlerdir. Halbuki bir senedin sıhhati yalnızca ravilerinin durumuna bakılarak anlaşılamaz. Senedde kopukluk olup olmadığı hususu da araştırılmalıdır. Zira senedinde kopukluk olan rivayetler çoğunlukla zayıf kabul edilmişlerdir.³⁴⁹

Önceki sayfalarda da izah edildiği üzere ilk ravi Ebu Halid'le ikinci ravi Atâ' b. Sâib'in görüşme imkanları bulunduğu için senedin bu kısmında ittisâl açısından bir sıkıntı görünmemektedir. Üçüncü ravi Ali b. Ahmed ve son ravi Muhammed b. Mansûr b. Yezîd'in birbirleriyle görüştükleri kesindir. Zira Ahmed b. Îsâ'ya nispet edilen *Emâlî* isimli eseri derleyen şahıs Muhammed b. Mansûr b. Yezîd'tir ve bu eserde Muhammed b. Mansûr'un Ali b. Ahmed'ten rivayetleri mevcuttur. Fakat ikinci ravi Atâ' b. Sâib ile üçüncü ravi Ali b. Ahmed'in birbirleriyle görüşmüş olma imkânları bulunmamaktadır. Zira yukarıdaki bahislerde de geçtiği üzere Atâ' b. Sâib h. 136 yılında vefat etmiştir. Ali b. Ahmed'in doğum tarihi bilinmemektedir. Fakat babası Ahmed b. Îsâ'nın doğum tarihi h. 157'dir.³⁵⁰ Yani babasının bile Atâ' b. Sâib'le görüşme imkânı yoktur. Her ne kadar *Emâlî* isimli eserde Ali b. Ahmed'i Ebû Hâlid'e bağlayan “Ali b. Ahmed > Ahmed b. Îsâ > Huseyn b. Ulvân > Ebû Hâlid”³⁵¹ şeklinde

³⁴⁷ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyîsi'l-luga*, 6/115.

³⁴⁸ Abdullah Aydın, “Muttasıl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/405.

³⁴⁹ Aydın, “Muttasıl”, 31/405.

³⁵⁰ Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. Îsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*, 37.

³⁵¹ Tanrıverdi, *Zeydî Muhaddis Ahmed b. Îsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*, 276.

bir sened zinciri mevcut ise de arada Atâ' b. Sâib bulunmamaktadır. Ayrıca Huseyn b. Ulvân'la Ebû Hâlid'in bir arada zikredildiği herhangi bir kaynak da mevcut değildir. Dolayısıyla senedin bu kısmında kopukluk bulunmaktadır.

Sonuç olarak *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın senedi ittisal açısından bakıldığında munkatı' hükmündedir.

Sahih haber muhaddislerce şöyle tanımlanmaktadır: “*Zaptı tam olan adil bir ravinin, muttasıl bir senedle ve şâz ve mualllel olmayan bir keyfiyette rivayet ettiği haberdir.*”³⁵² Bu tanıma göre sahîh bir haberin rivayetinde dört temel şart koşulmuştur. Birincisi ravilerin adil ve zâbıt olmasıdır. Yani adaletleri tam ve hafızaları kuvvetli olmalıdır. Bu sıfatlara sahip raviler güvenilir (ثقة) hükmünü almaktadır. İkincisi senedin muttasıl olması, yani kopukluk bulunmamasıdır. Üçüncüsü şâz³⁵³ olmaması ve dördüncüsü de mualllel³⁵⁴ olmamasıdır. Yukarıdaki başlıklarda uzun uzadıya tartışıldığı üzere *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın senedinde yer alan ravilerden bir tanesi Sünnî ulemaya göre zayıftır. Ayrıca sened muttasıl değildir. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın senedi sıhhat şartlarını taşımamaktadır.

Sened yönünden mevsûkiyet başlığıyla açılan bu bahiste, İmam Zeyd b. Ali'ye nispet edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* isimli eserin sened açısından mevsûkiyetinin zayıf olduğu kanaatine varılmıştır.

B. Metin Yönünden ve Tarihi Veriler Açısından Mevsûkiyet

Eserin senediyle ilgili hususlar bir önceki başlıkta ortaya konmuş ve senedin zayıf olduğu sonucuna varılmıştı. Bu başlık altında ise mevsûkiyet, metin yönünden ve tarihi veriler açısından değerlendirilmeye çalışılacaktır. Başlıkta yer alan “*Metin Yönünden*” ve “*Tarihi Veriler Açısından*” ifadelerinden ne kastedildiğini izah etmekte fayda vardır. *Metin Yönünden* ifadesiyle araştırılmaya çalışılan husus, eserin muhtevasında yer alan açıklamalar ile Zeyd'e isnâd edilen ve başka kaynaklarda yer alan açıklamaların tefsir açısından birbirleriyle uyum sağlayıp sağlamadığı, Zeyd'in bilinen fikhî, îtikâdî ve siyasî görüşleriyle paralellik gösterip göstermediği gibi

³⁵² İbn Hacer el-Askalânî, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1421), 58.

³⁵³ Güvenilir olan bir ravinin kendisinden daha güvenilir diğeri bir raviye aykırı olarak rivayet ettiği haber anlamındaki bu terim için bk. Abdullah Aydın, “Şâz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/385.

³⁵⁴ Bir rivayetin metin ya da senedinde, işin ehli olmayanların fark edemeyeceği bir kusurun bulunduğu haber anlamındaki bu terim için bk. Mehmet Efendioğlu, “Mualllel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/310-311.

hususlardır. *Tarihi Veriler Açısından* ifadesiyle de eserin ilim tarihi içerisindeki yerinin ne olduğu ne derece bilinip bilinmediği, başka kaynaklarda kendisine atıf yapıp yapılmadığı gibi hususlar kastedilmektedir.

Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân'ın Zeyd b. Ali'ye aidiyetinde şüphe görmeyenler olduğu gibi bunu reddedenler de bulunmaktadır. Şüphe görmeyenler içerisinde eserin muhakkiklerini, Fuat Sezgin'i (öl. 2018)³⁵⁵ ve Ali Şevvâh'ı³⁵⁶ örnek verebiliriz. Muhakkik Takî el-Hakîm, eserin Zeyd b. Ali'ye nispetinin mevsûkiyetiyle ilgili bir bahis açmaktadır. Bu bahiste, eserin mevsûkiyetiyle ilgili yeterli deliller olduğunu söyleyerek bu delilleri 11 madde halinde sıralamaktadır. Getirdiği delillerden önemli görünenler şöyle özetlenebilir: Yalancılıkla itham edilen ilk ravi Ebû Hâlid'in, herhangi bir kimse fark etmeksizin bu hacimdeki bir kitabı uydurarak ya da tahrif ederek Zeyd'e isnâd etmesi tasavvur edilemez. Zira Ebû Hâlid lûgat hususunda bir yetkinlik ya da tefsir hususunda bir vukufiyetle bilinmemektedir. Diğer yandan İkinci ravi olan Atâ' b. Sâib hem Zeyd hem de Ebû Hâlid'le muasırdır ve bunlarla görüşmüştür. Eğer böylesi bir tahrif ya da uydurma hadisesi gerçekleşmiş olsaydı, bu durum Atâ' b. Sâib'e gizli kalmazdı. Takî el-Hakîm bunların dışında ayrıca bazı kaynaklarda *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'a işaret edildiğinden bahsetmektedir. Yine delil olarak getirdiği diğer bir husus ise Zeyd b. Ali'nin *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'da ortaya koyduğu açıklamaların, kendisine nispet edilen diğer eserlerde ya da başka kaynaklarda da yer aldığıdır. Ayrıca tefsir ve kırâat kaynaklarında Zeyd'e isnâd edilen kırâatlerin, lafız ya da mana olarak *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'da da bulunduğundan bahisle bunlara örnekler vermektedir.³⁵⁷

Yukarıda ifade edildiği üzere *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'ın Zeyd'e aidiyetini kabul etmeyen yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bunlardan kimi senedin zayıflığını öne sürmekte,³⁵⁸ kimi de senedin yanında metin içerikli analizlerle bu sonuca varmaktadır. Mesela Müsâid b. Süleymân et-Tayyâr, hem ilk ravi Ebû Hâlid'in güvenilirlik durumu hem de tefsir kaynaklarında Zeyd'e isnâd edilen az sayıdaki kimi açıklamaların *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'daki açıklamalarla uyuşmadığı iddiasıyla eserin Zeyd'e aidiyetini eleştirmektedir.³⁵⁹

³⁵⁵ Sezgin, *Târîhu 't-turâsi 'l-Arabî*, 3/322.

³⁵⁶ İshâk, *Mu'cemu musannefâti 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 3/294.

³⁵⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 48-50.

³⁵⁸ Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 85.

³⁵⁹ Tayyâr, *et-Tefsîru 'l-lügavî li 'l-Kur'âni 'l-Kerîm*, 332-333.

Biz, lehte ve aleyhte ortaya konan bu yaklaşımları da göz önünde bulundurarak konuyu dört başlık altında açmak istiyoruz. Bu başlıkları şöyle sıralayabiliriz: **1) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân***'ın diğer tefsir kaynaklarında geçen ve Zeyd'e atfedilen açıklamalarla mukayesesi, **2) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân***'daki açıklamaların yine Zeyd'e nispet edilen diğer eserlerdeki görüşlerle mukayesesi, **3) Zeyd'in bilinen fikhî, îtikâdî ve siyasî görüşleriyle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân***'ın uyum sağlayıp sağlamadığı ve **4) *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân***'ın bilinirlik derecesi.

Aşağıda bu başlıklar ayrı ayrı tartışılacaktır.

1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın, Diğer Tefsir Kaynaklarında Geçen ve Zeyd'e Atfedilen Açıklamalarla Mukayesesi

Zeyd b. Ali, tefsir kaynaklarında çoğunlukla kırâatiyle gündem olmaktadır. Tefsire dair kendisinden pek az görüş rivayet edilmiştir. Üstelik yaptığımız karşılaştırma sonucunda, rivayet edilen bu görüşlerin yer aldığı âyet tefsirlerinin bir kısmının *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da yer almadığı görülmüştür. Hal böyle olunca karşılaştırma yapılabilecek âyet sayısı tespit edilebildiği kadarıyla 9, ibare sayısı ise 10'a kadar inmiştir. Bu karşılaştırmalarda kullanılan tefsirlerin kahir ekseriyeti Sünnî ve Şia'nın İsnââşeriyye koluna mensup tefsirlerdir. Bunun nedeni Zeydî tefsir külliyyatının neredeyse büyük bir çoğunluğunun hala yazma eser olarak tozlu raflarda bulunuyor olmasıdır. Yine bir kısmının da kayıp olduğu belirtilmektedir.³⁶⁰ Bu sebeplerle ulaşabildiğimiz ve faydalanma imkânı yakaladığımız matbu en eski Zeydî tefsir, Hâkim el-Cüşemî'nin (öl. 494/1101) *et-Tehzîb fî't-Tefsîr* isimli eseridir. Fakat bu eserde, Zeyd b. Ali'ye dair birkaç naklin ötesinde bilgiye rastlanmamıştır.

Müsâid b. Süleymân'ın, Ebû Hâlid'in güvenilirlik durumu yanında bu şekil bir mukayese sonucu eserin mevsûkiyetine şüpheyle yaklaştığı yukarıda ifade edilmişti. Üstelik Müsâid b. Süleymân yalnızca beş adet âyetle yetinmiştir. Bu âyetlerden iki tanesinin *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da yer almadığını ifade eden Müsâid'in³⁶¹ karşılaştırmasını yapabildiği âyet sayısı üçe kadar düşmüştür.

Bu âyetlerden birincisi A'râf sûresi 26. âyettir. Âyette geçen ve mevzu bahis edilen ibare (لِبَاسٍ النَّفْوَى) ibaresidir. Mealen “*Takva elbisesi*” anlamına gelen bu terkip

³⁶⁰ Mehmet Ünal, “Zeydiyyenin Tefsir Anlayışı”, *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, (2010), 288.

³⁶¹ Tayyâr, *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 333.

için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da (الحبَاء) “Hayâ” açıklaması yapılmıştır.³⁶² Müsâid b. Süleymân'ın karşılaştırma yaptığı kaynaklarda ise (الإسلام),³⁶³ “İslâm” (الآلات التي يتقى) (بها في الحرب؛ كالدرع والمغفر والساعد والساقين) “*Harp esnasında korunmayı sağlayan; zırh gibi, miğfer gibi, ayrıca kolları ve bacakları muhafaza etmeye yarayan bileklikler gibi aletler*”,³⁶⁴ ve (الإيمان) “*İman*”³⁶⁵ açıklamaları bulunmaktadır. Müsâid b. Süleymân'ın verdiklerinin dışında, bir de Zeydi müfessir Hâkim el-Cüşemî bu ibare için (قيل) “Denildi ki” ifadesiyle Zeyd’e: (هو لباس الحرب الدرع و نحوه) “*Zırh gibi harp elbisesi ve benzeri*” açıklamasını nispet etmiş,³⁶⁶ Şîi İsnâaşerî müfessir Tabersî de (öl. 548/1154) benzer bir nakilde bulunmuştur.³⁶⁷ Zeyd’e atfedilen bu açıklamalar esasen birbirini nakzetmemektedir. Tefsir külliyatı incelendiğinde, aynı müellifçe, bir âyet ya da bir Kur’ân kavramı için birçok ihtimalin sıralandığı görülebilmektedir. Bu duruma *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da da rastlanmaktadır. Mesela Ahkâf sûresi 15. âyette yer alan bir ifade için Zeyd bir görüş belirtmiş, hemen arkasından (وللإمام زيد بن علي عليه السلام قول) “*Zeyd b. Ali'nin ikinci bir görüşü daha vardır...*” denerek Zeyd’e ait farklı bir görüş daha verilmiştir.³⁶⁸ Dolayısıyla Zeyd, farklı zaman ve mekanlarda bu ifadelerin hepsini de söylemiş olabilir. Çünkü girişte bahsedildiği üzere Zeyd b. Ali’ye, tefsir ve Kur’ân ilimlerine dair *Nüzûlu'l-Kur'ân alâ Seb'a Ahruf, Medhalün ilâ'l-Kur'an, Kıt'atün fi't-Tefsîr* ve *Tefsîru'l-Kur'ân* isimli dört ayrı eser daha nispet edilmiştir. Yani bu ve bundan sonra mukayese edilecek olan ibarelerle ilgili farklı açıklamaların, sayılan eserlerde yer almış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Dikkate alınması gereken bir diğer husus da farklı kaynaklarda nakledilen görüşlerin ravileri arasında Ebû Hâlid'in bulunmayışıdır.

Müsâid b. Süleymân'ın getirdiği ikinci ibare Tevbe sûresi 41. âyette geçen (انْفِرُوا) (خَفَافًا وَثِقَالًا) ibaresidir. Bu terkip lafzi olarak: “*Gerek hafif gerekse ağır halde savaşa*

³⁶² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 139.

³⁶³ İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-‘Azîm*, thk. Es‘ad Muhammed et-Tayyib (Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1419/1998), 5/1458.

³⁶⁴ Ebû Muhammed el-Ferrâ’ el-Begavî, *Me‘âlimü't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Riyad: Dâru Tayyibe, 1414/1993), 3/222. Müsâid b. Süleymân aynı açıklamanın Kurtubî’de de geçtiğini belirtmektedir. Kurtubî’de geçen açıklama için bk. Ebû ‘Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Misriyye, 1384/1964), 7/185.

³⁶⁵ Ebu'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-‘Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed Selâme (b.y.: Dâru Taybe, 1420/1999), 3/401.

³⁶⁶ Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sülemî (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Misrî, 1439/2018), 4/2532.

³⁶⁷ Ebû Alî Emînüddîn Tabersî, *Mecma‘u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1427/2006), 4/179.

³⁶⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 293.

çıkın” şeklinde meallendirilebilir. Bu ifadedeki “hafif” ve “ağır” kelimelerinden ne kastedildiği ile ilgili olarak Zeyd, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da (فَالْخَفِيفُ: الشَّابُّ. وَالثَّقِيلُ:) (الشَّيْخُ) “*Hafif: Gençler, Ağır: Yaşlılar*” şeklinde bir açıklama getirmiştir.³⁶⁹ Müsâid b. Süleymân bu açıklamayı Kurtubî (öl. 671/1273) tefsiriyle karşılaştırmıştır. Kurtubî bu ifadeyle ilgili olarak Zeyd'in: (مَشَاغِيلٌ وَغَيْرُ مَشَاغِيلٍ) “*Gerek meşgul gerekse meşgul olmamak*” şeklinde bir açıklama getirdiğini nakletmektedir.³⁷⁰ İlk âyet için söylediklerimiz bu âyet için de geçerlidir. Zira Kurtubî, Zeyd'e isnâd ettiği bu görüş yanında farklı alimlere atfettiği dokuz ayrı görüş daha sıralamaktadır. Yani yoruma açık olan bu ibareden ne kastedildiği ile ilgili olarak farklı şeyler söylenebilmiştir. Yine Zeyd'in de pekâlâ bu iki açıklamayı da yapmış olduğu rahatlıkla söylenebilir. Çünkü bu açıklamalar birbiriyle çelişmemektedir.

Müsâid b. Süleymân'ın karşılaştırma yapabildiği üçüncü ve son ibare Fâtır sûresi 37. âyette yer alan (وَجَاءَكُمُ النَّذِيرُ) “*Size nezîr geldi*” ibaresidir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da, bu ibarede geçen ve kelime anlamı “*Korkutma*”³⁷¹ olan *nezîr* kavramı için: (الشَّيْبُ) “*Saçın beyazlaması/yaşlılık*” açıklaması yer almaktadır.³⁷² Müsâid, bu kavramı da Kurtubî tefsirindeki nakille karşılaştırmaktadır. Orada Zeyd'e atfedilen açıklama: (الرسول) “*Elçi*” şeklindedir.³⁷³ Bu açıklamalar arasında da bir zıtlık söz konusu değildir. Zaten Kurtubî aynı yerde, İbn Abbas (öl. 68/687-88) başta olmak üzere bazı alimlerin de bu kavramı, (الشَّيْبُ) “*Saçın beyazlaması/yaşlılık*” olarak ifade ettiklerini belirtmektedir. Ardından, bu şekil bir tefsirin izahını da yaşlılığın ölüm için bir korkutucu/uyarıcı, bir hatırlatıcı olduğunu söyleyerek yapmaktadır.³⁷⁴ Yani mecazi manada, yaşlılık bir korkutucu/uyarıcı olarak anlaşılabilir. Diğer yandan bizim yapmış olduğumuz taramalarda Sa'lebî (öl. 427/1035), Cüşemî ve Tabersî'nin bu kavram için Zeyd'e isnâd ettikleri açıklamanın: (القرآن) “*Kur'ân*” olduğu görülmüştür.³⁷⁵ Anlaşılacağı üzere bu açıklamaların her biri ihtimal dahilinde olup Zeyd'in bunları farklı izah şekilleri olarak çeşitli zaman ve mekanlarda ifade etmiş olabileceği belirtilmelidir.

³⁶⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 151.

³⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 8/150.

³⁷¹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 5/414.

³⁷² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 261.

³⁷³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/353.

³⁷⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 14/354.

³⁷⁵ Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *El-keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Heyet (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015), 22/220; Cüşemî, *et-Tehzîb fî't-tefsîr*, 8/5856; Tabersî, *Mecma'u'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, 8/189.

Sonuç olarak Müsâid b. Süleymân'ın, karşılaştırma yaparken yeterince hassas davranmadığı söylenebilir. Bunu sebebinin, eserin ilk ravisi olan Ebû Hâlid'in Sünnî ulema nazarında metrûk kabul edilmesi olduğu varsayılabilir. Yani denebilir ki esasen Müsâid b. Süleymân bu sebeple eserin mevsûkiyetine mesafeli durmakta ve ilgili karşılaştırmaları birer yan delil olarak düşünmektedir.

Yaptığımız araştırmalarda, bu üç ibare dışında yedi ibarenin daha karşılaştırılabilir olduğu görülmüştür. Şimdi bunlara kısaca temas etmek istiyoruz.

İlk ibare, Enfâl sûresi 46. âyetinde yer alan (وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ) ibaresidir. Lafzî mana: “Rüzgarınız gider/kaybolur” şeklindedir. Bu ifadeyle ilgili olarak *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (تَنْقَطِعُ رِيحُكُمْ) “Devletiniz/hakimiyetiniz kesintiye uğrar” açıklaması bulunmaktadır.³⁷⁶ İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147) bu ibareyle ilgili olarak Zeyd'den: (الرَّعْبُ مِنْ قُلُوبِ عَدُوِّكُمْ) “Düşmanlarınızın kalplerinden korku (gider)” şeklinde bir tefsir nakletmektedir.³⁷⁷ Bu iki tefsir birbirinden farklıymış gibi görünse de aslında birbirini destekler niteliktedir. Zira düşmanların kalplerindeki korku yok olduğunda daha güçlü ve tehlikeli bir konuma gelirler. Bu durum düşmanlar üzerindeki hakimiyetin kaybolmasına yol açabilir. Dolayısıyla bu ifadelerin ikisi de Zeyd'e ait olabilir.

İkinci ibare, A'râf sûresi 26. âyetinde geçen (رِيْشًا) ibaresidir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (مَا ظَهَرَ مِنَ اللِّبَاسِ. وَالرِّيَاشُ أَيْضًا: الْمَعَائِشُ وَالْخِصْبُ) “Elbisenin görünen kısmıdır. Aynı şekilde الرِّيَاشُ kelimesi de geçim ve bereket anlamındadır” açıklaması yer almaktadır.³⁷⁸ Buna nazaran İbn Ebî Hâtim (öl. 327/938): (لِبَاسُ الرِّيَاشِ) “Zinet giysisi”³⁷⁹ ve Vâhidî (öl. 468/1076): (الَّذِي تَتَجَمَّلُونَ بِهِ مِنَ الثِّيَابِ) “Kendisiyle süslenilen giysi”³⁸⁰ açıklamalarını nakletmektedirler. Görüldüğü üzere bu açıklamalar da birbirlerini tamamlar nitelikte ve çelişmeyen açıklamalardır.

Üçüncü ibare İhlâs sûresi 2. âyetinde yer alan (الصَّمَدُ) “Samed” kavramıdır. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da bu kavram için: (هُوَ السَّيِّدُ الَّذِي لَيْسَ فَوْقَهُ أَحَدٌ، وَلَا يُدَانِيهِ أَحَدٌ. الْمَرْغُوبُ إِلَيْهِ) (عِنْدَ الرِّغَائِبِ. الْمَفْزُوعُ إِلَيْهِ فِي النَّوَائِبِ. وَالصَّمَدُ: الْبَاقِي الدَّائِمُ.. الصَّمَدُ: يُقَالُ هُوَ الْمَصْمُودُ إِلَيْهِ بِالْحَوَائِجِ) “O, kendisi üzerinde herhangi birinin olmadığı ve kendisine yaklaşabilenin de

³⁷⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 148.

³⁷⁷ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye el-Endelüsî, *El-muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001), 2/536.

³⁷⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 139.

³⁷⁹ Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 5/1457.

³⁸⁰ Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vasîf fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994), 2/358.

bulunmadı tek efendidir. Bütün isteklerin kendisine yöneldiği, felaket anında kendisinden korkulan ve yardım beklenendir. Samed kavramı aynı zamanda kalıcı ve daim anlamındadır. Yine denildiğine göre Samed, ihtiyaçların kendisinden istendiği kişidir” şeklinde bir açıklama bulunmaktadır.³⁸¹ Tabersî’nin eseri dışında bu açıklamanın karşılaştırmasının yapılabileceği başka bir kaynak bulunamamıştır. Tabersî, Samed kavramı için Zeyd’den şöyle bir nakilde bulunmaktadır: (الصمد الذي إذا أراد شيئاً أن يقول له كن فيكون و الصمد الذي أبدع الأشياء فخلقها أضداداً و أصنافاً و أشكالاً و أزواجاً و تفرّد بالوحدة بلا ضد و لا شكل و لا مثل و لا ند “Samed, bir şeyin olmasını dilediğinde ona ol diyendir, o da hemen olur. Yine Samed, her şeyi; zıtlar, sınıflar, şekiller ve eşler halinde ilk ve örneksiz yaratandır. Eşsiz ve benzersiz şekilde, karşıtı olmaksızın vahdaniyetinde tektir.”³⁸² Birbirini destekler nitelikteki bu açıklamaların, aynı ağızdan farklı zamanlarda çıkmış olma ihtimali olduğu düşünülebilir.

Dördüncü ibare Saf sûresi 14. âyette geçen (فَأَصْبَحُوا ظَاهِرِينَ) şeklindeki ibaredir. Zahiren “Üstün gelenler oldular” şeklinde meallendirilebilecek olan bu ifade için *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’da: (معناه قَاهِرُونَ) “Galip gelenler manasındadır” açıklaması yer almaktadır.³⁸³ Buna mukabil Sa‘lebî: (ظاهرين بالحجة) “Hüccet ile üstün gelenler”,³⁸⁴ Zemahşerî (öl. 538/1144): (كان ظهورهم بالحجة) “Üstünlükleri hüccet ileydi”³⁸⁵ ve Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210): (وَالظُّهُورُ بِالْحُجَّةِ) “Hüccet ile üstünlük”³⁸⁶ açıklamalarını Zeyd’e isnâd etmektedirler. Görüldüğü üzere *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’da ibarenin ne manaya geldiği ifade edilirken diğer nakillerde bu mananın hangi keyfiyette zuhur ettiği bilgisi yer almaktadır. Dolayısıyla burada da bir tenakuz söz konusu olmadığı gibi birbirini destekler nitelikte açıklamalar bulunmaktadır.

Beşinci ibare Bakara sûresi 10. âyette yer alan (مَرَضٌ) “Hastalık” ibaresidir. Bu ibare için *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’da: (شَكٌّ وَنِفَاقٌ) “Şüphesiz ve nifak”³⁸⁷ açıklaması yer alırken İbn Ebî Hâtim, Zeyd’e: (الْمَرَضُ مَرَضَان: مَرَضٌ زَنًا، وَمَرَضٌ نِفَاقٍ) “Hastalık iki çeşittir: zina hastalığı ve nifak hastalığı” açıklamasını isnâd etmektedir.³⁸⁸ Görüldüğü

³⁸¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 413.

³⁸² Tabersî, *Mecma’u’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân*, 10/374.

³⁸³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 332.

³⁸⁴ Sa‘lebî, *El-keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, 26/363.

³⁸⁵ Ebu’l-Kasım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an hakâ’iki ğavâmizi’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekâvîl fî vüçûhi’t-te’vîl*, thk. ‘Âdil Ahmed Abdu’l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü’l-‘Ubikân, 1418/1998), 4/529.

³⁸⁶ Ebû Abdillâh Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1401/1981), 29/533.

³⁸⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 79.

³⁸⁸ Râzî, *Mefâtihu’l-gayb*, 1/44.

üzere bu iki açıklama birbirleriyle uyum içerisindedir. Bundan sonra vereceğimiz iki ibarede ise neredeyse tam bir uygunluk söz konusudur.

Altıncı ibare En‘âm sûresi 98. âyette geçen (مُسْتَوْدَعٌ) ibaresidir. (استودع) fiilinden ism-i mekan olan bu kelime için, “geçici olarak bulunulan yer” anlamı verilebilir.³⁸⁹ Bu geçici bulunma hadisesinin nerede gerçekleştiği ile ilgili olarak *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’da: (فِي رَحِمِ الْأُمِّ) “Anne rahminde” açıklaması yer almaktadır. Hemen hemen aynı açıklamayı İbn Ebî Hâtim: (فِي أَرْحَامِ النِّسَاءِ) “Kadınların rahimlerinde” ifadesiyle Zeyd’e isnâd etmektedir.³⁹⁰

Yedinci ve son ibare Hurûf-u Mukattaa’dan olan (الْمَصْنُوعِ) şeklindeki A‘râf sûresi 1. âyettir. Bu harfler için *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’da: (أَنَا اللَّهُ أَفْصَلُ) “Ben en efsal olan Allahım” açıklaması yer almaktadır.³⁹¹ İbn Atiyye ise neredeyse aynı sayılabilecek bir açıklamayı: (أَنَا اللَّهُ الْفَاصِلُ) “Ben fâsıl olan Allahım” şeklinde Zeyd’e atfetmektedir.³⁹² Buradaki efsal/fâsıl kavramlarıyla ne kastedildiği bahs-i diğer olmakla birlikte ikisinin aynı manaya geldiği rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla bu son ibarede tam bir uygunluk yakalanmış bulunmaktadır.

Zeyd’in, *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’da açıklama getirdiği ibare sayısının 3160’ı aştığı hatırlanacak olursa bu başlık altında yapılan ve yalnızca 10 ibareden müteşekkil mukayesenin güvenilir bir sonuç vermeyeceği söylenebilir. Yine de bu mukayesede, diğer kaynaklarda Zeyd’e isnâd edilerek nakledilen açıklamalarla *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’da ortaya konan açıklamaların çelişmediği, birbirini destekler nitelikte olduğu ve birkaçının tam uygunluk gösterdiği neticesine ulaşılmış olması önemlidir.

2. Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân’daki Açıklamaların Yine Zeyd’e Nispet Edilen Diğer Eserlerdeki Görüşlerle Mukayesesi

Çalışmamızın, Zeyd b. Ali’ye isnâd edilen eserler başlığı altında 30 küsur eserden bahsedilmişti. *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân* da dahil olmak üzere bunlardan yedi tanesi Kur‘ân ilimleri ve tefsirle alakalıdır. Bu eserlerden, *Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha* ve *Ba’dü Âyâti’l-Kur‘ân* isimli çalışma dışındakilerden faydalanma imkânı yakalayamadık. Fakat *Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha* ve *Ba’dü Âyâti’l-Kur‘ân* da dahil olmak üzere kelâm ilmine ve ahlâka dair eserlerden birçoğu, *Mecmûu Kütüb ve Resâili’l-*

³⁸⁹ Abdülhamid Ömer, *Mu‘cemu’l-lugati’l-Arabiyyeti’l-muâsır*, 3/2419.

³⁹⁰ Râzî, *Tefsîru’l-Kur‘âni’l-‘Azîm*, 4/1357.

³⁹¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 138.

³⁹² İbn Atiyye el-Endelüsî, *El-muharrerü’l-vecîz*, 2/372.

İmâm Zeyd b. Ali isimli kitapta yer almaktadır. Zaten âyetlerin açıklamalarıyla ilgili hususlar, yoğunlukla bu kitapta derlenen eserlerde bulunmaktadır. Fıkıh ve hadis ile ilgili eserlerde yaptığımız taramalarda ise sadra şifa bir sonuç elde edemedik. Dolayısıyla bu başlık altında yapmış olduğumuz mukayesede *Mecmûu Kütüb ve Resâili'l-İmâm Zeyd b. Ali* adlı çalışma merkezi konumdadır. Bu mukayese sonucunda 14 adet ibarenin karşılaştırılabilir olduğu görülmüştür. İlgili ibarelerin çoğunluğunda tam bir uyum yakalanmıştır.

Öncelikle tam uyumun yakalandığı 9 ibareye kısaca işaret etmek istiyoruz.

I. Şuarâ sûresi 99. âyetteki: (وَمَا أَضَلَّنَا إِلَّا الْمُجْرِمُونَ) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (معناه الأولون الذين كاثروا من قبلنا ، اقتدينا بهم) açıklaması,³⁹³ *Mecmûu*'da ise: (هم:) açıklaması³⁹⁴ bulunmaktadır.

II. Hadîd sûresi 14. âyetteki: (الْغُرُورُ) ibaresi için her iki kaynakta da: (الشَّيْطَان) açıklaması bulunmaktadır.³⁹⁵

III. Ahzâb sûresi 14. âyetteki: (الْفِتْنَةُ) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (الْكُفْرُ) açıklaması, *Mecmûu*'da ise: (أَنْ يَكْفُرُوا) açıklaması bulunmaktadır.³⁹⁶

IV. Bakara sûresi 286. âyetteki: (وَسُعَهَا) ibaresi için her iki kaynakta da: (طَافَتْهَا) açıklaması bulunmaktadır.³⁹⁷

V. Zümer sûresi 67. âyetteki: (بَيِّمِينِهِ) ibaresi için her iki kaynakta da: (بِقَدَرَتِهِ) açıklaması bulunmaktadır.³⁹⁸

VI. Fussilet sûresi 17. âyetteki: (فَهَدَيْنَاهُمْ) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (بَيْنَا لَهُمْ) açıklaması, *Mecmûu*'da ise: (دللناهم و بينا لهم) açıklaması bulunmaktadır.³⁹⁹

VII. Nâziât sûresi 30. âyetteki: (وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (معناه بَسَطَهَا. وبعدَ : بمعنى معَ ذَلِكَ دَحَاهَا . وبعدَ ومعَ سواءَ في كَلَامِ الْعَرَبِ) açıklaması,⁴⁰⁰ *Mecmûu*'da ise: (المعنى في ذلك على وجهين: أن تكون بعد في معنى مع... ووجه آخر: أن يكون خلق)

³⁹³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 234.

³⁹⁴ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 129.

³⁹⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 324; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 150.

³⁹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 254; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 172.

³⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 106; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 216.

³⁹⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 275; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 338.

³⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 278; Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 343.

⁴⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 370.

(الأرض و لم يدحها، فلما خلق السماء دحا الأرض بعدها، أي بسطها، و دحاها: بسط و مد...) açıklaması bulunmaktadır.⁴⁰¹

VIII. Âl-i İmrân sûresi 103. âyetteki: (يَحْبِلُ اللَّهُ) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da: (والْحَبْلُ: الْقُرْآنُ. وَالْحَبْلُ: الْجَمَاعَةُ) açıklaması,⁴⁰² Mecmûu'da ise: (الْقُرْآنُ) açıklaması bulunmaktadır.⁴⁰³

IX. Bakara sûresi 121. âyetteki: (يَتَّبِعُونَ حَقَّ تِلَاوَتِهِ) ibaresi için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da: (يَعْلَمُونَ حَقَّ عِلْمِهِ وَيَتَّبِعُونَ حَقَّ اتِّبَاعِهِ) açıklaması,⁴⁰⁴ Mecmûu'da ise: (يَتَّبِعُونَ حَقَّ) açıklaması bulunmaktadır.⁴⁰⁵

Şimdi de zahiren bir uyumsuzluğun bulunduğu diğer beş ibareyle ilgili mülâhazalara geçmek istiyoruz.

İlk ibare Şuarâ sûresi 94. âyette geçen (فَكُبْكِبُوا فِيهَا هُمْ وَالْغَاوُونَ) ibaresidir. Mealen “Onlar ve azgınlar oraya yüz üstü atılırlar” manasına gelen bu ibaredeki (هُمْ) “onlar” ve (الْغَاوُونَ) “azgınlar” kavramlarının kimi işaret ettiğiyle ilgili olarak *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da sırasıyla: (مُشْرِكِي قُرَيْشٍ) “Kureyş müşrikleri” ve (الْإِلَهِةُ) “İlahlar” açıklaması yer almaktadır.⁴⁰⁶ *Mecmûu Kütüb ve Resâili'l-İmâm Zeyd b. Ali* isimli eserde⁴⁰⁷ ise bunun tam tersi bir açıklamayla (هُمْ) kelimesi için (الْإِلَهِةُ) “İlahlar” ve (الْغَاوُونَ) kelimesi için (هُمْ مُشْرِكُونَ) “Onlar müşriklerdir” ifadeleri bulunmaktadır.⁴⁰⁸ Bu durumun sebebini müstensihlerde aramak mümkündür. Çünkü hemen hemen aynı ibarelerin başka bir kaynakta tersyüz olması, aynı ağızdan çıktığı halde kayda geçerken hata yapıldığı ya da yazım esnasında sıralamaya pek dikkat edilmediği izlenimi uyandırmaktadır.

İkinci ibare Bakara sûresi 177. âyette yer alan (الضَّرَاءُ) “Darlık/Zarar” ibaresidir. Bu ibare için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da: (الْمَرْضَى) “Hastalık” açıklaması⁴⁰⁹ yer alırken *Mecmûu*'da: (الشَّدَّةُ وَ الْبَلَاءُ) “Şiddet ve bela” ifadesi bulunmaktadır.⁴¹⁰ Buradaki farklılığı, zaman, mekân ve muhatap farklılığından kaynaklı görebiliriz. Zira bu açıklamalar birbirini nakzetmemektedir. Verilen manaların hepsi de ihtimal dahilindedir. Öte yandan karşılaştırma yapılan eserin ilgili bölümüne bir bütün olarak

⁴⁰¹ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 344.

⁴⁰² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 112.

⁴⁰³ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 388.

⁴⁰⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 89.

⁴⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 389.

⁴⁰⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 233.

⁴⁰⁷ İlerleyen satırlarda bu eserin ismi *Mecmûu* şeklinde kısaltılarak verilecektir.

⁴⁰⁸ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 129.

⁴⁰⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 94.

⁴¹⁰ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 330.

bakıldığında, Zeyd'e Kur'ân'da geçen (الضَّر) “Zarar” kelimesinin ne manaya geldiği sorulmaktadır. Bu soru üzerine Zeyd, zarar kelimesinin Kur'ân'daki farklı kullanımlarına örnekler vererek hangi âyette hangi manada kullanıldığını izah etmektedir. Hatta aynı sayfada, Enbiyâ sûresi 83 ve Yûnus sûresi 12. âyetlerde bu kelimenin hastalık anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu iki açıklamanın da Zeyd'den gelmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Üçüncü ibare Kıyâmet sûresi 34. âyette geçen (أُولَى لَكَ) “Sana evladır” ibaresidir. Bu ibare için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (حَقُّ لَكَ) “Sana uygundur/layıktır” ifadesi geçerken⁴¹¹ *Mecmûu*'da: (تَهْدِيدٌ وَوَعْدٌ) “Tehdit ve korkutma” anlamı verilmiştir.⁴¹² Buradaki zahiri uygunsuzluğun sebebi şöyle izah edilebilir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da ibarenin kelime karşılığı verilirken *Mecmûu*'da bu söylemin amacı ifade edilmektedir. Bunun delili de aynı sayfada Zeyd'in sarf etmiş olduğu şu sözdür: (وَالْعَرَبُ تَهْدِدُ الرَّجُلَ مِنْهُمْ صَاحِبَهُ قَالَ لَهُ: أُولَى لَكَ ثُمَّ أُولَى لَكَ) “Arab'ın şöyle bir kullanımı vardır. Onlardan bir kişi arkadaşını tehdit edeceği zaman *der.*” Ezcümle bu ibarenin tefsiri sadedinde ortaya konan her iki yaklaşım da Zeyd'e ait olabilir.

Dördüncü ibare Ahkâf sûresi 29. âyette yer alan (وَإِذْ صَرَفْنَا إِلَيْكَ نَفَرًا مِنَ الْجِنَّ يَشْتَمِعُونَ) “Hani bir vakit cinlerden bir grubu, Kur'ân dinlemeleri için sana yöneltmiştik” ibaresidir. Bu ibarede geçen (نَفَرًا) “Grup” kelimesinin kaç kişiyi ifade ettiğiyle ilgili olarak *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da: (تِسْعَةً) “Dokuz” sayısı geçerken⁴¹³ *Mecmûu*'da: (سَبْعَةً) “Yedi” şeklinde verilmektedir.⁴¹⁴ Buradaki uyumsuzluk için muhtemel iki sebep öne sürülebilir. Öncelikle kaynaklarda, cinlerden oluşan bu topluluğun sayısı ile ilgili olarak ihtilaf edildiği ve iki rakamın da rivayet edildiği belirtilmektedir.⁴¹⁵ Hatta on iki bin sayısı bile zikredilmektedir.⁴¹⁶ Zeyd'in bu konuda kesin bir kanaatinin olmadığı ve ayrı zamanlarda iki sayıyı da zikrettiği düşünülebilir. Bunun delili, *Mecmûu*'nun aynı sayfasında Zeyd'in, bu bilgiyi verirken: (بَلَّغْنَا وَاللَّهُ أَعْلَمُ) “Allah en iyi bilendir ama bize ulaştığına göre...” cümlesini kurmuş olmasıdır. Yine *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da da (بَلَّغْنِي) “Bana ulaştığına göre” ifadesi mevcuttur. Uyumsuzluğun muhtemel ikinci sebebi ise yazmalarda müstensihlerden kaynaklı okuma hatası bulunmuş

⁴¹¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 360.

⁴¹² Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 350.

⁴¹³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 293.

⁴¹⁴ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 276.

⁴¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001), 21/164-165.

⁴¹⁶ Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/3296.

olabileceğidir. Zira (تسعة) ve (سبعة) kelimeleri noktasız ve harekesiz düşünüldüğünde ve üstelik el yazması olduğu hesaba katıldığında yaklaşık şu şekilde (سعه)-(سعه) iki okuyuşa da müsait bir resim oluşmaktadır.

Beşinci ibare Âl-i İmrân sûresi 77. âyetinde yer alan (لَا خَلَقَ لَهُمْ) ibaresidir. Mealen “Onların payları/hisseleri/nasipleri yoktur” manasına gelen bu ibaredeki (خَلَقَ) kelimesi için *Mecmûu*’da: (النَّصِيبَ) “Nasip” karşılığı yer almaktadır.⁴¹⁷ *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’ın tahkiklerinde ise bu konuda bir anlaşmazlık bulunmaktadır. el-Hakîm tahkikinde (نَصِيرَ) “Yardımcı” karşılığı verilmişken⁴¹⁸ diğer iki çalışmada *Mecmûu* ile uyumlu olarak (نَصِيبَ) “Nasip” açıklaması vardır.⁴¹⁹ Buradaki karışıklık, kullanılan elyazması nüshalardan kaynaklanmış olabileceği gibi el-Hakîm’in okuma hatasına da bağlanabilir. Zira (نَصِيرَ) ve (نَصِيبَ) kelimeleri noktasız, harekesiz ve el yazması haliyle düşünüldüğünde hemen hemen şu şekilde (نصير)-(نصير) bir resme sahiptirler. Burada ra (ر) harfi eğer yazmalarda biraz uzun yazılmışsa be (ب) şeklinde okunabilir. Bu kelimeyi (نَصِيبَ) şeklinde tespit eden iki muhakik bulunduğu için bu okuyuşun daha isabetli olduğu söylenebilir. Durum böyle olunca *Mecmûu* ve *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân* arasında bu ibare için tam bir uyum yakalandığı kabul edilebilir.

Bir önceki başlıkta ulaşılan sonucun, bu başlıkta daha güçlü bir şekilde ortaya çıktığı söylenebilir. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân* ile Zeyd’e isnâd edilen ve ulaşma imkânı yakalanan diğer eserler arasında çok büyük oranda uyum bulunduğu görülmektedir.

3. Zeyd’in Bilinen Fıkîhî, İtikâdî ve Siyasî görüşleriyle *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’ın Mukayesesi

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da, Zeyd’in fıkîhî ya da siyasî görüşlerine işaret eden ve mukayese edilebilecek açıklamaların yok denecek kadar az olduğu belirtilmelidir. Siyasî alanda belki Hz. Ali ve Ehl-i Beyt’e yapılan birkaç atıf değerlendirmeye alınabilir. Bu atıflardan anlaşıldığına göre imamet, Zeyd b. Ali nazarında Hz. Ali’nin hakkıdır ve Ehl-i Beyt’le devam etmelidir.⁴²⁰ Hz. Peygamber’le Ehl-i Beyt’in arası ayrılmamalıdır.⁴²¹ Zeyd b. Ali’ye bu tür görüşlerin atfedilemeyeceğini ve imamet

⁴¹⁷ Zeyd b. Ali, *Mecmûu Kütüb ve Resâil*, 130.

⁴¹⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 111.

⁴¹⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ânî’l-Mecîd*, 72; Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, ts., 161.

⁴²⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 129, 253.

⁴²¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 279.

konusunda selef gibi düşündüğünü iddia edenler⁴²² olduğu gibi birçok kaynakta, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'dan aktardığımız bu ifadelerle uyumlu bilgiler de bulunmaktadır.⁴²³

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân, Zeyd'in îtikâd ile ilgili görüşleri açısından birtakım ip uçları vermektedir. Özellikle Allah'ın haberî sıfatları, arş, kürsî gibi hususların bulunduğu âyetlere getirdiği yorumlardan genel sonuçlar çıkarılabilir. Aynı zamanda Allah'ın görülüp görülemeyeceği, kabir azabı, Hz. İsmâ'nın tekrar dünyaya gelişi ve Hz. Peygamber'in şefâati gibi konularda gündem edilen âyetlerle ilgili yorumlarından da bazı yargılara varılabilir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'daki bu tür ifadelerle göre Allah'ın kürsîsinden kasıt ilimdir.⁴²⁴ Arşla ilgili olarak hem mecaza hem hakikate yorulabilecek ifadeler yer almaktadır. Arş mefhumu, bir yandan kudret ve izzet olarak te'vîl edilirken⁴²⁵ diğer yandan bir alt tarafının olduğu,⁴²⁶ güneşin bu alt tarafta karar kıldığı⁴²⁷ ve melekler tarafından etrafının çevrelendiği⁴²⁸ gibi cisimleştirici açıklamalar bulunmaktadır. Haberî sıfatlarda ise mecazi yorum kendisini hissettirmektedir. Bu meyanda *Allah'ın yüzü* (وَجْهُهُ), (وَجْهُهُ) ibaresi Allah'ın zâtı (هُوَ)⁴²⁹ ve kıble (قِبْلَةُ اللَّهِ)⁴³⁰ olarak yorumlanmaktadır. Yine *Allah'ın eli* (يَدُ اللَّهِ) ve *yemîni* (بِأَعْيُنِنَا) ibareleri; kudret, kuvvet ve minnet olarak ifade edilmekteyken⁴³¹ gözlerle ilgili olarak koruma ve gözetim manası verilmektedir.⁴³² Allah'a gelme fiilinin atfedilmesiyle ilgili olarak Nahl sûresi 26. âyette geçen (فَأَتَى اللَّهَ بُنْيَانُهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ) “Allah onların evlerine temellerinden gelir” ibaresi için (والله ليس بَرَأئِلٍ ولا) معناه دَمَرَ الله عليهم - “Buradaki gelmekten maksat yıkıp altını üstüne getirmektir. Allah zâil de olmaz intikal de etmez” açıklaması yer almaktadır.⁴³³ Allah'ın görülüp görülemeyeceğiyle ilgili tartışmalarda delil olarak getirilen (إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ) “Rablerine bakarlar” mealindeki Kıyâmet sûresi 23. âyet için “sevap ve nimet beklemek” şeklinde bir açıklama bulunmaktadır.⁴³⁴ Secde sûresi 21. âyette yer alan (الْعَذَابِ الْأَدْنَى) “En yakın azap”

⁴²² Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 203-239.

⁴²³ Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/154-162; Doğan, *Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, 49; Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd b. Ali*, 187-199; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 276-307; Köse, “Zeyd b. Ali”, 44/313-316.

⁴²⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 103.

⁴²⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 157, 203.

⁴²⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 378.

⁴²⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 263.

⁴²⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 275.

⁴²⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 244.

⁴³⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 89.

⁴³¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 275, 296, 305, 345.

⁴³² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 308, 313.

⁴³³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 180.

⁴³⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 359.

terkibine getirilen yorumlardan bir tanesine göre buradaki ibareden kasıt kabir azabıdır.⁴³⁵ Zuhurf sûresi 61. âyette geçen (وَإِنَّهُ لَعَلَّمٌ لِلسَّاعَةِ) “Şüphesiz ki o, saat (kıyamet) için bir bilgidir” ibaresi için “Meryem oğlu İsa’nın hurûcu manasındadır” açıklaması yapılmaktadır.⁴³⁶ Son olarak Hz. Peygamber’in şefâatiyle ilişkilendirilen *Makâm-ı Mahmûd* (مَقَامًا مَحْمُودًا) ibaresinin (الشَّفَاعَةُ) şefâat olarak tefsir edildiği görülmektedir.⁴³⁷ *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’daki bu âyet yorumlarına bakıldığında, haberî sıfatlar hususunda Zeyd’in, te’vilden kaçınan selef alimleriyle aynı çizgide olmadığı, arşla ilgili olarak yerine göre farklı açıklamalar yaptığı ve şefâat hususunda Sünnî görüşle paralel bir noktada durduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kabir azabı ve Hz. İsa’nın tekrar gelmesine ilişkin konularda müspet bir duruş sergilediği anlaşılmaktadır. Allah’ın görüleceği tezine delil getirilen âyetle ilgili yorumunun ise aksi yönde olduğu görülmektedir. Fakat Allah’ın görülmesiyle ilgili olarak bu yaklaşımına ters bir açıklaması daha bulunmaktadır. Buna göre Furkân sûresi 22. âyette geçen (جُورًا) ifadesi için: “حَرَامٌ مَحْرُومٌ أَنْ يَرَوْا اللَّهَ جَهْرَةً” “Allah’ı açık bir şekilde görmekten mahrumdurlar” izahını yapmaktadır.⁴³⁸ Allah’ın açık bir şekilde görülebilmesinden mahrum bırakılanların olduğunu ifade eden Zeyd, dolaylı yoldan görebileceklerin bulunduğunu belirtmiş olmaktadır. Bu sebeple Allah’ın görülüp görülemeyeceği tartışmasında Zeyd’in hangi noktada durduğu anlaşılamamaktadır.

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’dan araştırılarak ortaya konan bu görüşler, maalesef ciddi bir kıyaslamaya imkân tanımamaktadır. Çünkü Zeyd’in ve Zeydiyye’nin îtikâdî görüşlerinin verilmeye çalışıldığı kaynaklarda, konular daha çok tevhîd, el-adl, va’d ve vaîd, el-menzile beyne’l-menzileteyn, emir bi’l-ma’rûf nehiy ani’l-münker, büyük günah, Kur’ân’ın mahluk olup olmadığı gibi başlıklar altında genel mahiyette işlenmektedir.⁴³⁹ *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’da, bu tür konularla ilgili mukayese yapılabilecek derinlikte yorumlara rastlanmamaktadır.

⁴³⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 252.

⁴³⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 286.

⁴³⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 189. Zeyd ayrıca Feth sûresi 2. âyet bağlamında mü’minler için kıyamet günü şefaatin vuku bulacağına işaret etmektedir. Bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 296.

⁴³⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 228.

⁴³⁹ Doğan, *Zeydiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*, 42-48; Hatîb, *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*, 270-310; Doğan, *İmam Zeyd b. Ali*, 157-276; Ebû Zehra, *el-İmâmu Zeyd b. Ali*, 208-232; Murtaza b Zeyd el-Mahturi el-Hüsni, “Tarihu tatavvuri’l-akaid ve’l-fikh inde’z-Zeydiyye”, *İslâmî İlimler Dergisi* VI/1, Zeydiyye sayısı (2011), 9-40.

4. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Bilinirlik Derecesi

Kadim eserlerin mevsûkiyetiyle ilgili doğru bir sonuca ulaşabilmek için yalnızca sened ve metin açısından yapılacak olan araştırma eksik kalacaktır. Bunları tamamlayacak olan husus eserlerin İslam ilim tarihindeki yerlerinin tespit edilmesidir. Yani bu eserlerin ne derece bilinip bilinmediği ortaya konmalıdır. Muhakkik Takî el-Hakîm, müellifler ve eserlerinin zikredildiği kaynaklarda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* isminde bir eserin Zeyd'e isnâd edildiğine rastlamadığını ifade etmektedir.⁴⁴⁰ Gerçekten de gerek en-Nedîm'in *Fihrist*'i ve türevi eserlerde gerekse mütekaddim tabakât ve ricâl kitaplarında Zeyd'e isnâd edilen böyle bir kitaptan bahsedilmemektedir. Takî el-Hakîm'in belirttiğine göre farklı türden bazı kaynaklarda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a işaret edilmektedir. el-Hakîm bunlara örnek olarak, Yahyâ İbnu'l-Huseyn eş-Şecerî'nin (öl. 499/1106) *el-Emâlî*, Sârimu'd-Dîn İbrâhîm b. Kâsım'ın (öl. 1150/1737) *Tabakâtu'z-Zeydiyye* ve San'ânî'nin *er-Ravdu'n-Nadîr* isimli eserlerini vermektedir.⁴⁴¹ Özellikle Yahyâ İbnu'l-Huseyn eş-Şecerî'nin *el-Emâlî*'si, eski bir eser olması ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a doğrudan atıfta bulunması hasebiyle büyük önemi haizdir.

Biz de kaynaklarda yaptığımız ayrıntılı araştırmalar sonucunda, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ı Zeyd'e isnâd eden en eski çalışmanın, Yahyâ İbnu'l-Huseyn eş-Şecerî'ye (öl. 499/1106) ait olan *el-Emâlî* isimli eser olduğunu gördük. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın, günümüzde ulaşılan en eski yazma nüshasının h. 614-820 yılları arasına tarihlenebileceği hatırlanacak olursa İbnu's-Şecerî'nin *el-Emâlî* isimli eserinin ne derece önemli olduğu da anlaşılabacaktır.

Zeydiyye'nin imamlarından kabul edilen ve h. 499 yılında vefat eden İbnu's-Şecerî esasen bir hadis alimidir. Hadis talebi için çokça yer gezdiği ve çeşitli eserler kaleme aldığı bildirilmektedir.⁴⁴² Bu eserlerden birisi de *el-Emâlî* ismiyle meşhur olan *Tertîbu'l-Emâli el-Hamîsiyye*'dir. *el-Emâlî*, çeşitli konularda rivayetler içeren bir hadis kitabıdır. Bu hadislerden bir kısmı Zeyd b. Ali kanalıyla rivayet edilmiştir.⁴⁴³ Kitapta Zeyd'den hadis yanında tefsire dair görüşler de nakledilmektedir.

⁴⁴⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 48.

⁴⁴¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 48.

⁴⁴² Hayreddin Zirîklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 2002), 8/141.

⁴⁴³ Zeyd'in rivayet ettiği hadis örnekleri için bk. Yahyâ b. el-Hüseyn eş-Şecerî, *Tertîbu'l-emâli el-hamîsiyye*, thk. Muhammed Hasen İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/55, 69, 77.

el-Emâlî'de Zeyd'e isnâd edilen ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'daki ibarelerle mukayese edilebilecek 11 nakil mevcuttur. İbnu's-Şecerî bu nakillerden 10 tanesinde *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'a işaret etmeyerek farklı senedler vermektedir. Bu sebeple iki kaynaktaki nakiller arasında bir uyum olup olmadığının tespiti önemlidir. Bu tespiti yapabilmek adına, iki eser arasındaki mukayeseyi bir tablo halinde vermek istiyoruz. Tablonun son sütununda yer alan uyum derecesi üç şekilde verilmiştir. Eğer her iki tefsir de aynı kelimelerle ya da aynı kökten türeyen farklı kelimelerle aynı anlama gelecek şekildeyse aradaki uyum TAM, farklı kelimeler kullanıldığı halde benzer sonuçlar çıkarılabiliyorsa EKSİK, hiçbir uyum bulunmuyorsa YOK şeklinde belirtilmiştir.

Tablo 2.1. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da ve *el-Emâlî*'de Zeyd'e isnâd edilen açıklamaların mukayesesi.

Sıra	Sûre ve Âyet No	İbare	<i>Tefsîru Garîbi'l-Kur'an</i>		Tertîbu'l-Emâlî el-Hamîsiyye		Uyum Derecesi
			Tefsîr	Sayfa	Tefsîr	Cilt/Sayfa	
1	Bakara 256	بِالْغُرُورِ الْوُثْقَى	يُرِيدُ بِهِ الْقُرْآنَ . وَقَالَ : هُوَ قَوْلُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ	103	الْمُودَّةُ لِأَلِ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ	1/25	YOK
2	Âl-i İmrân 79	كُونُوا رَبَّانِيّينَ	خُلَمَاءُ وَعُلَمَاءُ تُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْخَيْرَ	111	الْعُلَمَاءُ	1/60	TAM UYUM
3	Tevbe 114	لَأَوَاةٍ	وَالْأَوَاةُ : الْمُتَضَرِّعُ بِالدَّعَاءِ وَالْأَوَاةُ : الْمُسْتَبِجُ . وَالْأَوَاةُ : الرَّحِيمُ . وَالْأَوَاةُ : الْمُوقِنُ بِالْخَشْيَةِ	154	النَّوَابُ	1/257	YOK
4	İbrâhîm 15	وَاسْتَغْفِرُوا	اسْتَغْفِرُوا	171	الِاسْتِغْفَانُ الدُّعَاءُ	1/317	EKSİK UYUM
5	Hicr 99	الْيَقِينُ	الْمَوْتُ	177	الْمَوْتُ	2/406	TAM UYUM
6	Secde 21	الْعَذَابِ الْأَدْنَى	هُوَ عَذَابُ الْقَبْرِ . وَقَالَ : هُوَ سِنُونُ أَخَذُوا بِهَا . وَقَالَ : هُوَ يَوْمُ بَدْرٍ . وَقَالَ : مَصَانِبُ يُصَابُونَ بِهَا فِي الدُّنْيَا . وَقَالَ : هِيَ الْجُدُودُ الَّتِي تُقَامُ عَلَيْهِمْ فِي الدُّنْيَا	252	عَذَابُ الْقَبْرِ	2/420	TAM UYUM
7	Mü'min 11	أَمَنَّا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ	معناه كُنَّا أَمْوَاتًا فِي أَصْلَابِ آبَائِنَا ، ثُمَّ أَحْيَيْنَا ، ثُمَّ أَمَنَّا فِيهَا ، ثُمَّ أَحْيَيْنَا فِي الْآخِرَةِ . وَمِثْلُهُ } وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ { [أي] البقرة : 28 [أي] أَمْوَاتًا فِي أَصْلَابِ آبَائِكُمْ ثُمَّ أَحْيَاكُمْ فِي أَرْحَامِ أُمّهَاتِكُمْ وَأَخْرَجَكُمْ مِنْهَا ثُمَّ أَمَاتَكُمْ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ أَحْيَاكُمْ فِي الْآخِرَةِ .	276	: إَحْيَاؤُهُمْ فِي الْقُبُورِ وَأَمَاتَهُمْ ، قَالَ الْإِمَامُ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ : وَهِيَ كَقَوْلِهِ: وَكُنْتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ البقرة : 28	2/420	EKSİK UYUM

8	Duhân 4	فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ	معناه يَقْضَى وَيُدَبَّرُ فِي الْإِلَهَةِ الْمُبَارَكَةِ وَهِيَ لَيْلَةُ الْقَدْرِ يَقْضَى فِيهَا أَمْرُ السَّنَةِ مِنَ الْأَرْزَاقِ وَغَيْرِ ذَلِكَ إِلَى مِثْلِهَا مِنَ السَّنَةِ الْأُخْرَى	288	أَمْرُ السَّنَةِ إِلَى السَّنَةِ ، وَيُنَسَخُ فِيهَا أَسْمَاءُ الْمَوْتَى فِي تِلْكَ السَّنَةِ	2/143	EKSİK UYUM
9	Müzzemmil 5	إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا	معناه الْعَمَلُ بِفَرَاغِهِ وَحُدُودِهِ . وَالثَّقِيلُ : الْكَرِيمُ . يُقَالُ : فَلَانٌ يَثْقُلُ عَلَيَّْ مَعْنَاهُ يَكْرُمُ عَلَيَّ	352	الْقُرْآنُ	1/143	YOK
10	Fecr 2	وَلَيْلٍ عَشْرٍ	عَشْرُ ذِي الْحِجَّةِ	388	عَشْرُ الْأَضْحَى	2/85	EKSİK UYUM

Verilen tablodan da anlaşılacağı üzere 3 ibarede uyum yokken 3 ibarede eksik uyum ve 4 ibarede ise tam uyum bulunmaktadır. Uyum bulunmayan 3 ibarede herhangi bir tenakuz yer almamaktadır. Özellikle tam uyumun yakalandığı ibareler, ravilerin farklı olması hasebiyle önemlidir. Yani Zeyd, farklı zaman ve mekanlarda çeşitli sayıdaki talebelerine aynı tefsiri yapmıştır denebilir.

İbnu's-Şecerî, Zeyd'e isnâd ettiği bir görüşü ise doğrudan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a işaret ederek vermiş ve beraberinde kitabın senedini de zikretmiştir.⁴⁴⁴ İbnu's-Şecerî'nin verdiği sened şöyledir:

أَخْبَرَنَا أَبُو جَعْفَرٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ أَحْمَدَ قَالَ: حَدَّثَنَا عَطَّارُ بْنُ السَّائِبِ، عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْوَاسِطِيِّ، عَنِ
الإمام الشهيد أبي الحسين زيد بن علي

“...Bize Ebû Ca'fer haber verdi, dedi ki: Bize Ali b. Ahmed tahdîs etti, dedi ki: Bize Attâr b. Sâib, o Ebû Hâlid el-Vâsîtî, o da Şehîd İmam Ebu'l-Huseyn Zeyd b. Ali'den...”

İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedle günümüze ulaşan nüshalarda bulunan sened arasında şöyle bir fark bulunmaktadır. Elimizdeki nüshalarda Atâ' b. Sâib olarak geçen isim İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedde Attâr b. Sâib olarak geçmektedir. Bütün araştırmalarımıza rağmen Attâr b. Sâib isminde bilinen bir raviye rastlamadık. Yalnızca Zeccâc'ın (öl. 311/923) Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbüh isimli eserinde tek bir yerde Attâr b. Sâib ismi geçmektedir.⁴⁴⁵ Buna göre Attâr b. Sâib isimli ravi Ebû Abdirrahmân es-Sülemî'den (öl. 73/692 [?]) rivayette bulunmaktadır. Burada, Atâ' (عطاء) isminin bir yanlışlık eseri Attâr (عَطَّار) şekline dönüştüğü söylenebilir. Ya da okuma esnasında hemzeyle ra harfleri karıştırılmış olabilir. Bu yanlışlık,

⁴⁴⁴ Şecerî, *Tertîbu'l-emâli el-hamîsiyye*, 2/143.

⁴⁴⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, thk. Abdülcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1408/1988), 5/84.

müstensihlerden kaynaklanan bir yazım hatası olabileceği gibi tahkik eden yazarın yanlış okuduğu da düşünülebilir. Zira hem Sülemî hem de Atâ' b. Sâib'in hoca talebe ilişkilerine bakıldığında Atâ' b. Sâib'in Sülemî'den çokça rivayetinin bulunduğu görülecektir.⁴⁴⁶ Aynı durum büyük ihtimalle İbnu's-Şecerî'nin verdiği senedde geçen isim için de geçerlidir. Sonuç olarak *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın elimizde bulunan yazma nüshalarında yer alan senedle *el-Emâlî*'de verilen senedin aynı olduğu söylenebilir.

İbnu's-Şecerî senedi vermeden önce *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a şu şekilde işaret etmektedir: (قَالَ الْإِمَامُ أَبُو الْحُسَيْنِ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ فِي التَّفْسِيرِ الْغَرِيبِ) “*el-İmâm Ebu'l-Huseyn Zeyd b. Ali, et-Tefsîru'l-Garîb'de şöyle demektedir...*” Hemen arkasından senedin verildiği bu ifadede Zeyd b. Ali, (فِيهَا يُفَرَّقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ) “*Hikmetli her iş onda ayırt edilir*” mealindeki Duhân sûresi 4. âyetin tefsirini yapmaktadır. Buna göre Zeyd: يُقْضَى ، أَوْ يُدَبَّرُ فِي اللَّيْلَةِ الْمُبَارَكَةِ هِيَ لَيْلَةُ الْقَدَرِ ، يُقْضَى فِيهَا أَمْرُ السَّنَةِ مِنَ الْأَرْزَاقِ ، وَغَيْرِ ذَلِكَ إِلَى مِثْلِهَا مِنْ (السَّنَةِ الْأُخْرَى) “*Mübarek bir gecede karar verilir ya da düzenlenir, bu gece Kadir gecesidir. Bir yıl içerisindeki, rızıklarla ya da başka şeylerle ilgili işler bir diğer yıla kadar kararlaştırılır.*” şeklinde bir açıklama yapmaktadır. Bu âyetle ilgili *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da ise şöyle geçmektedir: (مَعْنَاهُ يَقْضَى وَيُدَبَّرُ فِي اللَّيْلَةِ الْمُبَارَكَةِ وَهِيَ لَيْلَةُ الْقَدَرِ) “*Mübarek bir gecede karar verir ve düzenler, bu gece Kadir gecesidir. Bir yıl içerisindeki, rızıklarla ya da başka şeylerle ilgili işleri bir diğer yıla kadar kararlaştırır.*”⁴⁴⁷ Görüldüğü üzere malum-meçhul okuma ve bir bağlaç haricinde iki kaynaktaki ibare de bire bir aynıdır. Malum-meçhul farklılığıyla ilgili olarak bir okuma tercihi düşünülebileceği gibi bu farklılık kullanılan nüshalardan da kaynaklanmış olabilir. *el-Emâlî*'de (أَوْ) şeklinde gelen bağlaç *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da (وَ) şeklinde gelmektedir. Bu durum da yine müstensihlerden kaynaklanmış olabilir. Görmezden gelinebilecek bu nüanslar bir tarafa bırakılırsa, iki kaynakta da aynı ifadenin yakalanmış olduğu görülmektedir. Buna göre İbnu's-Şecerî'nin elinde *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a ait bir yazma nüshanın/nüshaların bulunduğu ya da bu nüsha(lar)dan kendisine nakilde bulunulduğu rahatlıkla söylenebilir.

⁴⁴⁶ Birkaç örnek için bk. Ebû Bekr 'Abdurrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-'Azmi (Beyrut: Tevziu'l-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983), 2/112; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannef*, 1/365; Ebû Davud Süleyman b. Davud -et Tayâlisî, *el-Müsned*, thk. Muhammed b. 'Abdi'l-Muhsin et-Türkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 1/160.

⁴⁴⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 288.

Bu mülâhazalarla, Zeyd'e isnâd edilen ve el-Emâlî'de yer alan tefsire dair nakillerin çoğunun *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'daki ifadelerle uyum içerisinde olduğu ve *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın, en geç hicrî 5. yüzyılda ve en azından bir kısım Zeydî çevrelerde bilindiği sonucuna varılabilir.

C. Eserin Mevsûkiyetiyle İlgili Genel Değerlendirme

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Zeyd b. Ali'ye aidiyetiyle ilgili yapılan ayrıntılı sened-metin tenkidi sonrası bir takım önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Ulaşılan sonuçlardan ilki, hadis usulü kriterlerine göre eserin senedinin zayıf oluşudur. Senedin zayıflığını ortaya koyan iki sebep bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, eseri Zeyd'den rivayet eden ilk ravi Ebû Hâlid'in Sünnî ulema nezdinde metruk kabul edilmesidir. İkinci sebep ise eseri Ebû Hâlid'den rivayet eden Atâ' b. Sâib ile üçüncü ravi Ali b. Ahmed'in görüşme ihtimallerinin bulunmaması dolayısıyla senedin munkatı' olmasıdır.

Senedle ilgili ulaşılan bu sonuç göz önünde bulundurulduğunda, Ehl-i Hadîs'in ortaya koyduğu usul çerçevesinde kalındığı sürece gerek bu eserin gerekse sened açısından benzer yapı arz eden diğer eserlerin mevsûk olduğu hükmüne varma imkânı yoktur. Fakat üzerine dînî ahkâmın bina edildiği Hz. Peygamber ve sahâbesine dayandırılan rivayetler hariç olmak üzere⁴⁴⁸ ve sened dışı çeşitli karinelere dayanılarak bu çerçevenin esnetilebileceği kanaatini taşımaktayız. Bu karineleri, eserin, isnâd edildiği şahsın ilmî ve siyasî kişiliği ile uyumu, bilinirlik derecesi ve çeşitli çevrelerce kabul edilip edilmediği şeklinde tespit edebiliriz. Bu tür bir esneklik sağlanmadığı sürece birçok eser tartışma konusu yapılacaktır. Bu duruma en güzel örnek İmam Ebû Hanîfe'ye (öl. 150/767) nispet edilen *el-Fıkhu'l-Ekber*'in sened durumudur. Bu eser iki ayrı isim ve senedle Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Bu isimlerden ilki *el-Fıkhu'l-Ekber*, ikincisi ise *el-Fıkhu'l-Ebsat*'tır. Bu iki ayrı senedin ortaya koyduğu metinler de esasen ayrı metinlerdir ve çeşitli itirazlara konu olmuşlardır.⁴⁴⁹ Senedlerde bulunan kimi raviler hakkında söz söylenmiştir. Meçhul ravi bulunduğu gibi zayıf kabul edilenler de vardır. Hatta içlerinde yalancılıkla itham edilenler bile

⁴⁴⁸ Zira Hz. Peygamber ve sahâbe sonrası yaşamış insanların sözleri, görüşleri ve iddiaları dinde hüccet değildir. Bu tür bir bağlayıcılıkları olmadığından Kur'ân ve sünnete uygunluğu ölçüsünde alınabilir ya da atılabilir.

⁴⁴⁹ Bu farklı isimlendirmelerin sebepleri ve metinlerin hususiyetleri için bk. Şerafettin Gölcük - Adil Bebek, "el-Fıkhu'l-Ekber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/544-547.

bulunmaktadır.⁴⁵⁰ Buna rağmen klasik dönem Hanefî-Mâturîdî ilim dünyasında baş tacı edilmiş, üzerine onlarca şerh yazılmış ve Ebû Hanîfe'nin îtikâdı olarak kabul edilmiştir.⁴⁵¹ Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, zayıf bir senede sahip olması hasebiyle bir anda gayri mevsûk ilan edilmemelidir.

Sened-metin tenkidi sonrası ulaşılan ikinci önemli sonuç, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın muhteva açısından Zeyd b. Ali'ye isnâdında önemli bir problemin bulunmamasıdır. Zira *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, diğer kaynaklarda Zeyd'e isnâd edilen görüşlerle büyük oranda örtüşmektedir. Yine siyasî ve îtikâdî açıdan Zeyd'e ait olmamasını gerektirecek bir aykırılığa rastlanmamıştır.

Üçüncü sonuç ise eserin en geç h. 5. asırda bilindiği ve kullanıldığı gerçeğidir. Bu asırdan önce eserden neden hiç bahsedilmediği sorusu gündem edilebilir. Öncelikle Kur'ân ilimlerine dair yazılan kitapların, eksik ama derli toplu bir listesinin verilebilmesi, ancak en-Nedîm'in Fihrist'iyle başlatılabilmektedir.⁴⁵² h. dördüncü asırda yaşayan en-Nedîm, eserinde Zeyd b. Ali için bir başlık açmadığı gibi herhangi bir eser de isnâd etmemektedir. Yani bu durum, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a özel değildir. Bunun yanı sıra daha önce geçtiği üzere en-Nedîm, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın ilk ravisi Ebû Hâlid'e bir kitap nispet etmektedir. en-Nedîm'in ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu kitap fıkıhla ilgili olmalıdır.⁴⁵³ Yani denebilir ki en-Nedîm, isimlerini zikrettiği halde Zeyd'e ya da Ebû Hâlid'e tefsire dair hiçbir şey nispet etmemektedir. Fakat *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın son ravisi olan Ebû Ca'fer'e, *et-Tefsîru'l-Kebîr* ve *et-Tefsîru's-Sağîr* isimli iki eser isnâd etmektedir.⁴⁵⁴ Ebû Ca'fer'e nispet edilen bu tefsir kitaplarının içeriği ile ilgili bir malumata sahip değiliz. Dolayısıyla tefsir çeşitlerinden hangisine dahil edilebileceği konusunda bir hükme varmak da mümkün görünmemektedir.

Bu verilen bilgilerden, birbirine zıt iki ayrı sonuca varılabilir.

⁴⁵⁰ Muhammed b. Abdîrahmân el-Hamîs, *El-fıkhü'l-ekber şerhen ve dirâseten* (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1436/2015), 1/63-68.

⁴⁵¹ Bu şerhlerin sayım dökümü, çeşitli hususiyetleri, Fıkhü'l-Ekber'in iki ayrı metin olarak gelmesi ve bundan kaynaklanan kimi sorunların tartışması için bk. Yunus Öztürk, "el-Fıkhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz", *Trabzon İlahiyat Dergisi* VII/1 (2020), 87-126; Kadir Gömbeyaz, "İlk Fıkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?", *Diyanet İlmî Dergi* LVI/4 (2020), 1221-1247; Mustafa Bilal Öztürk, "Kurucu Kök Metin Fıkhü'l-Ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XX/1 (2022), 281-304.

⁴⁵² Abdulhamit Birişik, "Kitâbiyat (Tefsir)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/90.

⁴⁵³ (ويحتوي على أخبار فقهاء الشيعة وأسماء ما صنفوه من الكتب) bk. en-Nedîm, *el-Fihrist*, 271.

⁴⁵⁴ en-Nedîm, *el-Fihrist*, 240.

i. Ilımlı bir Şîî olarak kabul edilebilecek⁴⁵⁵ olan en-Nedîm'in, Zeyd b. Ali'nin öğrencisi Ebû Hâlid'i ve Zeydî alim Ebû Ca'fer'i tanıdığı halde, bu iki isim kanalıyla gelen ve Zeyd'e isnâd edilen eserlerden bihaber olması düşük bir ihtimaldir. Üstelik Ebû Hâlid'e fıkha dair bir kitap nispet ederken Ebû Ca'fer'e birçok kitap yanında tefsire dair kitaplar da nispet etmektedir. Dolayısıyla Zeyd'e isnâd edilen ve en-Nedîm'in de aidiyet hususuna kani olduğu bir eser muhtemelen bulunmamaktadır. Bulunsaydı bunu eserine alırdı.

ii. en-Nedîm'in Ebû Hâlid'e nispet ettiği ve fıkha dair olan eserin, Zeyd'e isnâd edilen ve Ebû Hâlid kanalıyla gelen *Mecmuu'l-Fıkhî* adlı eser olması mümkündür. Yine Ebû Ca'fer'e nispet ettiği tefsire dair eserlerden bir tanesi olan *et-Tefsîru's-Sağîr*, son ravisi Ebû Ca'fer olan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* olabilir. Ebû Ca'fer'e nispet ettiği eserlerin hiçbirisi hakkında malumat vermeyen en-Nedîm, belki de ilgili eserleri görmemiş ya da yeterince incelememiş ama bir şekilde var olduklarına muttali olmuştur. Dolayısıyla senedlerine de vakıf olamadığı için ravilere nispet etmiştir. Esasen ilgili eserlerin, ravilere nispet edilmesinde bir problem yoktur. Çünkü Zeyd b. Ali'nin, bu eserlerde derlenen açıklamaları öğrencilerine şifahen aktarmış olması, öğrencilerin de bilahare kayda geçirmiş bulunması gayet mümkündür.

Bu zıt sonuçlara belki başka sonuçlar da eklenebilir. Yine bu sonuçlarda tutarsızlıklar ve birtakım boşluklar da bulunabilir. Fakat bunların hiçbirine gerek yoktur. Çünkü bir eserin fihrist ve tabakât türü kitaplarda zikredilmemiş olması, o eserin sahibine aidiyeti hususunda şüphe duyulması için tek başına yeterli sebep değildir. Zira bu tür kaynaklar, zikrettikleri müelliflerin bütün eserlerini sayıp dökmek gibi bir iddiada bulunmamışlardır.⁴⁵⁶ Zaten en-Nedîm'in yaşadığı asrı takip eden asırda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a işaret eden başka bir kaynak tespit edilmiş durumdadır. Dönemin ulaşım, kitap istinsahı ve iletişim imkanları dikkate alındığında, bir asırlık farkın çok önemli olmadığı söylenebilir. Üstelik Zeyd b. Ali'nin hemen hemen hayatta kalan bütün öğrenci ve akrabalarının takibata uğradığı, başka diyarlara

⁴⁵⁵ Nasuhi Ünal Karaarslan, "İbnü'n-Nedîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/172.

⁴⁵⁶ Menâhicu Tahkîki't-Turâs isimli eserden nakille Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 48. Menâhicu Tahkîki't-Turâs'ın müellifi bu tespitini ilerleyen satırlarda çeşitli örneklerle delillendirmektedir. bk. Ramazan Abdu't-Tevvâb, *Menâhicu tahkîki't-turâs* (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1406/1985), 74-77.

göçe zorlandıkları hatırlanmalıdır. Bu teknolojik yetersizlik ve siyasi tablonun, Zeyd'in eserlerinin yayılması noktasında sıkıntılar doğurduğu söylenebilir.

Ulaşılan bu sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda birtakım şüpheler var olmakla birlikte, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın genel hatlarıyla mevsûk olduğu ve Zeyd b. Aliye nispet edilmesinde büyük bir engelin olmadığı söylenebilir. Ali Şevvâh⁴⁵⁷ ve Fuat Sezgin'in de aynı yaklaşımı sergilediği, özellikle Fuat Sezgin'in, eserin Zeyd'e nispetini şüpheli görmeye gerek olmadığını açık bir şekilde söylediği ve şüphe duyulsa dahi kıymetli kadim bir eser olduğunu belirttiği ifade edilmelidir.⁴⁵⁸ Bizi bu neticeye ulaştıran karineleri, muhakkik el-Hakîm'in işaret ettikleriyle beraber, aşağıda maddeler halinde vermek istiyoruz.

I. Zeyd b. Ali; kırâat ve diğer Kur'ân ilimleri sahasında temayüz etmiş bir alimdir. Dolayısıyla tefsire dair böyle bir eser meydana getirebilecek yetkinliğe sahiptir.

II. Eseri Zeyd'den rivayet eden Ebû Hâlid, ele alınan veriler neticesinde zayıf bir ravidir denebilir. Fakat yalancı olduğu yönündeki iddiaları sabit kılacak yeterlilikte delil bulunmamaktadır. Sünnî ulemanın yalancılık ithamı doğru kabul edilse bile bu itham, Ebû Hâlid'in Hz. Peygamber ya da sahâbeden Zeyd kanalıyla yaptığı hadisler için geçerlidir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da hadis bulunmadığı gibi diğer tefsir eserleriyle bağdaştırılamayacak farklılıklar ya da tahrifler içermemektedir. Üstelik Ebû Hâlid son tahlilde büyük bir mezhebin itimat ettiği önemli bir isimdir. İmam Zeyd b. Ali'ye bağlılığı bütün çevrelerce teslim edilen bir gerçektir. İlişkili olduğu Ali evladının büyük imamlarından tek bir kötü değerlendirme bildirilmemiştir. Dolayısıyla Ebû Hâlid'in Zeyd b. Ali'ye isnâd ettiği ve Zeyd'in kendisine ait olan kimi görüş ve eserlerin kabulü noktasında daha müsamahakâr davranılabileceği söylenebilir.

III. Tezimizin ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde ortaya konduğu üzere *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, içerisinde birçok Kur'ân ilmini barındırmaktadır. Câhilî Arap kültürü ve inancına dair çeşitli malumatlar içermektedir. Kur'ân'daki bazı kavramların hangi dile ve lehçeye ait olduğu noktasında tespitler yapmaktadır. Mecazî ve te'vîlî çoğu zaman yerli yerince kullanmaktadır. Çeşitli kırâat vecihlerini vermektedir. Bazen

⁴⁵⁷ İshâk, *Mu'cemu musannefâti'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 3/294.

⁴⁵⁸ Sezgin, *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*, 3/322.

bir kavram için birçok anlam sıralayabilmektedir. Önceki dönem tefsir görüşlerinden haberdardır. Yani *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*, baştan sona dikkatli bir şekilde incelendiğinde, bir tefsir aliminin ağzından dökülen bilgilerle karşı karşıya kalındığı görülecektir. Bunlara nazaran ilk ravi Ebû Hâlid, yalnızca bir hadis ravisidir. Kendisi hakkında ortaya konan malumata bakıldığında, Arap dili ya da Kur'ân ilimlerine dair bir yetkinliğinden söz edilmemektedir. Dolayısıyla bu çapta bir eserin Ebû Hâlid tarafından uydurulduğunu söylemek pek inandırıcı değildir.

IV. Eseri Ebû Hâlid'den rivayet eden Atâ' b. Sâib, Zeyd b. Ali'yle çağdaştır. Onu yakından tanımakta ve görüşlerini bilmektedir. Eseri Ebû Hâlid'in uydurmuş olabileceği farz edilse bile bu durumun Atâ' b. Sâib'e gizli kalmaması gerekirdi.

V. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile başka kaynaklarda Zeyd'e isnâd edilen görüşler, karşılaştırılabildiği kadarıyla tenakuz içermemektedir. Çoğunluğu uyum göstermektedir. Dolayısıyla muhteva açısından Zeyd'e isnâdına engel teşkil edecek bir veri bulunmamaktadır.

VI. Her ne kadar ilk dönem fihrist ve tabakât türü eserlerde zikredilmese de erken sayılabilecek bir zaman olan h. 5. yüzyılda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a işaret edilmektedir. Bu durum, en azından bir kısım Zeydî çevrelerde eserin bilindiğini ve kabul gördüğünü ortaya koymaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESERİN ŞEKİL VE MUHTEVA ANALİZİ

I. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Özellikleri

Bu başlık altında, eserin şekil ve muhtevasına yönelik özellikler ayrıntılı bir şekilde tespit edilmeye çalışılacaktır.

A. Şekil Yönünden Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân

Eserin şekil yönünden incelenmesini konu edindiğimiz bu başlıkta geçen “*şekil yönünden*” ifadesiyle kastedilen şey; eserin ismi, tedvin eden şahsın tespiti, kaynakları ve sonraki literatüre olan etkisi gibi hususlardır. İşaret edilen hususlar her ne kadar içerikle ilintili olsalar da bu ilinti kısımdır. Dolayısıyla başlıkta böyle bir isimlendirme tercih edilmiştir.

1. Eserin İsim Tespiti ve Tedvîn Eden Şahsın Kimliği

Bir eserin ismi, o eserin kimliği konumunda olduğu gibi aynı zamanda içerik tanıtıcı mahiyete de sahiptir. Bu sebeple ismin doğru tespit edilmesi önem arz etmektedir. Fakat tez konumuz olan eserin muhakkikleri isim tespiti yönünde bir bahis açmamışlar ve bu konuya işaret etmemişlerdir. Dolayısıyla eksik bırakılan bu hususun irdelenmesi gerekmektedir. Eserin iki ayrı isimle tahkik edilmesi, isimle ilgili bir belirsizlik olduğunu ihsas ettirmektedir. Eserin Zeyd b. Ali'nin açıklamalarını içeren asıl metin kısmında isme işaret eden herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Fakat tahkikte kullanılan yazma nüshaların zahriyeleriyle ilk ve son sayfalarda yer alan derkenarlarda birtakım ipuçları yer almaktadır.

Berlin nüshasının zahriyesinde esere “*Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*” şeklinde işaret edilmektedir.⁴⁵⁹ Aynı yazmanın son sayfasında yer alan ve müstensihe ait olduğu anlaşılan derkenarda ise “*Kitâbu't-Tefsîr tamamlandı*” ibaresi bulunmaktadır.⁴⁶⁰ Bir diğer yazma olan Yale nüshasının zahriyesinde “*Tefsîru Garîbi Kitâbillâhi'l-'Azîm*” ismi geçerken⁴⁶¹ el-Mütevekkiliyye nüshasında “*Tefsîru Garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*” adlandırması yer almaktadır.⁴⁶² Görüleceği üzere yalnızca yazmalardan hareketle tam bir isim tespiti yapma imkanı bulunmamaktadır. Esere

⁴⁵⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 62.

⁴⁶⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 61.

⁴⁶¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 63.

⁴⁶² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 64.

işaret eden bazı Zeydî müellifler bu eserden “*Tefsîru’l-Garîb*” ismiyle bahsetmektedirler.⁴⁶³ Yine Zeydî bir başka alim İbnu’ş-Şecerî, *el-Emâlî* isimli kitabında bu esere “*et-Tefsîru’l-Garîb*” ismiyle işaret etmektedir.⁴⁶⁴ *el-Emâlî*’nin, yazma nüshalardan çok daha eski olduğu vurgulanmıştı. Bu husus da göz önünde bulundurularak yazmalardaki *el-Mecîd* ve *Kitâbullâhi’l-‘Azîm* ifadelerinin birer sıfat olarak sonradan eklenmiş olabileceği düşünülebilir. Yine *Kitâbu’t-Tefsîr* ifadesinin bir isim olarak yer almadığı ve mahiyet belirttiği kabul edilebilir. Diğer yandan *Tefsîr* ve *Garîb* ibarelerinin ortak olduğu ve isimde geçtiği kuvvetle muhtemeldir. Eserin bir tefsir kitabı olması hasebiyle isminin sonunda *Kur’ân* kelimesinin bulunmuş olması da gayet makuldür.

Yukarıda yapılan tahlil sonucunda ve kesin olmamakla birlikte esere “*Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*” isminin verilmesinde bir engel bulunmamaktadır. Bu ismin kim tarafından verildiği bilgisine sahip değiliz. Esasen bu konu, eseri tedvîn eden şahsın kim olduğuyla ilişkili düşünülebilir. Özelde hadis ilmi çerçevesinde dile getirilen tedvîn kavramı: “...*hâfizalarda ve değişik yazı malzemeleri üzerinde bulunan hadis metinlerini belli bir tasnife tâbi tutmadan yazıya geçirmeyi ifade eder.*”⁴⁶⁵ Tefsir ilmi söz konusu olduğunda ise bu kavramla, dağınık halde bulunan tefsire dair nakillerin düzenli bir şekilde bir araya getirilip tefsir kitaplarının oluşturulması kastedilmektedir.⁴⁶⁶

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’ı kimin tedvîn ettiğiyle alakalı hususa muhakkiklerden yalnızca el-Celâlî değinmektedir. Fâtiha sûresinin tefsirine girişte: (حَدَّثَنَا أَبُو خَالِدٍ عَمْرُو) (بن خالد الواسطي عن زيد بن علي عليهما السلام أنه سُئِلَ عن فاتحة الكتابِ *“Ebû Hâlid: “Zeyd b. Ali’ye Fâtiha sûresinden soruldu” dedi...*” şeklinde bir ibare geçmektedir.⁴⁶⁷ el-Celâlî, bu ifadeye düştüğü dipnotta ilgili ibarenin, Zeyd b. Ali’ye ait tefsire dair açıklamaları cem ve tedvîn etme görevini Ebû Hâlid’in üstlendiğine delalet ettiğini belirtmektedir.⁴⁶⁸ el-Celâlî aynı dipnotta bu hususa delalet eden iki noktaya daha değinmektedir. Bunlardan birincisi, Zeyd’in hapsedildiği bir dönemde Fâtiha ve Bakara sûrelerini imlâ ettirdiği

⁴⁶³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 48-49.

⁴⁶⁴ Şecerî, *Terîbu’l-emâlî el-hamîsiyye*, 2/143.

⁴⁶⁵ Efendioğlu, “Tedvîn”, 40/267.

⁴⁶⁶ Nurettin Turgay, “Etbâu’t-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini”, *Diyanet İlmi Dergi* XLIX/4 (2013), 36.

⁴⁶⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 76.

⁴⁶⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, ts., 119-120.

bilgisidir.⁴⁶⁹ İkincisi ise *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın metninde geçen iki ifadedir. İlk ifade, Ahkâf sûresi 15. âyetin tefsiri sadedinde gelmektedir. Burada Zeyd bir açıklama getirmekte ve arkasından şöyle denmektedir: (وللإمام زيد بن علي عليه السلام قول يأتي) “Zeyd b. Ali'nin şöyle bir görüşü daha vardır.”⁴⁷⁰ Diğer ifade ise Bakara sûresi 35. âyetin tefsirinde yer almaktadır. Burada da bir önceki ibarede olduğu gibi Zeyd bir tefsir yapmakta ve sonrasında: (وقال: في موضع آخر) “(Zeyd) başka bir yerde/mekânda/bölümde şöyle dedi” denmektedir. Bu ifadedeki başka bir mekân ile ne kastedildiğinin bir önemi yoktur diyen el-Celâlî, “...her hâlükârda bu ifade Ebû Hâlid'in, Zeyd b. Ali'ye ait olan sözleri cem ve tertip ettiğine delalet etmektedir...” sonucuna ulaşmaktadır. Fakat *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* özelinde bakılacak olursa bu eserin, Ebû Hâlid'den sonra yaşamış olan bir başka şahıs tarafından tedvîn edilmiş olabileceğini de belirten el-Celâlî, bu yaklaşımıyla net bir sonuca varamamaktadır. Aslında el-Celâlî'yi kısmen destekleyen ve fakat gözden kaçırdığını düşündüğümüz bir ibare daha mevcuttur. İlgili ibare Yâsîn sûresi 1. âyetin tefsirinde şöyle geçmektedir. (قال محمد بن الحنفية يس : يا محمد وقال : زيد بن علي عليهما السلام : يس يا إنسان) “Yâsîn ifadesi için Muhammed b. Hanefiyye, Ey Muhammed! Anlamını verirken Zeyd b. Ali, Ey İnsan! Anlamını vermiştir.”⁴⁷¹ Görüldüğü üzere Ebû Hâlid burada başka bir şahıstan nakilde bulunmakta ve hemen sonrasında Zeyd'in ne dediğini aktarmaktadır. Verdiğimiz bu ifade ve öncesinde el-Celâlî'nin öne sürdüğü hususlar göz önünde bulundurulduğunda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın Zeyd b. Ali'nin kaleminden çıkmadığı söylenebilir. Dolayısıyla Zeyd'in tefsire dair görüşlerini zapt ve cem eden şahsın Ebû Hâlid olduğu düşünülebilir. Bu durum Ebû Hâlid'in kendi gayretiyle olabileceği gibi Zeyd'in diktesiyle de gerçekleşmiş olabilir. Fakat eserin tedvîni söz konusu olduğunda, bunu Ebû Hâlid'in gerçekleştirdiğini net bir şekilde söyleyemeyiz. Zira herhangi bir şahsın sözlerini ezberlemek, farklı zaman ve mekanlarda bunları kaydetmek ve cem etmek farklı bir şey, düzenlenmiş kitap haline getirmek daha farklı bir şeydir. Tedvîn işini yapanın kim olduğu yalnızca tahmin edilebilir. Bu noktada Ebû Hâlid ismi düşünülebileceği gibi eserin son ravisi Ebû Ca'fer'in ismi daha olası görünmektedir. Çünkü Ebû Ca'fer, aralarında tefsire dair olanların da bulunduğu

⁴⁶⁹ el-Celâlî bu bilgiyi, es-Seyyid Dâvud b. el-Mehdî'ye ait olduğunu söylediği el-Kevkebu'l-Mudîu isimli esere dayandırmaktadır. Bütün çabalarımıza rağmen bu şahsın kimliğine ve eserinin hususiyetlerine vakıf olamadık.

⁴⁷⁰ el-Celâlî tahkikinde bu cümlelerin sonu (قول يأتي) şeklinde gelirken el-Hakim tahkikinde (قول ثان) şeklinde gelmektedir. Bu ikincisine göre mana: “İkinci bir görüş” şeklindedir.

⁴⁷¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 262.

çokça eser te'lif etmiş bir alimdir. Esere *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ismini verenin kim olduğu hususunda da yine aynı şeyler söylenebilir.

Kesin olmamakla birlikte sonuç olarak eserin Ebû Hâlid tarafından cem edildiği, seneddeki raviler kanalıyla Ebû Ca'fer'e intikal ettiği, Ebû Ca'fer'in de bu malzemeyi düzenleyerek kitap haline getirdiği ve içeriğine uygun bir isim verdiği kabul edilebilir.

2. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Kaynakları

Bir müellifin, eserinde kullandığı kaynaklar, onun zihin dünyasını anlamak, mevzulara nasıl yaklaştığını tespit etmek açısından oldukça önemlidir.⁴⁷² Bu önemine rağmen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın muhakkikleri, eserin kaynaklarıyla ilgili doğrudan bir başlık açmamışlardır. Fakat el-Hakîm; Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs (öl. 68/687-88), Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53), Câbir b. Abdillâh (öl. 78/697) gibi sahâbîleri ve Saîd b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Muhammed b. Hanefiyye (öl. 81/700), Mücâhid b. Cebr (öl. 103/721), İkrime el-Berberî (öl. 105/723), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728), Katâde b. Diâme (öl. 117/735) ve Dahhâk b. Mûzâhim (öl. 105/723) gibi tâbiîn alimlerini, Zeyd b. Ali'yi etkileyen isimler olarak zikretmektedir. el-Hakîm'e göre Zeyd b. Ali bu şahısların isimlerini anmadan görüşlerini vermektedir.⁴⁷³ Zaten eserde çokça geçen: (وَيَقَالُ) “*Ve denilir ki*” gibi sözlerle⁴⁷⁴ birkaç yerde geçen: (قَالَ بَعْضُهُمْ) “*Bazıları dedi ki*” gibi ifadeler⁴⁷⁵ Zeyd b. Ali'nin, kendisinden önceki alimlerden faydalandığı ve onların görüşlerini verdiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Fakat el-Hakîm'in bu tespitinde birtakım eksiklikler bulunmaktadır. Öncelikle Zeyd b. Ali; İbn Abbâs, Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'den doğrudan nakilde bulunmakta ve isimlerini vermektedir.⁴⁷⁶ Yine başka bir yerde babasının görüşünü nakletmektedir.⁴⁷⁷ Ayrıca eserin bir yerinde de İbn Âmir'in (öl. 118/736) çağdaşı olan⁴⁷⁸ kırâat alimi Âsım el-Cahderî'den (öl. 128/746) nakilde bulunmaktadır.⁴⁷⁹ Bütün bu isimlerin yanında, hayatından bahsedilen bölümde geçtiği üzere Zeyd, Ebû Hanîfe ve Vâsıl b. Atâ gibi dönemin önde gelen alimleriyle ilim alışverişinde bulunmuştur. Yine babası

⁴⁷² Muhammet Sacit Kurt, *Mu'tezile'ye Karşı Bir Ehl-i Sünnet Müdafî'si* (Ankara: ilâhiyât, 2018), 71-72.

⁴⁷³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 53-54.

⁴⁷⁴ Birkaç örnek için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 79, 80, 81, 83.

⁴⁷⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 95, 100.

⁴⁷⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 94, 231, 349.

⁴⁷⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 85.

⁴⁷⁸ Fatih Dokgöz, “Saçaklızâde Maraşî (ö. 1145/1732) Bağlamında İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) Sonrası Yedi Kırâat İhtiyarlarına Genel Bir Bakış”, *Akif* LI/1 (2021), 123.

⁴⁷⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 218.

Zeynelâbidîn, abisi Muhammed el-Bâkır ve akranı olan yeğeni Ca'fer es-Sâdık'tan ilim almıştır.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın kaynakları özelinde konuya bakıldığında, yukarıda zikri geçen isimler içerisinde özellikle dört ismin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar, Zeyd'in eserde kendilerinden isim vererek nakil yaptığı Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Zeynelâbidîn ve İbn Abbâs'tır. Bu dört ismin içerisinde ise İbn Abbâs'ın görüşlerinin doğrudan kaynak olarak kullanıldığı düşüncesindeyiz. Bizi böyle düşünmeye sevk eden husus, İbn Abbâs'a isnâd edilen *Garîbu'l Kur'ân fî Şi'ri'l- 'Arab Suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak*⁴⁸⁰ ve *el-Lügât fî'l-Kur'ân*⁴⁸¹ isimli iki eserle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* arasında yapmış olduğumuz mukayese neticesinde elde ettiğimiz verilerdir. Her ne kadar **Tablo 1.1** için kısaca belirtmiş olsak da verileri ortaya koymadan önce mukayesede izlediğimiz metodun daha ayrıntılı izah edilmesi gerekmektedir. İbn Abbâs'a isnâd edilen her iki eser için ayrı tablolar oluşturulmuştur. Bu eserler ile *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın ortak ele aldığı ibarelerin tamamı karşılaştırılmıştır. Buna göre *Suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak* ile karşılaştırılan ibare sayısı 237, *el-Lügât fî'l-Kur'ân* ile karşılaştırılanların sayısı ise 225'tir. Tablolarda görüleceği üzere her satırda önce sıra numarası, ardından İbn Abbâs'ın ele alışına göre sûre ve âyet numarası, bunları takiben Zeyd'in tefsiri ve bu tefsirin el-Hakîm tahkikli kitaptaki sayfa numarası yer almaktadır. Zeyd'in tefsirinden sonra ise İbn Abbâs'ın tefsiri, tefsirin bulunduğu kitaptaki sayfa numarası ve son olarak uyum derecesi bulunmaktadır. Tefsirler arasındaki uyum derecesi üç şekilde verilmiştir. Eğer her iki tefsir de aynı kelimelerle ya da aynı kökten türeyen farklı kelimelerle gelmiş ve aynı anlama gelecek şekilde anlaşılabilirse aradaki uyum TAM, farklı kelimeler kullanıldığı halde benzer sonuçlar çıkarılabilirse EKSİK, hiçbir uyum bulunmuyorsa YOK şeklinde belirtilmiştir. EKSİK ifadesi için ayrıca şunun da belirtilmesi gerekir. Yukarıda geçtiği üzere Zeyd, kendisinden öncesine ait tefsir görüşlerinden haberdardır ve yeri geldikçe bunları, (ويقال) “*Ve denilir ki*” ibaresini kullanarak vermektedir. Zeyd'in bu şekil bir kullanımla verdiği tefsir eğer karşılaştırılan eserlerdeki tefsirle tam uyum gösteriyorsa bu tefsirin uyum derecesi, (ويقال) “*Ve denilir ki*” ifadesinin ihsas ettirdiği zayıflık sebebiyle EKSİK kabul edilmiş ve tabloya bu şekilde yansıtılmıştır. Zira Zeyd bu ibareden önce

⁴⁸⁰ Abdullah İbn Abbâs, *Garîbu'l Kur'ân fî şî'ri'l- 'Arab suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak*, thk. Muhammed Abdurrahmân (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekafiyye, 1413/1993).

⁴⁸¹ Abdullah İbn Abbâs, *el-Lügât fî'l-Kur'ân*, thk. Selâhuddîn b. Abdillâh el-Müneccid (Kahire: Matba'atü'r-Risâle, 1365/1946).

kendi görüşünü vermektedir. İbn Abbâs'ın tefsir ettiği ibarenin yer aldığı âyet, bazı ibareler için *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da geçmemekte ya da geçtiği halde o ibareyle ilgili söz söylenmemektedir. Bu gibi durumlarda *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın tamamında tarama yapılarak aynı ibarenin varsa tefsiri bulunmuş, eğer bağlam aynıysa bu tefsir tabloya alınmış ve parantez içerisinde hangi âyetin tefsirinde geçtiği belirtilmiştir. Mukayesesi yapılan ibarelerle ilgili tahkikler arası okuma farkları varsa tek kalan okuma değil de diğer ikisi esas alınmış ve yine bu durum parantez içerisinde belirtilmiştir. İşaret edilmesi gereken son husus da şudur. İbn Abbâs'a isnâd edilen *el-Lügât fî'l-Kur'ân* hakkında İsmail Cerrahoğlu (öl. 2022) bir makale yayınlamıştır.⁴⁸² Mukayese sırasında bu makaleden azami ölçüde faydalanılmış ve bu noktalar gerektiği yerde parantez içerisinde gösterilmiştir.

Bundan sonraki sayfalarda önce Suâlâtü Nâfi' b. el-Ezrak ile yapılan mukayesenin tablosu verilecek ve kısaca değerlendirilecektir. Sonrasında ise yine değerlendirilmek üzere el-Lügât fî'l-Kur'ân ile yapılan mukayesenin tablosu verilecektir. Ardından genel bir değerlendirmeye konu sonlandırılacaktır.

Tablo 3.1. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile *Garîbü'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtü Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserlerde geçen tefsirlerin mukayesesi.

Sıra Numarası	Sûre	Âyet Numarası	İbare	<i>Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân</i>		<i>Garîbü'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtü Nâfi' b. el-Ezrak</i>		Uyum Derecesi
				Tefsîr	Sayfa	Tefsîr	Sayfa	
1	Bakara	2	لَا رَيْبَ فِيهِ	لَا شَكَّ فِيهِ . وَالرَّيْبُ أَيْضاً : السَّوْءُ	78	لَا شَكَّ فِيهِ أَنَّهُ جَاءَ مَنْ عِنْدَ اللَّهِ يَعْنِي بِهِ الْقُرْآنُ	259	TAM
2	Bakara	10	أَلَيْمٌ	مُوجِعٌ	79	الْوَجِيعُ	72	TAM
3	Bakara	10	فِي قُلُوبِهِمْ مَّرَضٌ	شَكٌّ وَنِفَاقٌ	79	فِي قُلُوبِهِمُ النِّفَاقُ	257	TAM
4	Bakara	15	فِي طَغْيَانِهِمْ	وَالطَّغْيَانُ : الضَّلَالَةُ .	79	فِي ضَلَالَتِهِمْ	256	TAM
5	Bakara	15	يَعْمَهُونَ	يَتَرَدَّدُونَ	79	يَلْعَبُونَ	256	YOK
6	Bakara	22	أُنْدَاداً	أَضْدَاداً ، وَوَاحِدُهَا نِدٌّ وَنَدِيدٌ	79	الْأَشْيَاءُ وَالْأَمْثَالُ	63	YOK
7	Bakara	54	فَقُتِلُوا إِلَى بَارِيكُمْ	خَالِقَكُمْ	82	تَوَبُّوا إِلَى خَالِقِكُمْ	258	TAM
8	Bakara	55	الصَّاعِقَةُ	الموتُ	82	العذاب، وأصله الموت	144	TAM
9	Bakara	61	فَوْمِهَا	الْحِنْطَةُ . وَوَاحِدُهَا فُومَةٌ ، وَيُقَالُ : الْفُومُ : هُوَ النَّوْمُ	83	الحنطة	54	TAM

⁴⁸² İsmail Cerrahoğlu, “Tefsir’de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs’dan Rivâyet Ettiği Garîbü'l- Kur'an'ı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII (1978), 17-104.

10	Bakara	68	فَارِضٌ	الكبيرةُ المُسنَّةُ . والجمعُ الفوارِضُ	85	الكبيرة الهرمة	162	EKSİK
11	Bakara	69	صَفَرَاءُ فَاقِعٌ لَوْنُهَا	وَفَاقِعٌ لَوْنُهَا أَي صَافٍ لَوْنُهَا	85	الفاقع: الصافي اللون من الصفرة	262	TAM
12	Bakara	102	مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلْقٍ	مِنْ تَصْيِبٍ خَيْرٍ	88	ما له في الآخرة من نصيب	89	TAM
13	Bakara	102	وَلَبِئْسَ مَا شَرُّوا بِهِ أَنفُسَهُمْ	بَاعُوا بِهِ أَنفُسَهُمْ	88	حيث باعوا نصيبهم من الآخرة بطمع يسير من الدنيا	165	TAM
14	Bakara	116	قَائِمُونَ	مُطِيعُونَ	89	مقرونون	90	YOK
15	Bakara	170	أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا	وَجَدْنَا هُمْ عَلَيْهِ	93	وجدنا عليه آباءنا	82	TAM
16	Bakara	171	كَمَثَلِ الَّذِي يَنعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ	يُصَوِّثُ	93	شبهه الله أصوات المنافقين والكفار بأصوات البهم أي لا يعقلون	244	EKSİK
17	Bakara	182	جَنَفًا	الْجَوْرُ وَالْخَطَأُ	94	الميل والجور	83	EKSİK
18	Bakara	187	حَتَّى يَبَيِّنَ لَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ	فَالْخَيْطُ : اللَّوْنُ . وَالْأَبْيَضُ مِنْهُ . وَالْأَسْوَدُ مِنْهُ : هُوَ سَوَادُ اللَّيْلِ	95	بياض النهار من سواد الليل، وهو الصباح إذا انفلق	163	TAM
19	Bakara	187	هُنَّ لِبَاسٌ لَكُمْ	وَيَقَالُ لَامْرَأَةٍ الرَّجُلُ : هِيَ لِبَاسٌ ، وَفِرَاشٌ وَإِزَارَةٌ ، [وَأُمُّ] أَوْلَادِهِ ، وَمَحَلُّ إِزَارِهِ	95	هُنَّ سَكَنٌ تَسْكُنُونَ إليهم بالليل والنهار	241	YOK
20	Bakara	191	حَبِثُ تَقْفُتْمُوهُمْ	حَبِثُ لَقَيْتُمُوهُمْ	95	حيث وجدتموهم	129	EKSİK
21	Bakara	204	وَهُوَ أَلَدُ الْخِصَامِ	فَالْأَلَدُ : الشَّدِيدُ الْخُصُومَةُ بِالْبَاطِلِ . وَالْجَمْعُ لَدُ الْخِصَامِ	97	الجدل المخاصم في الباطل وفي كل وجه	202	TAM
22	Bakara	205	النَّسْلُ	نَسْلٌ كُلُّ ذَاتِيَّةٍ	97	الطائر والدواب	242	EKSİK
23	Bakara	235	وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُمْ سِرًّا	مَعْنَاهُ نِكَاحٌ ، وَالسِّرُّ : الزَّيْنَا	101	السِّر: الجماع	225	EKSİK
24	Bakara	237	إِلَّا أَنْ يُعْفُونَ	أَنْ يَتَرَكَنَّ	101	أن تدع المرأة نصف المهر	80	EKSİK
25	Bakara	255	سِنَّةٌ	النُّعَاسُ : وَكَذَلِكَ الْوَسْنَةُ وَجَمْعُهَا سِنَانٌ	103	الوسنان الذي هو نائم	88	EKSİK
26	Bakara	255	وَلَا يُوَوِّدُهُ حِفْظُهُمَا	لَا يَكْدُ بِهِ وَلَا يَنْقُلُ عَلَيْهِ	103	لا يتقله حملهما عز وجل	117	TAM
27	Bakara	259	لَمْ يَنْسَنَهُ	لَمْ تَأْتِ عَلَيْهِ السَّنُونَ ؛ فَيَتَغَيَّرُ فَالصَّفَوَانُ :	104	لم تغيره السنون عن حاله	214	TAM
28	Bakara	264	كَمَثَلِ صَفْوَانٍ	الْجَبَّارَةُ الْمَلْسُ الَّتِي لَا يَثْبُثُ فِيهَا شَيْءٌ . وَالْوَاحِدَةُ صَفْوَانَةٌ . وَكَذَلِكَ الصَّفَا لِلْجَمْعِ . وَاحِدُهَا صَفَاةٌ	104	الصَّفَوَان: الحجر الأملس، وهذا مثل ضربه الله للذي ينفق ماله في غير حق الله	264	TAM
29	Bakara	264	فَتَرَكَهُ صُلْدًا	يَابِسًا	105	أملس لا شيء عليه، وهذا مثل ضربه الله لمن ينفق ماله رياء الناس	247	EKSİK

30	Bakara	266	إِغْصَارُ فِيهِ نَارٌ	فَالْإِغْصَارُ : رِيحٌ غَاصِبَةٌ تَهْبُ مِنْ الْأَرْضِ إِلَى السَّمَاءِ كَأَنَّهَا عَمُوْدٌ فِيهِ نَارٌ . وَالْجَمْعُ الْأَعْصِيرُ . وَيَقَالُ : الْإِغْصَارُ : السَّمُومُ الَّتِي تَقْتُلُ	105	الرياح الشديدة التي تجري بالعذاب	243	TAM
31	Bakara	267	وَلَا تَبِمَمُوا	لَا تَعْمَدُوا	105	لا تعمدوا	164	TAM
32	Bakara	286	لَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا	أَيُّ ثِقْلًا ، وَالْإِصْرُ أَيْضًا الْعَهْدُ	106	عهدا كما حملته على اليهود فعصوك فمسختهم قرده وخنازير	248	TAM
33	Âl-i İmrân	13	وَاللَّهُ يُؤَيِّدُ بِنَصَرِهِ مَنْ يَشَاءُ	يُقَوِّي وَيَنْصُرُ	107	يقوي بنصره من يشاء	51	TAM
34	Âl-i İmrân	39	وَسَيِّدًا وَحَصُورًا	الْحَصُورُ : الَّذِي لَا يُولَدُ لَهُ . وَالْحَصُورُ : الْعَيْنُ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَا يَأْتِي النِّسَاءَ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَيْسَ لَهُ مَاءٌ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي يَكُونُ مَعَ النَّدَامَى وَلَا يُخْرَجُ شَيْئًا . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَا يُخْرَجُ سِرًّا أَبَدًا	109	الحصور: الذي لا يأتي النساء	143	TAM
35	Âl-i İmrân	41	إِلَّا رَمْزًا	إِشَارَةٌ بِاللِّسَانِ مِنْ غَيْرِ بَيَانٍ . وَيَقَالُ : إِمَاءٌ	109	الإشارة باليد، والوحي بالرأس	85	YOK
36	Âl-i İmrân	64	سَوَاءٍ	عَدَلٌ	111	عدل	87	TAM
37	Âl-i İmrân	75	قِنْطَارٍ	فَالْقِنْطَارُ : أَلْفٌ وَمِائَتَا أَوْقِيَّةٍ وَالْقِنْطَارُ مِائَةُ رَطْلٍ . وَالْقِنْطَارُ أَلْفُ دِينَارٍ . وَمِنْ الْوَرَقِ اثْنَا عَشَرَ أَلْفًا مِثْلَ الدِّيَّةِ . وَقَدْ قِيلَ الْقِنْطَارُ : ثَمَانُونَ أَلْفَ دِينَارٍ . وَقَدْ قِيلَ الْقِنْطَارُ : سَبْعُونَ أَلْفَ دِينَارٍ (Âl-i İmrân sûresi 14. âyetin tefsirinde geçiyor)	108	أما قولنا أهل البيت، فإننا نقول: القنطار عشرة آلاف مثقال، وأما بنو جد فإنهم يقولون: ملء مسك ثور ذهباً أو فضة	265	YOK
38	Âl-i İmrân	117	فِيهَا صِرٌّ	بَرْدٌ شَدِيدٌ	112	ريح فيها برد	267	TAM
39	Âl-i İmrân	121	تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ	تَتَّخِذُ لَهُمْ مَصَافًا وَمَعَسَكْرًا	112	توطئ المؤمنين لتسكن قلوبهم	268	YOK
40	Âl-i İmrân	125	بِخَمْسَةِ أَلْفٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ	مُعَلِّمِينَ بِالصُّوْفِ فِي نَوَاصِي الْخَيْلِ وَأَذْنَابِهَا	112	الملائكة عليهم عمائم بيض مسومة، فتلك سيما الملائكة يا ابن أم الأزرق	145	YOK

41	Âl-i İmrân	146	رَبِّیُّونَ كَثِیْرٌ	113	الوُفَّ وَجَمَاعَاتٌ . والواحدُ رَبَّی . ویقالُ : عُلَمَاءُ	269	جموع كثير	TAM
42	Âl-i İmrân	152	اِذْ تَحْسَبُوْنَهُمْ بِاِذْنِهٖ	113	تَقْتُلُوْنَهُمْ	81	تقتلونهم بأمر محمد	TAM
43	Nisâ	2	اِنَّهٗ كَانَ خَوْبًا كَبِیْرًا	115	اِثْمٌ كَبِیْرٌ . ویقالُ خَوْبًا وَخَوْبًا	150	إثما كبيرا بلغة الحبشة	TAM
44	Nisâ	3	ذٰلِكَ اَدْنٰی	115	اَقْرَبُ	78	أجدر	YOK
45	Nisâ	3	اَلَّا تَعُوْلُوْا	115	اَلَّا تَجُوْرُوْا	78	أن لا تميلوا ولا تبخسوا	EKSİK
46	Nisâ	9	قَوْلًا سَدِیْدًا	116	قَوْلٌ صَادِقٌ	134	قولا عدلا حقا	EKSİK
47	Nisâ	25	ذٰلِكَ لِمَنْ خَشِی الْعَنْتَ مِنْكُمْ	117	الرِّزَا	151	ذلك لمن خشي الإثم منكم فيتزوج الأمة وإن لم يفعل فهو خير	EKSİK
48	Nisâ	43	أَوْ لَامِسْتُمْ النِّسَاءَ	119	وَالْمُلَامَسَةُ : الجماع	270	جامعتم النساء . وهذيل تقول: اللمس باليد	TAM
49	Nisâ	47	قَبْلَ أَنْ نَطْمِسَ وُجُوْهَا فَنَرُدَّهَا عَلٰی أَنْبَارِهَا	119	نُسُوْبِهَا حَتَّى تَعُوْدَ كَافَقَاتِهِمْ	271	من قبل أن نمسخها فنردّها على غير خالقها	EKSİK
50	Nisâ	49	وَلَا يُظْلَمُوْنَ فَتِيْلًا	119- 120	معناه لا يُنْقَصُونَ ولا يُظْلَمُونَ تَقِيرًا . فالفتيلُ الذي في شقِّ النّوأة . والفتيلُ : مَا يَخْرُجُ بَيْنَ الْإصْبَعَيْنِ إِذَا قَتَلَتْهَا السَّبَابَةُ وَالْإِهْهَامُ . والتَّقِيرُ : التي في ظهر النّوأة التي تنبتُ مِنْهَا النُّخْلَةُ ، والتَّقِيرُ : أَنْ تُضْعَ طَرَفُ الْإِهْهَامِ عَلٰی طَرَفِ السَّبَابَةِ ثُمَّ تَنْقَرُهَا	152	لا ينقصون من الخير والشر مثل الفتيل، وهو الذي يكون في شقّ النّوأة	TAM
51	Nisâ	65	فِيْمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ	120	اخْتَلَطَ	245	فيما أشكل عليهم	YOK
52	Nisâ	71	فَانْفَرَوْا ثَبَاتٍ	121	جماعاتٌ واحدها ثَبَةٌ	154	الثبة: عشرة فما فوق ذلك	EKSİK
53	Nisâ	85	مُقْبِتًا	121	مُقْتَدِرٌ . ویقالُ حَافِظٌ مُحِيطٌ شَهِيدٌ	115	قادرا مقتدرا	TAM
54	Nisâ	88	أَرْكَسَهُمْ بِمَا كَسَبُوا	122	نَكَّسَهُمْ وَرَدَّهُمْ فِيهِ ویقالُ : أَهْلَكَهُمْ	155	حسبهم في جهنم بما عملوا	YOK
55	Nisâ	100	مُرَاعِمًا كَثِیْرًا	122	مَذْهَبٌ وَمُتَحَوِّلٌ	246	فنفسحا كثيرا بلغة هذيل	YOK
56	Nisâ	124	وَلَا يُظْلَمُوْنَ تَقِیْرًا	120	والتَّقِيرُ : التي في ظهر النّوأة التي تنبتُ مِنْهَا النُّخْلَةُ ، والتَّقِيرُ : أَنْ تُضْعَ طَرَفُ الْإِهْهَامِ عَلٰی طَرَفِ السَّبَابَةِ ثُمَّ تَنْقَرُهَا (Nisâ sûresi 49. âyetin tefsirinde geçiyor)	161	النقير: ما في ظهر النّوأة، ومنه تنبت النخلة. قال: لا يظلم الله العباد قدر النقير	TAM

57	Mâide	1	أَجَلْتُ لَكُمْ بَهِيمَةَ الْأَنْعَامِ	الإبل ، والبقر ، والغنم	124	الإبل والبقر والغنم	272	TAM
58	Mâide	3	وَالْمُنْحِقَةَ	التي اختنقت في خناقها حتى ماتت	125	كانت العرب تخنق الشاة فإذا ماتت أكلوا لحمها	158	TAM
59	Mâide	3	وَالْمَوْفُوذَةَ	هي التي تُوقدُ فتموت منه	125	التي تضرب بالخشب حتى تموت فتأكلها العرب	273	EKSİK
60	Mâide	3	فِي مَخْمَصَةٍ	المجاعة	126	في مجاعة وجهد	275	TAM
61	Mâide	12	اثْنَيْ عَشَرَ نَقِيْبًا	اثنا عشر أميئاً	126	اثني عشر وزيرا وصاروا إلينا بعد ذلك	276	EKSİK
62	Mâide	26	فَلَا تَأْسَ	فلا تحزن	129	لا تحزن	108	TAM
(Mâide sûresi 68. âyetin tefsirinde geçiyor)								
63	Mâide	35	الْوَسِيلَةَ	الحاجة	127	الحاجة	29	TAM
64	Mâide	46	وَقَفَيْنَا عَلَى آثَارِهِمْ	أتبعنا	128	اتبعنا على آثار الأنبياء، أي بعثنا على آثارهم	73	TAM
65	Mâide	48	الشرعة	السنة	128	الذين	30	YOK
66	Mâide	48	المنهاج	الطريق البين	128	الطريق	30	TAM
67	Mâide	90	الْأَرْلَامَ	قِذَاخُ الْعَرَبِ	125	والأزلام: القداح	106	TAM
(Mâide sûresi 3. âyetin tefsirinde geçiyor)								
68	En'âm	35	تَبَتَّغَى نَفَقًا فِي الْأَرْضِ	طريق وهو السرب	133	سريا في الأرض فتذهب هربا	277	YOK
69	En'âm	42	بِالْبَاسَاءِ وَالضَّرَاءِ	البأساء: الجوع والضراء: المرض	94	البأساء: الخصب. والضراء: الجذب	84	YOK
(Bakara sûresi 177. âyetin tefsirinde geçiyor)								
70	En'âm	45	فَقُطِعَ دَابِرُ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا	أخزهم	133	قطع أصلهم واستوصلوا من ورائهم	236	EKSİK
71	En'âm	46	ثُمَّ هُمْ يَصْدِفُونَ	يعرضون	133	يعرضون عن الحق	107	TAM
72	En'âm	70	أَنْ تُبْسَلَ نَفْسٌ بِمَا كَسَبَتْ	ثرتهن وتسلم . ويقال: تجزى	134	أن تحبس نفس بما كسبت في النار	109	EKSİK
73	En'âm	78	فَلَمَّا أَفَلَتْ	غاب وزال	134	فلما زالت الشمس عن كبد السماء	110	TAM
(En'âm sûresi 76. âyetin tefsirinde geçiyor)								
74	En'âm	93	عَذَابِ الْهُونِ	الهوان	135	الدائم الشديد	160	YOK
75	En'âm	99	يَنْعِهِ	مدركه	135	نضجه وبلاغه	31	EKSİK
76	En'âm	112	رُحِرْتُ الْقَوْلُ غُرُورًا	مزيئ محسئ	136	باطل القول غرورا	278	YOK

77	En'âm	113	وَلْيَقْتَرِفُوا	يَتَوَافَقُوا وَيَعْمَلُوا	136	وليكتبوا أما هم يكتبون فإنهم يوم القيامة يجازون بأعمالهم	279	YOK
78	En'âm	142	حَمُولَةً وَفَرْشًا	فَالْحَمُولَةُ : الكبارُ من الإبل والفرش : الصغار . ويقال الفرش : الغنم	137	الحمولة: ما تحمل عليه. والفرش: الصغار من الأنعام	235	EKSİK
79	A'râf	26	(الرياش) ريشاً	ما ظَهَرَ من اللباس . والرياش أيضاً : المعاش والخصب	139	المال	32	EKSİK
80	A'râf	71	رَجَسٌ	عَذَابٌ	140	الرَّجَس: اللعنة، والغضب والعذاب	280	TAM
81	A'râf	92	كَأَنَّ لَمْ يَغْنُوا فِيهَا	لَمْ يَنْزِلُوا ، وَلَمْ يَعِيشُوا	141	كَأَنَّ لَمْ يَكُونُوا فِي الدنیا حين عَذَّبُوا	159	EKSİK
82	A'râf	133	الْقُمَّلُ	السَّوسُ ويقال : الجراد الذي لا أجنحة له وهو الدبى . ويقال : هي تنبت الجراد . والقمل ضرب من القردان	142	الدبا، وهي فراخ الجراد	281	EKSİK
83	A'râf	148	عَجَلًا جَسَدًا لَهُ خَوَارٌ	لَهُ صَوْتُ	143	له صياح	44	EKSİK
84	A'râf	160	فَأَنْبَجَسَتْ	انْفَجَرَتْ	143	أجرى	282	EKSİK
85	A'râf	199	خُذِ الْعَفْوَ	الْفَضْلُ	145	أمر الله عز وجل النبي صلى الله عليه وسلم أن يأخذ ذلك	237	YOK
86	Enfâl	12	وَاصْطَرَبُوا مِنْهُمْ كُلَّ بَنَانٍ	فَالْبَنَانُ : أطراف الأصابع واحداها بَنَانَةٌ	146	البنان: أطراف الأصابع، وبلغه هذيل الجسد كله	238	TAM
87	Tevbe	8	إِلَّا	وَالْإِلَّ هُوَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ . وَالْإِلَّ : القرابة . وَالْإِلَّ : الميثاق	149	الآل: القرابة	135	TAM
88	Tevbe	9	ذِمَّةٌ	العهد	149	العهد	135	TAM
89	Yûnus	105	خَنِيْفًا	مسلماً . فالحَنِيفُ : الذي يَخْتَنُنُ وَيَحُجُّ البيت . وقال الحنيف : المخلص (Nahl sûresi 120. âyetin tefsirinde geçiyor)	183	مخلصا	141	TAM
90	Hûd	69	بِعَجَلٍ خَنِيذٍ	فَالْخَنِيذُ : الثَّوَاءُ الَّذِي يَقْطُرُ	159	الحنيذ: النضيج، ما يشوى بالحجارة	203	EKSİK
91	Hûd	77	يَوْمَ عَصِيبٍ	شَدِيدٍ	159	شديد	125	TAM
92	Hûd	78	يُهْرَعُونَ إِلَيْهِ	يُسْتَحْتُونَ ، وَيُسْرَعُ بِهِمْ	159	يقبلون إليه بالغضب	121	YOK
93	Hûd	99	الرَّفْدُ الْمَرْفُودُ	المُعَانُ	160	اللجنة بعد اللعنة	122	YOK
94	Hûd	101	تَنْثِيْبٍ	تَدْمِيرٍ	160	تخسير	123	YOK
95	Yûsuf	23	وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ	هَلَمْ إِلَى فَعَالِهِ وَهِيَ بِالْخَوْرَانِيَةِ	162	قد تهيأ لك، قم فاقض حاجتي	124	EKSİK
96	Yûsuf	30	قَدْ شَغَفَهَا حُبًّا	لَزِقَ الْحُبُّ بِالْقَلْبِ	162	الشغاف في القلب في النياط ، يقول:	185	YOK

					قد امتلأ قلبها من حب يوسف		
97	Yûsuf	72	صَوَاعُ الْمَلِكِ	وهو المَكُونُ الْعَالِي - الذي يَلْتَقِي طَرَفَاهُ - مِنْ فِضَّةٍ . فَكَانَتْ الْأَعَاجِمُ تَشْرَبُ فِيهِ . وَالْجَمْعُ صَبِغَانُ	164	الصواع: الكأس الذي كان يشرب به	149 EKSİK
98	Yûsuf	85	تَفَقَّؤًا	تَزَالُ	164	لا تزال تذكر يوسف	112 TAM
99	Yûsuf	85	حَرَضًا	فَالْحَرَضُ : الْبَالِي الْفَانِي . وَيُقَالُ الْحَرَضُ : الَّذِي أَذَابَهُ الْخُزْنُ ، وَالشَّوْقُ	164	الحرَض: المندف الهالك من شدة الوجع	175 YOK
100	Ra'd	31	أَقْلَمَ بِيَأْسِ الَّذِينَ آمَنُوا	أَقْلَمَ يَعْلَمُ وَيَنْبِئُ . وَهِيَ لُغَةٌ النَّحْجِ	169	أفلم يعلم الذين آمنوا، بلغة بني مالك	37 TAM
101	İbrâhîm	15	جَبَّارٍ	فَالْجَبَّارُ : الْمُتَكَبِّرُ عَنْ عِبَادَةِ اللَّهِ تَعَالَى وَالْجَبَّارُ : الطَّوِيلُ الْعَظِيمُ . وَالْجَبَّارُ : الْقَتْلُ فِي غَيْرِ حَقِّ . وَالْجَبَّارُ : الْقَاهِرُ (Hûd sûresi 59. âyetin tefsirinde geçiyor?)	158	الجبار: القتال	197 YOK
102	İbrâhîm	15	عَنِيْدٍ	النَّاكِبُ عَنِ الْحَقِّ	171	والعنيد: الذي يعند عن حق الله	197 EKSİK
103	Hicr	26	حَمًا	وَالْحَمَاءُ : الطَّيْنُ الْأَسْوَدُ الْمُتَغَيَّرُ	175	الحمأ: السوداء وهو الناط أيضا	67 YOK
104	Hicr	26	مَسْنُونٍ	وَمَسْنُونٌ : مَعْنَاهُ مُنْتَنٍ	175	والمسنون: المصور	67 YOK
105	Nahl	10	وَمِنْهُ شَجَرٌ فِيهِ تُسَبِّحُونَ	تَرَعُونَ	179	فيه ترعون	226 TAM
106	Nahl	72	بَنِينَ وَحَفَدَةً	الْحَفَدَةُ : الْخَدَامُ وَالْأَعْوَانُ . وَيُقَالُ : الْأُخْتَانُ . وَيُقَالُ : هُمُ بَنُو الْمَرْأَةِ مِنْ زَوْجِهَا الْأَوَّلِ	181	ولد الولد	35 YOK
107	İsrâ	1	سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا	تَنْزِيَةً لَهُ تَعَالَى عَنْ كُلِّ سَوْءٍ	184	سبحان تنزيه له وحده لا شريك له	181 TAM
108	İsrâ	16	أَمَرْنَا مُتْرَفِيهَا	أَمَرْنَا هُمْ بِالطَّاعَةِ فَعَصَوْا ، قَالَ الْإِمَامُ زَيْدُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِمَا السَّلَامُ : وَتَقَرَأُ أَمْرُنَا مِنَ الْإِمَارَةِ . وَأَمَرْنَا : مَعْنَاهُ كُنَّزْنَا	185	سلطنا عليهم الجبابرة فساموهم سوء العذاب	156 YOK
109	İsrâ	29	مَلُومًا مَحْسُورًا	مَلُومًا عِنْدَ النَّاسِ مَحْسُورًا مِنَ الْمَالِ : أَيِ خَالِيًا مِنْهُ	186	مستحبا مستحلا قد حسرت من المال، فتقول: هلا أيقنت	189 YOK
110	İsrâ	31	حَسْبِيَ إِمْلَاقٌ	فَقَرٌّ وَفَاقَةٌ	186	مخافة الفقر	113 TAM
111	İsrâ	51	فَسَيُغِضُّونَ إِلَيْكَ رُؤُسَهُمْ	يُحَرِّكُونَهَا اسْتَهْزَاءً مِنْهُمْ	187	يحركون رؤوسهم استهزاء برسول الله	120 TAM

112	İsrâ	97	كَلِمَا خَبِثَتْ زِدْنَاهُمْ سَعِيرًا	طَفُنْتُ	190	الخبو: أن النار تطفأ مرة وتستعر أخرى	179	TAM
113	İsrâ	102	يَا فِرْعَوْنَ مَثْبُورًا	مَلْعُونًا وَقَالَ : مَمْنُوعٌ وَقَالَ : مُهْلِكٌ	191	ملعوناً محبوباً من الخير	38	TAM
114	Kehf	40	حُسْبَانًا مِنَ السَّمَاءِ	مَرَامِي	195	نارا من السماء	167	YOK
115	Kehf	96	رُبِرَ الْحَدِيدِ	قِطْعُ الْحَدِيدِ	198	قطع الحديد	139	TAM
116	Meryem	13	وَحَنَانًا مِنْ لَدُنَّا	رَحْمَةً ، وَقَالَ : بِرَاءَةٌ	200	رحمة من عندنا	36	TAM
117	Meryem	23	فَأَجَاءَهَا	أَلْجَاهَا	200	فألجأها	39	TAM
118	Meryem	24	جَعَلَ رَبُّكَ تَحْتَكَ سِرِّيًّا	نَهراً صغيراً ، وسرياً بالنبطية	200	السري: النهر الصغير وهو الجدول	116	TAM
119	Meryem	73	نَدِيًّا	معناه مجلسٌ . والنَدَى والنَّادِي واحدٌ . والجمعُ أنديةٌ . والمَقَامُ : المساكنُ	202	النادي المجلس والتكأة	40	TAM
120	Meryem	74	أَثَانًا	فَالْأَثَانُ : الْمَالُ . وَالْأَثَانُ : الْمَتَاعُ . (Nahl sûresi 80. âyetin tefsirinde geçiyor)	182	المتاع	41	TAM
121	Meryem	98	أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رُكْرَأَ	صَوْتُ خَفِيفٌ	202	حسًا، يعني الحركة	208	EKSİK
122	Tâhâ	15	إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أَخْفِيهَا	معناه : أظهرها . وأخفيها : أكنمها . وهما ضدٌ . وخفيثٌ : أظهرتُ	204	قال: من كل أحد، وفيها كلمة عربية يا ابن الأزرق لعلك لا تحتملها. قال: بلى يا ابن عباس، فأخبرني بها. قال: نعم، أخفيها من علمي الأملس	283	YOK
123	Tâhâ	106	قَاعًا	الأَرْضُ المُسْتَوِيَّةُ	207	الأملس	42	EKSİK
124	Tâhâ	106	صَفْصَفًا	الذي لا نَبَاتَ فِيهَا	207	المستوي	42	EKSİK
125	Tâhâ	108	فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا	كَلَامٌ خَفِي . ويقال : تَغْلُ الْأَقْدَامُ	207	الوطء الخفي والكلام الخفي وهذا يوم القيامة	184	TAM
126	Tâhâ	111	وَعَتَبَ الْوُجُوهَ	خَضَعْتُ وَذَلْتُ . ومنه وضعتُ وَجَهَكَ وَيَدَيْكَ وَرُكْبَتَيْكَ وَأَطْرَافَ قَدَمَيْكَ فِي السُّجُودِ	208	استسلمت الوجوه وخضعت لله يوم القيامة	168	TAM
127	Tâhâ	119	تَضْحَى	لا تُصَيِّبُكَ الشَّمْسُ	208	لا تعرف فيها من شدة حرِّ الشمس	43	EKSİK
128	Tâhâ	124	مَعِيشَةً ضَنْكًا	ضَنْقٌ	208	الضنك: الضيق الشديد من كل وجه	169	TAM
129	Enbiyâ	15	جَعَلْنَاهُمْ خَصِيدًا خَامِدِينَ	معناه مُسْتَأْصِلِينَ بِالسَّيْفِ وَالْخَامِدُ : هو الهامدُ معناه الذَّاهِبُ	210	أصبح قوم صالح في ديارهم ميتين	137	EKSİK

130	Enbiyâ	96	مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ	معناه من كلِّ نَشْرٍ وارتفاع	213	ينشرون من جوف الأرض من كل ناحية	138	YOK
131	Hac	5	بَهِيحٍ	حَسَنٌ وقال : بَهْجٌ	215	والبهيج: الحسن	101	TAM
132	Hac	20	يُصْهَرُ بِهِ مَا فِي بُطُونِهِمْ	تَسِيلُ أَمْعَاؤُهُمْ وَتَنْتَابِرُ جُلُودُهُمْ ، حَتَّى يَقُومَ كُلُّ غُضُوٍّ عَلَى خِيَالِهِ ، يَدْعُو بِالْوَيْلِ وَالتَّبُورِ . وَيُصْهَرُ : معناه يَذَابُ	216	يذاب به ما في بطونهم إذا شربوا الحميم	232	TAM
133	Hac	27	فَجَّ عَمِيقٍ	طريق بعيد	217	طريق بعيد	170	TAM
134	Hac	28	وَأَطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ	المعروف بالبؤس	217	الذي لا يجد شيئاً من شدة الحال	68	YOK
135	Hac	36	الْقَانِعِ	السَّائِلُ . وقال : الْجَالِسُ فِي بَيْتِهِ	218	الذي يفتق بما يعطي	46	YOK
136	Hac	36	الْمُعْتَرِّ	الذي يَأْتِيكَ وَلَا يَسْأَلُكَ	218	الذي يعترض الأبواب	46	YOK
137	Hac	45	مَشِيدٍ	الجصُّ والجيارُ	218	مشيد بالجصِّ والآجر	47	TAM
138	Mü'minûn	67	سَامِرًا تَهْجُرُونَ	يقال إن قُرَيْشًا كَانَتْ تَسْمُرُ بِاللَّيْلِ عِنْدَ النَّبِيِّ وَلَا تَطُوفُ بِهِ ، تَفْتَحُرُ بِهِ . وَتَهْجُرُونَ : معناه تَقُولُونَ الْهَجَرَ لِلنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ . وَهُوَ الْقَوْلُ بِالْقَبِيحِ	221-222	كانوا يهجون على اللهو والباطل	171	YOK
139	Nûr	43	السَّنا	ضوء	226	الضوء الذي يدخل في الكوة	34	TAM
140	Furkân	65	إِنَّ عَذَابَهَا كَانَ غَرَامًا	وَلَوْغٌ وَلُزُومٌ	231	عذاب جهنم بلاء ملازم شديد كلزوم الغريم للغريم	196	EKSİK
141	Şuarâ	119	فِي الْفُلْكِ الْمُشْخُوحِ	المملوء الموقر	234	السفينة الموقرة الممتلئة	95	TAM
142	Şuarâ	148	طَلَعَهَا هَاضِمٌ	معناه قَدْ ضَمَّ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ . وقال الْمُذَنَّبُ من الرُّطْبِ . وقوله الْهَاضِمُ : الْبَسْرُ الْبَالِغُ إِذَا عَظُمَ عَدُوُّهُ	234	متصل بعضه إلى بعض	133	EKSİK
143	Şuarâ	171	الْغَابِرِينَ	الْبَاقِينَ	141	الباقين	105	TAM
144	Neml	7	أَوْ آتَيْكُمْ بِشِهَابٍ قَبَسٍ	(A'raf sûresi 83. âyetin tefsirinde geçiyor) بِشَعْلَةٍ قَبَسٍ مِنْهَا	236	شعلة من نار تقتسبون منه	70	TAM
145	Neml	17	فَهُمْ يُورَعُونَ	يَدْفَعُونَ وَيَجْتَنُونَ	236	يجس أولهم على آخرهم حتى تنام الطير	178	YOK
146	Kasas	35	سَنَسُدُّ عَضُدَكَ بِأَخِيكَ	سَنُقَوِّيكَ بِهِ ، وَنُعِثُّكَ عَلَيْهِ	242	العسد: المعين الناصر على أمره	104	EKSİK

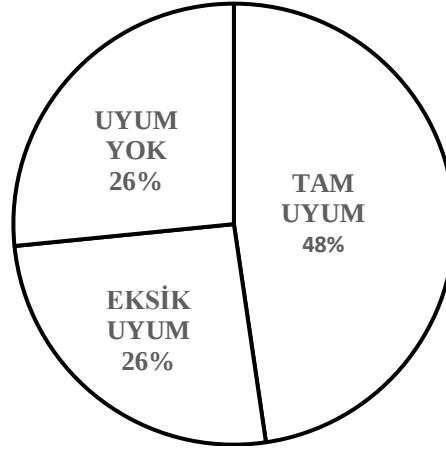
(Kehf sûresi 51. âyetin tefsirinde geçiyor)						
147	Kasas	76	لَتَنفُلَ بِالْعُصْبَةِ لَتَنفُلَ بِالْعُصْبَةِ	243	لَتَنفُلَ بِالْعُصْبَةِ مفاتيح خزان قارون	234 YOK
148	Lokmân	32	كُلُّ خَنَازِيرٍ كُفُورٍ	251	الْخَنَازِيرُ: العَدَاةُ الغشوم	215 YOK
149	Ahzâb	19	سَلُّوكُكُمْ بِالسِّنَةِ جِدَادٍ	254	الطعن باللسان	93 YOK
150	Ahzâb	23	فَمِنْهُمْ مَنْ قَضَىٰ نَحْبَهُ	255	أجله الذي قدر له	100 YOK
151	Ahzâb	53	إِنَاهُ	255	الأناء: النضج	213 EKSİK
152	Sebe	12	وَأَسْلَمْنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ	256	أعطى الله داود عليه السلام عينا من صفر كما يسيل الماء	216 YOK
153	Sebe	13	وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ	256	جفان: كالحياض، تتسع الجفنة للجزور	60 EKSİK
154	Sebe	16	أَكْلِ خَمْطٍ	257	الخمط: الأراك	217 TAM
155	Fâtır	13	مَا يَمْلِكُونَ مِنْ قِطْمِيرٍ	260	القطمير: الجلد البيضاء التي على النواة	153 EKSİK
156	Fâtır	27	جُدَدٌ بَيَضٌ	260	الجبال طريقة بيضاء، وطريقة خضراء	218 TAM
157	Yâsîn	8	فَهُمْ مُّقْمَحُونَ	262	المقمح: الشامخ بأنفه المنكسر رأسه	186 YOK
158	Yâsîn	51	فَإِذَا هُمْ مِنَ الْأَجْدَاثِ	263	الأجداث: القبور	204 TAM
159	Yâsîn	51	إِلَىٰ رَبِّهِمْ يُنْسَلُونَ	263	النسل: المشي الخبب	210 EKSİK
160	Sâffât	11	مِنْ طِينٍ لَازِبٍ	265- 266	الملتزق الجيد وهو الطين الحر	62 TAM
161	Sâffât	47	لَا فِيهَا غَوْلٌ	266	ليس فيها نتن ولا كراهية كخمر الدنيا	57 YOK
162	Sâffât	55	فِي سَوَاءٍ الْجَحِيمِ	266	في وسط الجحيم	131 TAM
163	Sâffât	67	شَوْبًا	267	الخلط	64 TAM
164	Sâffât	142	وَهُوَ مُلِيمٌ	268	المليم: المسيء المدنّب	79 YOK
165	Sâd	3	وَلَا تَجِئْ	269	ليس بحين فرار	206 TAM
166	Sâd	16	عَجَلْنَا لَنَا قِطْنًا	269	القط: الجزاء، وهو الحساب أيضا	65 YOK

167	Zümer	45	اشْمَازَتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ	تَفَرَّتْ	274	نفرت قلوب الكفار من ذكر الله عز وجل	219	TAM
168	Fussilet	8	لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ	غير محسوب . والممنون أيضاً : المقطوع	278	لهم الجنة جزاء غير منقوص	250	YOK
169	Fussilet	38	وَهُمْ لَا يَسْأَلُونَ	وقوله تعالى : { لَا يَسْأَلُ الْإِنْسَانُ { معناه لا يمل (Fussilet sûresi 49. âyetin tefsirinde geçiyor)	280	الملائكة: لا يفكرون ولا يملون عن العبادة	126	TAM
170	Zuhurf	22	إِنَّا وَجَدْنَا أَبَاءَنَا عَلَى أُمَّةٍ	على ملة واستقامة	284	وجدنا آبائنا على ملة غير الملة التي تدعونا إليها	220	TAM
171	Zuhurf	81	فَأَنَّا أَوَّلَ الْعَابِدِينَ	الأتقيين والرَّادِينَ لَهُ	287	أنا أول الأتقيين من أن يكون لله ولد	233	EKSİK
172	Feth	12	وَكُنْتُمْ قَوْمًا بُورًا	هلكى	296	هلكى بلغة عمان وهم من اليمن	200	TAM
173	Hucurât	14	لَا يَلْتَكُمُ مِنْ أَعْمَالِكُمْ	لا يَنْقُصَكُمْ	299	لا ينقصكم من أعمالكم شيئاً بلغة بني عبس	221	TAM
174	Kāf	5	فَهُمْ فِي أَمْرِ مَرِيحٍ	مُخْتَلَطٌ . ويقال : الشيءُ الْمُتَغَيَّرُ	300	المريخ: الباطل الفاسد	187	YOK
175	Kāf	36	فَقَبَّوْا فِي الْبِلَادِ	تَبَاعَدُوا فِيهِ	301	هربوا في البلاد بلغة اليمن	183	EKSİK
176	Zâriyât	7	وَالسَّمَاءِ ذَاتِ الْخُبُكِ	ذَاتُ الطَّرَائِقِ . ويقال : ذاتُ الاستواءِ والحُسْنِ	303	ذات الطرائق والخلق الحسن	173	TAM
177	Necm	6	ذُو مِرَّةٍ فَأَسْتَوَى	قوة	309	ذو شدة في أمر الله عز وجل وهو جبريل	102	EKSİK
178	Necm	22	قِسْمَةٌ ضِيزَى	جَانِرَةٌ	310	قسمة جانرة	212	TAM
179	Necm	34	وَأَعْطَى قَلِيلًا وَأَكْدَى	أَقْلَ	310	أعطى قليلاً من ماله ومنع الكثير ثم كذره بمنه	94	YOK
180	Necm	61	سَامِدُونَ	غَافِلُونَ . ويقال : لَاهُونَ	311	السَّمُود: اللهو والباطل	56	EKSİK
181	Kamer	8	مُهْطِعِينَ إِلَى الدَّاعِ	مُسْرِعُونَ . ويقال بَارِعُونَ	312	مذعنين خاضعين	230	YOK
182	Kamer	13	ذَاتِ الْوَاحِ وَدُسُرٍ	وَالدُّسُرُ : الْمَسَامِيرُ . واحدها دِسَارُ . ويقال : دُسُرُ : معناه تَدْسُرُ السَّفِينَةُ الماءَ بصدورها معناه تَدْفَعُهُ	312- 313	الدسر: الذي تخرز به السفينة	207	EKSİK
183	Kamer	19	فِي يَوْمٍ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ	وَالنَّحْسُ : الْمَشُومُ	313	النحس: البلاء والشدّة	172	YOK
184	Rahmân	35	شَوَاطِ	نَارٌ تَأْجُجُ وَلَا دُخَانَ لَهَا	317	اللهب الذي لا دخان له	48	EKSİK
185	Rahmân	35	نُحَاسٍ	الدُّخَانُ	317	الدخان بلسانك يا ابن آدم يا ابن أم الأزرق، الدخان الذي لا لهب فيه	52	TAM

186	Rahmân	44	بَيَّنَّهَا وَبَيَّنَّ خَمِيمَ أَنْ لَمْ يَطْمِئِنَّ	والآن : الذي قد انتهى حره	317	الآن: الذي انتهى طبخه وحره	92	TAM
187	Rahmân	56	لَمْ يَطْمِئِنَّ	لم يمسهن	318	كذلك نساء أهل الجنة، لم يدن منهن	227	YOK
188	Vâkıa	15	على سُرر مَوْضُونَةٍ	مزمولة بالذهب	320	غير أزواجهن الموضونة: ما يوضن بقضبان الفضة عليها سبعون فراشا	201	YOK
189	Vâkıa	22	وَحُورٌ عَيْنٌ	فالحور : السوداء الخدق . ويقال الحور : الذي يحار فيه الطرف	320	الحوراء البيضاء المنعمة	194	YOK
190	Vâkıa	28	في سدر مَحْضُودٍ	لا شوك لها . ويقال : الموقر	320	المخضود: الذي ليس بشوك	132	TAM
191	Vâkıa	37	عُزْبًا	فالعرب : الحسينات التبع لأزواجهن	321	هن العاشقات لأزواجهن اللاتي خلقن من الزعفران	166	YOK
192	Vâkıa	37	أَثْرَابًا	والأثراب : الأسنان والأمثال	321	والأثراب المستويات	166	EKSİK
193	Vâkıa	55	فَشَارِبُونَ شَرِبَ الهيم	الإبل العطاش التي لا تروى . وكذلك الزمل	321	الإبل يأخذها داء يقال له الهيام فلا تروى من الماء	222	TAM
194	Mülk	11	فَسَحَابٌ لِأَصْحَابِ السَّعِيرِ	بُعْدَ لَهُم	338	بعداً لأصحاب السعير	140	TAM
195	Kalem	13	عُتِلَ بَعْدَ ذَلِكَ رَنِيمٌ	والرنيم : الملق بالقوم وليس منهم ، وهو الدعي . ويقال : الرنيم : الشدي الخلق	340- 341	رنيم: كزمنة الشاة، كذلك ولد الزناء	96	EKSİK
196	Kalem	20	فَأَصْبَحَتْ كَالصَّرِيمِ	كالليل	341	الصريم: الداهب	111	YOK
197	Kalem	42	يَوْمَ يُكْشَفُ عَنْ سَاقٍ	عن شدة وكرب	341	عن شدة الآخرة	147	TAM
198	Hâkka	7	حُسُومًا	مُتَتَابِعَاتٌ مُتَوَالِيَاتٌ	343	دائمة شديدة محسومة بالبلاء	192	EKSİK
199	Hâkka	14	فَكُنَّا دَكَّةً وَاحِدَةً	دقة واحدة	344	زلزلة شديدة عند النفخة الآخرة	224	YOK
200	Meâric	8	يَوْمَ تَكُونُ السَّمَاءُ كَالْمُهْلِ	كعصر دُردي الزيت	346	كدردي الزيت ومواد العرق من خوف يوم القيامة	180	TAM
201	Meâric	19	إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعًا	جزوع . ويقال : صَجور	347	ضجرا جزوعا	205	TAM
202	Meâric	37	عزير	جماعات في تفرقة	347	الحلق الرفاق	28	YOK
203	Nûh	13	لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا	عظمته وتخافون عقوبته	348	لا تخشون الله عظمة	228	EKSİK
204	Cin	3	جُدُّ رَبِّنَا	علا ملك ربنا وسلطائه . ويقال : جلال ربنا ويقال : غنى ربنا . ويقال : عظمة ربنا . ويقال : : أمر ربنا ويقال : ذكر ربنا	350	ارتفعت عظمة ربنا	91	EKSİK
205	Cin	11	طَرَائِقُ قِدَادًا	أهواء وضروب مختلفة	350	المنقطعة من كل وجه	97	YOK
206	Cin	16	ماء غَدَقًا	كثير . ويقال الماء الغدق : هو المال ، معناه لو آمنوا	351	أي ماء كثيرا جاريا	69	TAM

لَوْ سَعْنَا عَلَيْهِمْ فِي الرِّزْقِ						
207	Müzzemmil	16	فَأَخَذْنَاهُ أَخْذًا وَبَيْلًا	شديدًا متحتمًا	353	أخذًا شديدًا ليس له ملجأ
208	Müzzemmil	18	السَّمَاءِ مُنْفَطِرٌ بِهِ	مُنْتَشِقٌ	353	منصدد من خوف يوم القيامة
209	Kıyâmet	11	كَلَّا لَا وَزَرَ	لا ملجأ ، ولا جيل ، ولا حصن	359	الوزر: الملجأ
210	Kıyâmet	24	وَجُورٌ يَوْمَئِذٍ بِامِيرَةٍ	كَالِحَةٌ غَاسِيَةٌ	359	كالحة قاطبة
211	İnsân	2	أَمْشِجَ	مُخْتَلِطٌ ، ماءُ الرَّجُلِ وَمَاءُ الْمَرْأَةِ . وَيُقَالُ : الْأَمْشِجُ : الْغُرُوقُ . وَيُقَالُ : الْأَلْوَانُ	361	اختلاط ماء الرجل وماء المرأة إذا وقعا في الرحم
212	İnsân	10	عَبُوسًا قَمْطَرِيرًا	وَالْقَمْطَرِيرُ : الَّذِي يَقْبُضُ بَيْنَ عَيْنَيْهِ وَيُقَالُ : الطَّوِيلُ وَالزَّمْهَرِيرُ : الْبَرْدُ	362	الذي ينقبض وجهه من شدة الوجع
213	İnsân	13	شَمْسًا وَلَا رَمْهَرِيرًا		362	كذلك أهل الجنة لا يصيبهم حر الشمس فيؤذيهم ولا البرد
214	Nebe'	14	الْمُعْصِرَاتِ	من السَّمَاءِ . وَيُقَالُ : مِنَ الرِّيحِ . وَيُقَالُ : مِنَ السَّحَابِ	366	المعصرات: السحاب يعصر بعضها بعضا فيخرج الماء من بين السحابتين
215	Nebe'	14	تَجَاجَا	وَالتَّجَاجُ : الْمُنْصَبُ	366	التجيج: الكثير الذي ينبت منه الزرع
216	Nebe'	32	حَدَائِقَ	البساتينُ	373	الحدائق: البساتين
(Abese sûresi 30. âyetin tefsirinde geçiyor)						
217	Nebe'	34	وَكَأْسًا دِهَاقًا	مَمْلُوءَةٌ . وَيُقَالُ : مُتَتَابِعَةٌ . وَيُقَالُ : صَافِيَةٌ	367	والدهاق: الملائن
218	Abese	31	وَفَاكِهَةً وَأَبًّا	حَشِيشٌ	373	الأب: الفصصة وما يعتلف منه الدواب
219	İnşikāk	14	إِنَّهُ ظَنَّ أَنْ لَنْ يَحُورَ	يَرْجِعُ	380	إنه ظن أن لن يرجع
220	İnşikāk	18	وَالْقَمَرِ إِذَا اتَّسَقَ	إِذَا تَمَّ وَاسْتَوَى واعتدل	380	اجتماعه واستواؤه
221	Târık	7	يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الصُّلْبِ وَالثَّرَائِبِ	فَالثَّرَائِبُ : مُتَعَلِّقُ الْخُلِيِّ عَلَى الصَّدْرِ . وَيُقَالُ : الثَّرَائِبُ : نُورُ الْمُنْكِبِينَ إِلَى الصَّدْرِ . وَيُقَالُ : الثَّرَائِبُ : أَرْبَعَةُ أَضْلَاعٍ مِنْ كُلِّ جَانِبٍ	383	الثرائب: موضع القلادة من المرأة
222	Târık	14	وَمَا هُوَ بِالْهَزْلِ	بِاللَّعِبِ ، وَيُقَالُ : بِالْبَاطِلِ	384	القرآن ليس بالباطل واللعب
223	Gâşiye	25	إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ	رَجَوْهُمْ	387	الإياب: المرجع
224	Fecr	9	جَاءُوا الصَّخْرَ بِالْوَادِ	نَقَّبُوا	388	نقبوا الحجارة بالواد في الجبال

225	Fecr	20	وَتُحِبُّونَ الْمَالَ حُبًّا جَمًّا	شَدِيدٌ	389	حَبًّا كَثِيرًا	252	EKSİK
226	Beled	4	لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي كَبِيرٍ	في شدة يكابد مصائب الدنيا وشدائد الآخرة . ويقال : في استقامة خُلِقَ . ويقال : في صُعْدٍ وارتفاع	390	في اعتدال واستقامة	33	YOK
227	Beled	16	أَوْ مَسْكِينًا ذَا مُتْرَبَةٍ	قد لَزَقَ بالتراب من الفقر	391	ذا حاجة وجهد	229	EKSİK
228	Leyl	11	إِذَا تَرَدَّى	إذا هَلَكَ ومات . ويقال : إذا تَرَدَّى في جَهَنَّمَ	393	إذا مات وتردَّى في النار	74	TAM
229	Tîn	5	أَسْفَلَ سَافِلِينَ	إلى أرذل العمر ، إلى أن يُبَدِّلَ حالاً بعد حال	396	هكذا الكافر من الشباب إلى الكبر ، ومن الكبر إلى النار	136	YOK
230	Âdiyât	4	فَأَثَرُنْ بِهِ نَفْعًا	نَهَضْنَ بِهِ ثَرَابًا أَي بالمكان	401	النفع: ما يسطع من حوافر الخيل	130	EKSİK
231	Âdiyât	6	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ	لَكَفُورٌ	401	الكفور النعم	119	TAM
232	Hümeze	8	إِنَّهَا عَلَيْهِمْ مُؤَصَّدَةٌ	مُطَبَّقَةٌ	406	أبواب النار على الكفار مطبقة	127	TAM
233	Fîl	3	طَيْرًا أَبَابِيلَ	فَالطَّيْرُ جَمَاعَةٌ . وَأَبَابِيلٌ : جماعاتٌ . قَالَ الإمام زيد بن علي عليهما السلام : لَهَا خَرَاطِيمٌ مِثْلُ خَرَاطِيمِ الطَّيْرِ ، وَأَكْفُ مِثْلُ أَكْفِ الْكِلَابِ	407	ذاهبة وجانية تنقل الحجارة بمنافيرها وأرجلها فتبليبل عليهم فوق رؤوسهم	128	YOK
234	Mâûn	2	فَذَلِكَ الَّذِي يَدْعُ الْيَتِيمَ	يَدْفَعُهُ . ويقال : يَتَرَكُهُ . ويقال : يَقْهَرُهُ وَيُظْلِمُهُ	409	يدفع اليتيم عن حقه	176	TAM
235	Kevser	1	إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكَوْثَرَ	هو نَهْرٌ فِي الْجَنَّةِ عليه من الأنية عددُ نجوم السماء . والْكَوْثَرُ : الْخَيْرُ الكثيرُ	410	نهر في بطنان الجنة، حافتاه قباب الدر والياقوت	253	TAM
236	Felak	1	قُلْ أَعُوذُ بِرَبِّ الْفَلَقِ	بِرَبِّ الصُّبْحِ ، ويقال : الْفَلَقُ وَإِ فِي جَهَنَّمَ . وَالْفَلَقُ : الطَّرِيقُ بَيْنَ الصَّدَيْنِ . ويقال : الْفَلَقُ : الْخَلْقُ	414	قل أعوذ بربِّ الصُّبْحِ إذا انفلق من ظلمة الليل	98	TAM
237	Felak	3	وَمِنْ شَرِّ غَاسِقٍ إِذَا وَقَبَ	الليل	414	الغاسق: الظلمة	255	EKSİK

Şekil 3.1. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile *Garîbu'l Kur'ân fî Şi'ri'l-'Arab Suâlâtü Nâfi' b. el-Ezrak* adlı eserlerde geçen tefsirlerin uyum oranı.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile *Suâlâtü Nâfi' b. el-Ezrak* arasında yapılan mukayese sonucunda 237 ibareden 63'ünde uyum olmadığı, 60 tanesinde eksik uyum ve 114 tanesinde de tam uyumun bulunduğu saptanmıştır. Yukarıdaki grafikte de görüleceği üzere %48 oranında tam uyum yakalanmıştır.

Tablo 3.2. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile *el-Lügât fî'l-Kur'ân* adlı eserlerde geçen tefsirlerin mukayesesi.

Sıra Numarası	Sûre	Âyet Numarası	İbare	<i>Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân</i>		el-Lügât fî'l-Kur'ân		Uyum Derecesi
				Tefsîr	Sayfa	Tefsîr	Sayfa	
1	Bakara	35	رَغَدًا	فَالرَّغْدُ : الكثير الواسع . ويقال : الرَّغْدُ : الذي لا حساب عليهم فيه	81	الخصب	20	EKSİK
2	Bakara	55	الصَّاعِقَةَ	الموت	82	الموت	20	TAM
3	Bakara	59	رَجْزًا	العذاب	83	العذاب	20	TAM
4	Bakara	63	الطُّورَ	جبل	84	الجبل	20	TAM
5	Bakara	65	كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ	كونوا قردة باعدين من الخير . ويقال : قد خَسَأَتْهُ عني أي قد بَاعَدَتْهُ عني وصَغَّرَتْهُ أي احتملوه . وبَاءُوا به : معناه أَقْرُوا به	84	صاغرين	20	YOK
6	Bakara	90	فَبَاءُوا	(Âl-i İmrân sûresi 61. âyetin tefsirinde geçiyor)	83	استوجبوا	20	YOK
7	Bakara	130	سَفَهَ نَفْسُهُ	أَهْلَكَهَا	91	خسر	20	EKSİK
8	Bakara	143	وَسَطًا	عَدْلًا	91	عدلاً	21	TAM
9	Bakara	171	يَنْعِقُ	يُصَوِّتُ	93	يصيح	21	EKSİK

10	Bakara	182	فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا	فَالْجَنَفُ : الجورُ والخطأ	94	تَعَمَّداً لِلْحَيْفِ	21	EKSİK
11	Bakara	197	فَلَا رَفَثَ	الرَّفَثُ : الجماعُ ، والرَّفَثُ : التَّعْرِيضُ يَذْكُرُ الْجَمَاعَ وَهُوَ الْإِعْزَابُ . وَمِثْلُ قَوْلِهِ تَعَالَى : { فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ } [البقرة : 197] (Bakara sûresi 187. âyetin tefsirinde geçiyor)	94- 95	فلا جماع	21	TAM
12	Bakara	199	أَفِيضُوا	الإِفَاضَةُ : الإسراعُ فِي السَّيْرِ (Bakara sûresi 198. âyetin tefsirinde geçiyor)	97	انفروا	21	EKSİK
13	Bakara	232	فَلَا تَعْصُلُوهُنَّ	لَا تُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ ، وَلَا تُحْبِسُوهُنَّ عَنْ الْأَزْوَاجِ	101	تحبسوا	22	TAM
14	Bakara	255	الْقِيَوْمِ	الذَّائِمُ الَّذِي لَا يَزُولُ	102	القائم	22	YOK
15	Bakara	260	فَصُرُّهُنَّ إِلَيْكَ	فَصُرُّهُنَّ إِلَيْكَ أَيْ ضُمَّهُنَّ إِلَيْكَ . وَصُرُّهُنَّ : أَيْ قَطَعَهُنَّ وَشَقَّقَهُنَّ . وَهِيَ بِالنَّبْطِيَّةِ صَرِيه يَابِسًا	104	يعني فقطعهن. وافقت لغة النبطية	22	TAM
16	Bakara	264	فَتَرَكَّهُ صُلْدًا	يَابِسًا	105	أجرد	22	EKSİK
17	Âl-i İmrân	11	كَدَّابِ آلِ فِرْعَوْنَ	كَثَّابُهُمْ وَغَادَتِهِمْ	107	كاشباه آل فرعون	22	YOK
18	Âl-i İmrân	39	سَيِّدًا	فَالسَّيِّدُ : التَّقِيُّ . وَالسَّيِّدُ : الْحَلِيمُ	109	يعني بالسَّيِّدِ الحليم	22	TAM
19	Âl-i İmrân	39	وَحَصُورًا	وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَا يُولَدُ لَهُ . وَالْحَصُورُ : الْعَيْنُ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَا يَأْتِي النِّسَاءَ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَيْسَ لَهُ مَاءٌ . وَالْحَصُورُ : الَّذِي يَكُونُ مَعَ النَّدَامَى وَلَا يُخْرِجُ سِنِيًّا . وَالْحَصُورُ : الَّذِي لَا يُخْرِجُ سِرًّا أَبَدًا	109	والحصور الذي لا حاجة له في النساء	23	TAM
20	Âl-i İmrân	77	لَا خَلْقَ لَهُمْ	لَا نَصِيرَ لَهُمْ (el-Celâlî (s. 161) ve Yûsuffuddîn (s. 72) لا tahkiklerinde نَصِيبَ لَهُمْ şeklinde geçmektedir. Yine el-Hakîm tahkikinde de Bakara sûresi 102. âyet için	111	لا نصيب لهم	22	TAM

şeklinde
tefsir edilmiştir)

21	Âl-i İmrân	79	كونوا رَبَّانِينَ	111	علماء	23	TAM
22	Âl-i İmrân	113	آناء الليل	112	ساعات الليل	23	TAM
23	Âl-i İmrân	118	لا يَأْلُوَكُمْ خَبَالًا	112	غِيًّا	23	EKSİK
24	Âl-i İmrân	122	إِذْ هَمَّتْ طَائِفَتَانِ مِنْكُمْ أَنْ تَفْتَنَا	112	تَجُنُّبًا	23	YOK
25	Âl-i İmrân	125	يَأْتُوَكُمْ مِنْ قُورِهِمْ هَذَا	112	من وجوههم	23	YOK
26	Âl-i İmrân	139	وَلَا تَهِنُوا	113	تَضَعُّوْا	23	TAM
27	Âl-i İmrân	140	يَمْسَسْكُمْ قَرْحٌ	113	القرح (الجرح، فرح) بلغة الحجاز وفرح بلغة تميم	23	TAM
28	Âl-i İmrân	146	رَبِّيُونَ كَثِيرٌ	113	يقول رجال كثير	24	EKSİK
29	Nisâ	4	وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدَقَاتِهِنَّ نِحْلَةً	115	فريضة	24	YOK
30	Nisâ	21	وقد أفصى بعضهم إلى بعض	117	الإفضاء الجماع	24	TAM
31	Nisâ	24	غَيْرِ مُسَافِحِينَ	117	غير زناة، والمسافحة الزنا	24	TAM
32	Nisâ	27	الَّذِي يَبْغُونَ الشَّهَوَاتِ أَنْ تَمِيلُوا مَيْلًا عَظِيمًا	118	بلغة قريش يعني (تخطئوا) خطأ بينا	24	YOK
33	Nisâ	33	وَلِكُلِّ جَعَلْنَا مَوَالِيَّ	118	العُصْبَةُ	24	EKSİK
34	Nisâ	85	وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ مُقْبِتًا	121	قديرا	25	TAM
35	Nisâ	90	خَصِرَتْ صُدُورُهُمْ	122	ضاقّت	25	TAM
36	Nisâ	171	لا تَغْلُوا فِي دِينِكُمْ	123	لا تزيدوا	25	EKSİK
37	Nisâ	176	الْكَلَالَةُ	116	الذي لا ولد له ولا والد	25	EKSİK

(Nisâ sûresi 12. âyetin tefsirinde geçiyor)							
38	Mâide	1	أَوْفُوا بِالْعُقُودِ	العهود	124	يعني بالعهود	25 TAM
39	Mâide	3	فِي مَخْمَصَةٍ	المجاعة	126	مجاعة	25 TAM
40	Mâide	25	فَأَفْرَقَ بَيْنَنَا	مَيَزَ	127	فاقص بيننا	26 YOK
41	Mâide	26	فَلَا تَأْسَ عَلَى الْقَوْمِ	فلا تحزن	129	تحزن على القوم	26 TAM
(Mâide sûresi 68. âyetin tefsirinde geçiyor)							
42	Mâide	78	فِي الدِّينِ مِنْ حَرْجٍ	ضيق	120	من ضيق	25 TAM
(Nisâ sûresi 65. âyetin tefsirinde geçiyor)							
43	Mâide	107	فَإِنْ عُنِيَ عَلَى آلِهِمَا	فَإِنْ ظَهَرَ عَلَيْهِ	131	اطَّلَعَ	26 EKSİK
44	En'âm	35	نَفَقًا	طريقٌ وَهُوَ السَّرْبُ	133	سرباً	26 TAM
45	En'âm	46	يَصْدِفُونَ	يَعْرِضُونَ	133	يَعْرِضُونَ	26 TAM
46	En'âm	111	قُبْلًا	أَصْنَافًا وَاحِدًا قَبْلُ	136	عَيَانًا، (قُبْلًا) بالضم بلغة تميم، وقبلا بالكسر بلغة كنانة	26 YOK
47	En'âm	151	مِنْ إِمْلَاقٍ	مِنْ فَقْرٍ وَفَاقَةٍ	137	جوع (من)	27 EKSİK
48	En'âm	152	بِالْقِسْطِ	بِالْعَدْلِ	128	بالعدل	27 TAM
(Mâide sûresi 42. âyetin tefsirinde geçiyor)							
49	En'âm	157	صَدَقَتْ عَنْهَا	يَعْرِضُونَ	133	أعرض	26 TAM
(En'âm sûresi 46. âyetin tefsirinde geçiyor)							
50	A'râf	2	فَلَا يَكُنْ صَدْرُكَ حَرْجٌ مِنْهُ	ضَيْقٌ وَيُقَالُ : شَكٌّ	138	الشك	27 EKSİK
51	A'râf	22	طِفْقًا	فَجَعَلَا	139	عمدا	27 EKSİK
52	A'râf	29	بِالْقِسْطِ	بِالْعَدْلِ	128	العدل	27 TAM
(Mâide sûresi 42. âyetin tefsirinde geçiyor)							
53	A'râf	92	كَأَنَّ لَمْ يَغْنَوْا فِيهَا	لَمْ يَنْزِلُوا ، وَلَمْ يَعِيشُوا	141	كَأَنَّ لَمْ يَنْعَمُوا فِيهَا	27 EKSİK
54	A'râf	93	فَكَيْفَ أَسَى	أَحْزَنُ وَأَتَوَجَّعُ	141	أحزن	27 TAM
55	A'râf	156	إِنَّا هُنَا إِلَيْكَ	ثُبْنَا إِلَيْكَ	143	تبنا إليك	28 TAM
56	A'râf	165	بِعَذَابٍ بَنِيَسٍ	شَدِيدٍ . وَيُقَالُ وَجِيعٌ أَلِيمٌ	144	شديد	28 TAM
57	A'râf	187	تَقَلَّتْ	كَبُرَتْ وَعَظُمَتْ	144	خفيت	28 YOK
58	A'râf	201	مَسَّهُمْ طَيفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ	جَنُونَ . وَطَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ . مَعْنَاهُ يُرِيدُ بِهِ الْغَضَبُ	145	لَمَّة	28 EKSİK

59	Enfâl	29	يَجْعَلْ لَكُمْ فِرْقَانًا	حُجِّجْ وَيَقَالَ نَصْرٌ	147	مخرجاً	28	YOK
60	Enfâl	30	وَإِذْ يَمْكُرُ بِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِيُثْبِتُوكَ	لِيَقْتِدُوكَ	147	لِيَحْبِسُوكَ	28	EKSİK
61	Enfâl	31	أَسَاطِيرُ الْأَوَّلِينَ	الْأَبَاطِيلُ (En'âm sûresi 25. âyetin tefsirinde geçiyor)	133	كلام الأولين	28	YOK
62	Enfâl	37	فِيرْكُمَه جَمِيعاً	فَيَجْمَعُهُ جَمِيعاً بَعْضُهُ فَوْقَ بَعْضٍ	147	فيجمعه جميعاً	29	TAM
63	Enfâl	65	يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ خَرَّضَ الْمُؤْمِنِينَ	حَضَضَ (Nisâ sûresi 84. âyetin tefsirinde geçiyor)	121	حرص	29	EKSİK
64	Tevbe	2	غَيْرُ مُعْجَزِي اللَّهِ	فَآيَتَيْنِ (En'âm sûresi 134. âyetin tefsirinde geçiyor)	136	غير سابقى الله. وكل معجز في القرآن غير سابق	29	EKSİK
65	Tevbe	16	وَلِيَجْءَ الْوَلِيَّةُ : الرَّجُلُ يَكُونُ فِي الْقَوْمِ . وَلَيْسَ مِنْهُمْ وَلَا مِنْ أَهْلِ دِينِهِمْ . وَكُلُّ شَيْءٍ أَنْخَلَتْهُ فِي شَيْءٍ وَلَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ وَلِيَّةٌ . وَهُوَ الدَّخِيلُ	فَالْوَلِيَّةُ : الرَّجُلُ يَكُونُ فِي الْقَوْمِ . وَلَيْسَ مِنْهُمْ وَلَا مِنْ أَهْلِ دِينِهِمْ . وَكُلُّ شَيْءٍ أَنْخَلَتْهُ فِي شَيْءٍ وَلَيْسَ مِنْهُ فَهُوَ وَلِيَّةٌ . وَهُوَ الدَّخِيلُ	150	يعني بطانة	29	EKSİK
66	Tevbe	28	وَإِنْ خِفْتُمْ عِيلَةً	من الجرية الجارية شهراً فشهراً وعماماً فعاماً	150	الفاقة	29	YOK
67	Tevbe	112	السَّائِحُونَ	الصَّائِمُونَ	154	الصائمون	30	TAM
68	Tevbe	128	عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا شَقَّ عَلَيْكُمْ	شَدِيدٌ عَلَيْهِ مَا شَقَّ عَلَيْكُمْ	154	الإثم	30	YOK
69	Yûnus	61	وَمَا يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ	يَغِيبُ	156	يغيب	30	TAM
70	Yûnus	71	غَمَّةٌ	ظُلْمَةٌ وَضِيقٌ	156	شبهة	30	YOK
71	Hûd	8	إِلَى أُمَّةٍ مَعْدُودَةٍ	أَجَلٌ مَعْدُودٌ	157	بلغة أزد شنوءة	30	YOK
72	Hûd	69	بِعَجْلِ حَنِيذٍ	فَالْحَنِيذُ : الشَّوَاءُ الَّذِي يَفْطَرُ	159	ما يُشَوَّى بخبز في الأرض بلغة العمالقة، وما يشوى بالحجارة بلغة هذيل	31	TAM
73	Hûd	75	إِنْ إِبْرَاهِيمَ لَخَلِيمٌ أَوَّاهٌ	وَالْأَوَّاهُ : الْمُتَضَرِّعُ بِالِدُعَاءِ وَالْأَوَّاهُ : الْمُسْتَبِحُ . وَالْأَوَّاهُ : الرَّحِيمُ . وَالْأَوَّاهُ : الْمُوقِنُ بِالْخَشْيَةِ (Tevbe sûresi 114. âyetin tefsirinde geçiyor)	154	يعني بأوَّاه الدعاء إلى الله	31	EKSİK
74	Hûd	77	يَوْمَ عَصِيبٍ	شَدِيدٌ	159	شديد	31	TAM

75	Hûd	82	حَجَارَةٌ مِنْ سِيحِلٍ مَنْصُونٍ	شَدِيدٌ صَلْبٌ . وَيَقَالُ إِنَّهَا بِالْفَارَسِيَّةِ سَك وَكَل ، وَمَاءٌ وَطِينٌ	159	من حجارة من طين	31	EKSİK
76	Hûd	101	وَمَا زَادُوهُمْ غَيْرَ تَنْبِيْهِ	غَيْرُ تَذْمِيْرٍ		تحير	31	YOK
77	Hûd	113	وَلَا تَرْكُنَا	تَمِيلُوا	160	تميلوا	31	TAM
78	Yûsuf	23	هَيْتَ لَكَ	هَلَمْ إِلَى فِعَالِهِ وَهِيَ بِالْخُورَانِيَّةِ	162	هَلَمْ لَكَ	32	TAM
79	Yûsuf	31	أَعْنَدْتُ لَهِنَّ مُتَّكَأً	مَجْلِسٌ وَطَعَامٌ وَشَرَابٌ . وَالْمُتَّكَأُ : مَا يُتَّكَأُ عَلَيْهِ مِنَ التَّمَارِقِ	162	الأترج	32	YOK
80	Yûsuf	45	وَاذْكُرْ بَعْدَ أَمَةٍ	بَعْدَ نِسْيَانٍ	163	بعد نسيان	32	TAM
81	İbrâhîm	28	دَارَ الْبَوَارِ	دَارَ الْهَلَاكِ	173	دار الهلاك	32	TAM
82	İbrâhîm	37	أَفِيدَةٌ مِنَ النَّاسِ تَهْوِي إِلَيْهِمْ	وَالْأَفِيدَةُ : الْجَمَاعَةُ	173	ركبانا من الناس	32	YOK
83	İbrâhîm	43	مُقْتَبِعِي رُؤُوسِهِمْ	رَافِعُوا رُءُوسَهُمْ	173	يعني بناكسي رؤسهم	32	YOK
84	Hicr	26	مِنْ خَمٍّ مَسْنُونٍ	وَالْخَمُّ : الطَّيْنُ الْأَسْوَدُ الْمُتَغَيَّرُ . وَمَسْنُونٌ : مَعْنَاهُ مُنْتَنٌ	175	الخمأ الطين، والمسنون المنتن	33	TAM
85	Hicr	66	دَابِرَ هَؤُلَاءِ مَقْطُوعٍ	أَجْرُهُمْ مَقْطُوعٌ	176	مُستأصل	33	YOK
86	Hicr	75	لِلْمُتَوَسِّمِينَ	لِلْمُتَفَرِّسِينَ	176	المتفرسين	33	TAM
87	Hicr	79	بِإِمَامٍ مُبِينٍ	بِمَنْ أَهْتَدَيْتَ بِهِ	176	بكتاب مبين	33	YOK
88	Nahl	62	مُفْرَطُونَ	مُتْرُكُونَ مُتَسَبِّحُونَ	181	يعين متركون	33	TAM
89	Nahl	72	بَنِينَ وَحَفَدَةً	الْحَفَدَةُ : الْخَدَامُ وَالْأَعْوَانُ . وَيَقَالُ : الْأَخْتَانُ . وَيَقَالُ : هُمُ بَنُو الْمَرْأَةِ مِنْ زَوْجِهَا الْأَوَّلِ	181	يعني بالحفدة الأختان	33	EKSİK
90	Nahl	76	وَهُوَ كَلٌّ عَلَى مَوْلَاهُ	عِيَالٌ عَلَيْهِ	181	عيال	33	TAM
91	Nahl	81	وَسَرَائِلَ تَقِيكُمْ بِأَسْكُمُ	دِرْعٌ	182	الدروع	34	TAM
92	Nahl	120	إِنْ إِبْرَاهِيمَ كَانَ أَمَةً قَانِتًا	وَقَانَتْ : مَعْنَاهُ إِمَامٌ مُطِيعٌ	183	إماماً يقتدون به	34	TAM
93	İsrâ	5	فَجَاسُوا خِلَالَ الدِّيَارِ	قَتَلُوا . وَخِلَالُ الدِّيَارِ مَعْنَاهُ بَيْنَ الدِّيَارِ	184	فتخللوا الأزقة	34	YOK
94	İsrâ	13	وَكُلُّ إِنْسَانٍ أَلْزَمْنَاهُ طَائِرَهُ فِي عُنُقِهِ	كِتَابَهُ . قَالَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَامُهُ : هُوَ عَمَلُهُ وَحَظُّهُ	185	عمله	34	TAM
95	İsrâ	27	إِنَّ الْمُذَيَّبِينَ	التَّذْيِيرُ : إِنْفَاقُ الْمَالِ فِي غَيْرِ حَقِّهِ (İsrâ sûresi 26. âyetin tefsirinde geçiyor)	186	المسرفين	34	EKSİK
96	İsrâ	29	فَتَقَعْدَ مَلُومًا مَحْسُورًا	فَتَقَعْدَ مَلُومًا عِنْدَ النَّاسِ مَحْسُورًا مِنَ الْمَالِ : أَيُّ خَالِيًا مِنْهُ	186	المحسور المنقطع	34	YOK
97	İsrâ	51	فَسَيُغْضَوْنَ إِلَيْكَ رُءُوسَهُمْ	يُحَرِّكُونَهَا اسْتِزْءَاءً مِنْهُمْ	187	يحركون	34	TAM

98	İsrâ	62	لَا حَتِّكَنَّ	لَا سَتْمِيلُنْهُمْ . والا حَتَّتَاكَ : معناه : الغلبة والقهر والاستيلاء	188	لَا سَتَا صَلِّنْ	34	YOK
99	İsrâ	78	لِذُلُوكِ الشَّمْسِ	عُرُوبُهَا . وقال : زَوَالُهَا	189	زوالها	34	TAM
100	İsrâ	84	يَعْمَلُ عَلَى شَاكِلَتِهِ	على نَيْتِهِ . وقال : على نَاجِيَّتِهِ . وقال : على طَرِيقَتِهِ	190	يعني بحياتكه	35	YOK
101	İsrâ	90	يَنْبُو عَا	ماءٌ يَنْبُعُ	190	نهر	35	EKSİK
102	Kehf	6	لَعَلَّكَ بِاِجْعُ نَفْسِكَ	قَاتِلُ نَفْسِكَ وَمَهْلِكُهَا	192	قاتل نفسك	35	TAM
103	Kehf	9	إِنَّ أَصْحَابَ الْكَهْفِ وَالرَّقِيمِ	الرَّقِيمُ : الوادي . وقال : الْقَرْيَةُ . وقال : الْلُّوحُ الْمَكْتُوبُ فِيهِ أَسْمَاءُ أَصْحَابِ أَهْلِ الْكَهْفِ	192	الرقيم الكلب بلغة الروم	35	YOK
104	Kehf	14	قُلْنَا إِذَا شَطَطَا	حَوْرٌ	192	كذبا	35	YOK
105	Kehf	17	فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ	فِي نَاحِيَةٍ مِنَ الْكَهْفِ . وقال : هُوَ الْمَكَانُ الْمُتَطَايِئُ . ويقال : فِي مُتَسَعٍ . وَالْجَمْعُ فَجَوَاتٌ وَفَجَاءٌ	193	ناحية	35	TAM
106	Kehf	18	بِالْوَصِيدِ	الْوَصِيدُ : الفناء وَالْوَصِيدُ : البابُ	193	بالفناء	35	TAM
107	Kehf	27	مُلْتَحِداً	مَلَجاً	193	ملجأ	35	TAM
108	Kehf	31	إِسْتَبْرَقَ	وَالْإِسْتَبْرَقُ لَيْسَ فِي صَفَاقَةِ الدِّيْبَاجِ وَلَا خَفَةِ الْفَرِيدِ (Rahmân sûresi 54. âyetin tefsirinde geçiyor) مَرَامِي	318	الديباج الغليظ	35	YOK
109	Kehf	40	حُسَيَانًا مِنَ السَّمَاءِ	مَرَامِي	195	يعين بَرْدًا	35	YOK
110	Kehf	60	لَا أَبْرَحُ	لَنْ نَزَالَ (Tâhâ sûresi 91. âyetin tefsirinde geçiyor)	206	لا أزول	35	TAM
111	Kehf	74	شَيْئًا نُكْرًا	نَوَاهِي عَظْمَى	197	مُنْكَرًا	35	YOK
112	Kehf	96	الصِّدْفَيْنِ	بَيْنَ الْجَبَلَيْنِ وَيُقَالُ : الصِّدْفَيْنِ	198	يعين الجبلين، والصدفين بالفتح بلغه تميم	36	TAM
113	Kehf	110	فَمَنْ كَانَ يَرْجُو لِقَاءَ رَبِّهِ	ثَوَابُ رَبِّهِ	198	يخاف	36	YOK
114	Meryem	8	مِنَ الْكِبَرِ عَتِيًّا	نُحُولُ الْعَظَمِ وَقَالَ : سَبْعُونَ	199	يعني قحولا، وهو اليابس جلده على عظمه من الكبر (Cerrahoğlu (s. 59) تحولا şeklinde vermiş. Kitapta şeklinde قحولا geçiyor.)	36	YOK
115	Meryem	24	تُحَنِّتُكَ سَرِيًّا		200	عالمًا	36	EKSİK

				نهرأ صغيرأ ، وسريأ بالنبطية		(Cerrahoğlu (s جذولا (59) şeklinde vermiş. Kitapta şeklinde geçiyor.) عطاءا	36	TAM
116	Meryem	86	إلى جَهَنَّمَ ورداً	عُطَاشَى	202	(Cerrahoğlu (s. 60) عطاشا şeklinde vermiş. Kitapta şeklinde geçiyor.) عطاءا	36	TAM
117	Meryem	98	ركزأ	صَوْتُ خَفِيفٌ	202	صوتا	36	TAM
118	Tâhâ	39	في اليم	ارم به في البحر	204	البحر	36	TAM
119	Tâhâ	55	تازة أخرى	مرة أخرى	188	يعين مرة أخرى	37	TAM
				(Îsrâ sûresi 69. âyetin tefsirinde geçiyor)				
120	Enbiyâ	96	مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ	مِنْ كُلِّ نَشْرٍ وَارْتِفَاعٍ . وَيَنْسِلُونَ : معناه يَعْجَلُونَ فِي مَسِيرِهِمْ	213	من كل جانب يخرجون	37	YOK
121	Enbiyâ	98	حَصَبُ جَهَنَّمَ	الخطب	213	حطب	37	TAM
122	Enbiyâ	102	لَا يَسْمَعُونَ حَسْبَ سَبِّهَا	صَوْتُهَا	213	جلبتها	37	EKSİK
123	Hac	5	وَتَرَى الأرض هَامِدَةً	يابسة لا نبات لها . والهائم الذارس	215	يعيني مغبرة مقسعة	37	YOK
124	Mü'minûn	20	طور سيناء	الجبلى . وسيناء اسم موضع	220	يعني بالطور الجبل بلغة توافق السرانية، والسيناء الحسن بلغة توافق النبطية	38	TAM
125	Mü'minûn	72	خَرَجَا	غَلَّةٌ	222	يعني جعلا	38	YOK
126	Nûr	22	وَلَا يَأْتِلِ	يَحْلِفُ مِنْ [الْبَيْتِ] . ويأتل : معناه لا يال أي لا يقصر	224	لا يحلف	38	TAM
127	Nûr	35	كَمْشَكَةٍ	والمشكاة : الكوة في الخائط التي لا منفذ لها بلسان الحبشة	224	الكوة بلغة توافق الحبشية	38	TAM
128	Nûr	43	فَقَرَى الْوَدْقَ يَخْرُجُ مِنْ خَلَالِهِ	وَالْوَدْقُ : المطر	225	يعني بالودق المطر	39	TAM
129	Furkân	18	قَوْمًا بَوْرًا	هَلَكَى	227	هلكى	39	TAM
130	Furkân	22	ججراً محجوراً	حرام محرم	228	حراماً محرمأ	39	TAM
131	Furkân	38	أصحاب الرس	المعدن	228	يعني أصحاب البنات، وأزد شنوءة يسمون البنين الرس	39	YOK
132	Furkân	39	تَبَرْنَا تَنْبِيرًا	مُهَالِكٌ	143	أهلكننا	41	TAM
				(A'râf sûresi 139. âyetin tefsirinde geçiyor)				
133	Şuarâ	54	لَشِرْذِمَةً قَلِيلُونَ	طوائف وجماعات . والشِرْذِمَةُ : كُلُّ بَقِيَّةٍ قَلِيلَةٍ	233	يعين عصابة	39	EKSİK

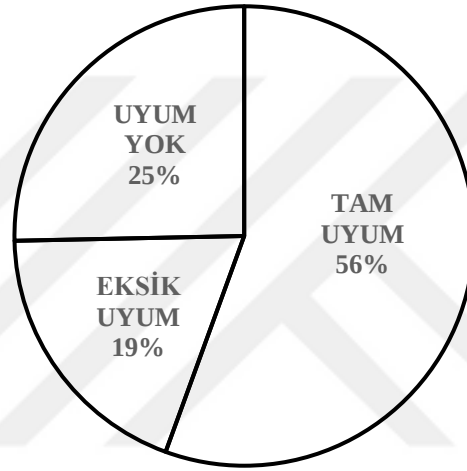
134	Şuarâ	128	أَتُبْنُونَ بِكَلِّ رِيحٍ	بِكَلِّ مُرْتَفِعٍ مِنَ الْأَرْضِ . وَقَالَ : الطَّرِيقُ	234	بكل طريق	39	TAM
135	Neml	19	قَالَ رَبِّ أَوْزِعْنِي	سَيِّدِنِي لِلشُّكْرِ	237	ألهمني	39	YOK
136	Kasas	32	وَأَضْمُ إِلَيْكَ جَنَاحَكَ مِنَ الرَّهْبِ	يَدُكَ	242	الجناح اليد . والرهب الكم	40	TAM
137	Secde	23	فَلَا تَكُنْ فِي مِرْيَةٍ	فِي شَكِّ (Hûd sûresi 109. âyetin tefsirinde geçiyor)	160	في شك	40	TAM
138	Ahzâb	8	عَذَاباً أَلِيماً	مُوجِعٌ (Bakara sûresi 10. âyetin tefsirinde geçiyor)	79	يعينني موجعا	40	TAM
139	Ahzâb	26	مِنْ صَيَاصِيهِمْ	مِنْ حُصُونِهِمْ	255	من حصونهم	40	TAM
140	Sebe'	11	وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ	مَسَامِيرُ الذَّرْوَعِ مَعْنَاهُ لَا تَغْلُظْ فَتَدِقِ الْمَسَامِيرُ وَلَا تَدُقِ فَتَسْلُسَ . وَلَكِنْ اجْعَلْهُ قَدْرًا	256	قَدِّرِ الْمَسْمَارَ فِي الْحَلْقِ	41	EKSİK
141	Sebe'	12	وَأَسْلَنَا لَهُ عَيْنَ الْقَطْرِ	وَالْقَطْرِ : النَّحَاسِ	256	النحاس	41	TAM
142	Sebe'	14	مِنْسَأَتُهُ	عَصَاهُ	257	يعني عصاه بلغة حضر موت وأنمار وخنثعم	41	TAM
143	Sebe'	52	وَأَتَى لَهُمُ التَّنَاضُشُ	التَّناوُلُ	258	التناول	41	TAM
144	Fâtır	3	يُوقِفُونَ	كَيْفَ يَصُدُّونَ عَنِ الدِّينِ وَالْخَيْرِ (Mâide sûresi 75. âyetin tefsirinde geçiyor)	129	يعين يكذبون بلغة قريش. وكل إفك في القرآن فهو كذب بلغة قريش، وكذلك: (وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ) - يعني لكل كذاب	40	YOK
145	Yâsîn	51	مِنَ الْأَجْدَاثِ	مِنَ الْقُبُورِ	263	من القبور	41	TAM
146	Saffât	9	دُحُورًا	دُحُورًا . أَيِ إِبْعَادًا	265	طردا والمدحور المطرود	41	EKSİK
147	Saffât	9	وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ	دَائِمٌ	265	دائم	42	TAM
148	Saffât	10	شِهَابٌ ثَاقِبٌ	مُضِيءٌ	265	مضيء	42	TAM
149	Saffât	67	لَشَوْبًا مِنْ خَمِيمٍ	فَالشَّوْبُ : الْخَلْطُ بَيْنَ الشَّيْئَيْنِ	267	مَزْجًا	42	EKSİK
150	Saffât	125	أَتَدْعُونَ بَعْلًا	رَبًّا وَهِيَ لُغَةٌ يَمَانِيَّةٌ	267	يعني رَبًّا بلغة حمير	42	TAM
151	Saffât	147	إِلَى مِائَةِ أَلْفٍ أَوْ يَزِيدُونَ	وَيَزِيدُونَ	268	بل يزيدون	42	YOK
152	Saffât	151	أَلَا إِنَّهُمْ مِنْ إِفْكِهِمْ	الْكُذْبِ وَالْبُهْتَانِ (Nûr sûresi 11. âyetin tefsirinde geçiyor)	223	من كذبهم	42	TAM

153	Sâd	3	وَلَاتِ حِينَ مَنَاصٍ	ليس بحين نَزَوِ ولا فِرَارٍ	269	وليس حين فرار	42	TAM
154	Sâd	16	عَجَلْنَا قِطْنَا	نَصِينَا مِنَ الْآخِرَةِ قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ . وَالْقِطُّ : الْكِتَابُ . وَالْجَمْعُ الْفُطُوطُ	269	كتابنا	42	TAM
155	Sâd	36	رُخَاءَ حَيْثُ أَصَابَ	وَأَصَابَ : أَرَادَ . وَهِيَ بِلُغَةٍ هَجَرَ . وَقَالَ طَوْعٌ حَيْثُ أَرَادَ نَفَرْتُ	271	حيث أراد بلغة الأزد وغمان	42	TAM
156	Zümer	45	إِشْمَارَتْ قُلُوبُ		274	مالت	43	EKSİK
157	Zümer	48	وَحَاقَ بِهِمْ	أَحَاطَ بِهِمْ	274	وجب	43	YOK
158	Zümer	63	مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ	المفاتيح	274	مفاتيح	43	TAM
159	Mü'min	18	كَاطِمِينَ	مَعْتَمُونَ	277	مكروبين	43	EKSİK
160	Zuhruf	20	إِلَّا يَخْرُصُونَ	يُظْثُونَ وَيَكْذِبُونَ (En'âm sûresi 116. âyetin tefsirinde geçiyor)	136	يكذبون	44	TAM
161	Zuhruf	70	تُحِيرُونَ	تُكْرِمُونَ	286	تُكْرِمُونَ	44	TAM
162	Zuhruf	71	بِصِحَافٍ مِنْ ذَهَبٍ	الْقِصَافُ	286	قِصَاع	44	TAM
163	Duhân	10	فَارْتَقِبْ يَوْمَ تَأْتِي السَّمَاءُ	فَانْتَظِرْ	288	فانتظر	44	TAM
164	Câsiye	7	وَيْلٌ لِّكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ	بَهَاتٌ	235	كذاب	44	EKSİK
165	Câsiye	14	لَا يَرْجُونَ أَيَّامَ اللَّهِ	(Şuarâ sûresi 222. âyetin tefsirinde geçiyor) لَا يَخَافُونَ	290	لا يخافون	44	TAM
166	Ahkâf	21	قَوْمُهُ بِالْأَحْقَافِ	بِلَالٍ وَرَمْلٍ بِالْيَمَنِ . وَاحِدُهَا جَقْفٌ	293	يعني الرمل. الواحد جقف بلغة حضرموت وتغلب	45	TAM
167	Ahkâf	25	حَقٌّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ	وَجَبٌ (Îsrâ sûresi 16. âyetin tefsirinde geçiyor)	185	وجب	44	TAM
168	Muhammed	2	وَأَصْلَحَ بِهِمْ	خَالَهُمْ	295	حالهم	45	TAM
169	Muhammed	15	مَاءٍ غَيْرِ آسِنٍ	غَيْرُ مُتَغَيِّرٍ وَلَا مُنْتَنٍ	294	يعني منتن	45	TAM
170	Muhammed	35	وَلَنْ يَبْزُقَكُمْ أَعْمَالُكُمْ	لَنْ يَنْقُصَكُمْ وَلَنْ يَظْلَمَكُمْ	295	يُنْقِصُكُمْ	45	TAM
171	Zâriyât	10	الْخَرَّاصُونَ	لِكَذَّابُونَ	303	الكاذبون	46	TAM
172	Zâriyât	17	يَهْجَعُونَ	يَنَامُونَ	304	ينامون	46	TAM
173	Zâriyât	39	فَتَوَلَّى بِرُكْنِهِ	بِجَانِبِهِ وَنَاحِيَّتِهِ	305	يعين برهطه	46	YOK
174	Zâriyât	40	الْيَمِّ	الْبَحْرِ	143	البحر	46	TAM

(A'râf sûresi 136. âyetin tefsirinde geçiyor)						
175	Zâriyât	59	فَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُنُوبًا مِثْلَ	نَصِيبٌ . وقال : سَجِيلٌ . وقال : سَبِيلٌ	305	TAM
176	Tûr	6	وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ	الْمَمْتَلِيُّ بَعْضُهُ مِنْ بَعْضٍ . وقال الْمَسْجُورُ : الْمَوْقُودُ	306	TAM
177	Tûr	9	يَوْمَ تَمُورُ السَّمَاءُ مَوْرًا	تُدَوِّرُ بِمَا فِيهَا	306	YOK
178	Tûr	13	يَوْمَ يُدْعَوْنَ إِلَى نَارِ جَهَنَّمَ دَعًّا	يُدْفَعُونَ فِيهَا	307	TAM
179	Tûr	21	وَمَا أَلْتَأْتَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ سِحْرٌ مُسْتَمِرٌّ	ما نَقْصَنَاهُمْ	307	YOK
180	Kamer	2	وَحَمَلْنَاهُ عَلَى ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَدُسْرٍ	وَالْمُسْتَمِرُّ : الشَّدِيدُ . ويقال : يُشَبِّهُ بَعْضُهُ بَعْضًا . ويقال : الدَّاهِبُ	312	EKSİK
181	Kamer	13	وَوَيْسَتْ الْجِبَالُ بَسًا	وَالدُّسْرُ : الْمَسَامِيرُ	312	TAM
182	Vâkıa	5	أَصْحَابُ الْمَيْمَنَةِ	خُلِطْتُ . وَالْمَيْسُوسُ : الْمَبْلُورُ	319	YOK
183	Vâkıa	8	فَطَالَ عَلَيْهِمُ الْأَمَدُ	أَصْحَابُ الْيَمِينِ ، أَصْحَابُ الشَّمَالِ	391	TAM
(Beled sûresi 18-19. âyetlerin tefsirinde geçiyor)						
184	Vâkıa	86	غَيْرَ مَدِينِينَ	غَيْرَ مَجْزِيِينَ	323	YOK
185	Hadîd	16	كُتِبُوا	الْغَايَةُ	324	YOK
(Cerrahoğlu (s. 84) الزمان şeklinde vermiş. Kitapta الأجل şeklinde geçiyor.)						
186	Mücâdile	5	أَهْلَكُوا	أَهْلَكُوا	326	YOK
(Cerrahoğlu (s. 85) لعنوا şeklinde vermiş. Kitapta النخل şeklinde geçiyor.)						
187	Haşr	5	مَا قَطَعْتُمْ مِنْ لَيْتَةٍ	مِنْ نَخْلَةٍ	328	TAM
188	Haşr	23	الْمُهَيْمِنِ	الشَّاهِدُ لِكُلِّ شَيْءٍ	329	TAM
189	Saf	3	كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ	عَظُمَ مَقْتًا	332	TAM
190	Saf	5	فَلَمَّا زَاغُوا أَزَاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ	عَدَلُوا	332	EKSİK

191	Cum'a	5	أسفاراً	كُتِبَ	333	كتاباً	49	TAM
192	Cum'a	11	انْفَضُّوا إِلَيْهَا	أَسْرِعُوا ، وَتَفَرَّقُوا عَنكَ	333	ذهبوا	49	EKSİK
193	Münâfikûn	4	قَاتِلْهُمْ اللَّهُ	لَعَنَهُمْ	334	لَعَنَهُمْ	49	TAM
194	Hâkka	7	أَعْجَازُ نَخْلٍ	أَصُولُهَا خَالِيَّةٌ يَعْنِي ذِرَاسَةً	343	أجذاع نخل	50	EKSİK
195	Hâkka	10	أَخَذَهُ رَابِيَةً	شَدِيدَةً	344	شديدة	50	TAM
196	Hâkka	17	وَالْمَلِكُ عَلَى أَرْجَائِهَا	جَوَانِبِهَا	344	نواحيها	50	EKSİK
197	Hâkka	36	مِنْ غَسْلَيْنِ	مَا غُسِلَ مِنَ الْجِرَاحِ وَالذَّبَرِ	345	الحار الذي قد انتهت شدته	50	YOK
198	Meâric	19	إِنَّ الْإِنْسَانَ خُلِقَ هَلُوعاً	جَزُوعٌ . وَيَقَالُ : ضَجُورٌ	347	ضجورا	51	EKSİK
199	Meâric	36	مُهْطِعِينَ	مُسْرِعُونَ	347	مُسْرِعِينَ	51	TAM
200	Meâric	43	إِلَى نُصْبٍ يُوفِضُونَ	إِلَى عِلْمٍ يُسْرِعُونَ ، وَيُقَالُ إِلَى غَايَاتٍ	347	إِلَى عِلْمٍ يُسْرِعُونَ	51	TAM
201	Nûh	7	وَاسْتَعْشَوْا ثِيَابَهُمْ	عَطَّوْا بِهَا رُءُوسَهُمْ	348	تَعَطَّوْا	51	TAM
202	Nûh	14	خَلَقَكُمْ أَطْوَاراً	عَلْفَةً ثُمَّ مُضْغَةً حَتَّى تَمْضِي عَلَى النَّارَاتِ السَّبعِ	348	ألواناً	51	YOK
203	Cin	13	فَلَا يَخَافُ بَخْساً وَلَا رَهَقاً	نُقْصَانٌ وَلَا سَفَهٌ ، وَلَا طُغْيَانٌ ، وَلَا خَطِيئَةٌ ، وَلَا إِثْمٌ	350	بخساً نقصاً، رهقاً، ظلماً	51	EKSİK
204	Müzzemmil	16	فَأَخَذْنَاهُمْ أَخْذاً وَبِيلاً	شَدِيداً مَتَحْتِماً	353	شديداً	51	TAM
205	Müddessir	29	لَوَاحَةٌ لِلْبِشْرِ	مُغِيرَةٌ لِلْجِلْدِ	356	حرّاقة	52	YOK
206	Müddessir	51	فَرَّتْ مِنْ قَسُورَةٍ	مِنَ الْأَسَدِ . وَيَقَالُ : مِنَ الرِّمَاءِ . وَيَقَالُ : مِنَ ذِكْرِ النَّاسِ ! . وَيَقَالُ : الْعُصْبُ مِنَ النَّاسِ	356	يعني الأسد بلغة قريش، ولغة أزد شنوءة	52	TAM
207	Kıyâmet	11	كَلَّا لَا وَزَرَ	لَا مَلْجَأَ ، وَلَا جَبَلَ ، وَلَا جِصْنَ	359	لا جبل ولا ملجأ	52	TAM
208	Kıyâmet	29	وَالْتَقَتِ السَّاقُ بِالسَّاقِ	شِدَّةُ الدُّنْيَا إِلَى شِدَّةِ الْآخِرَةِ	360	الشدّة بالشدّة	52	TAM
209	Nâziât	8	يَوْمَئِذٍ وَاجِفَةٌ	خَائِفَةٌ	370	مضطربة	53	YOK
210	Abese	15	بِأَيْدِي سَفَرَةٍ	بِأَيْدِي كَتَبَةٍ . وَالسَّفَرَةُ بِلُغَةِ النَّبِيطِ	372	كتبة بلغة كنانة	53	TAM
211	Abese	30	خَدَائِقُ	الْبَسَاتِينُ	372	بساتين	53	TAM
212	Abese	30	غُلْبَا	الْغِلَاطُ	373	المتلفة	53	YOK
213	Tekvîr	6	وَإِذَا الْبِحَارُ سُجِّرَتْ	فَاضَتْ . وَيَقَالُ : ذَهَبَ مَأْوَاهَا وَنَبَسَتْ	374	جمعت	53	YOK
214	Tekvîr	17	وَاللَّيْلِ إِذَا عَسَعَسَ	إِذَا أَقْبَلَ . وَيَقَالُ : إِذَا أَدْبَرَ . وَيَقَالُ ، أَظْلَمَ	375	أدبر	53	EKSİK
215	Tekvîr	24	بِضْنَيْنِ	بِخَيْلٍ . وَبِظَنَيْنِ : مَعْنَاهُ بَمْتَهَمٍ	376	بخيل بلغة قريش. (ظنين) متهم بلغة هذيل	53	TAM
216	Mutaffifîn	9	كِتَابٌ مَرْقُومٌ	مَكْتُوبٌ	378	مختوم	54	YOK
217	Târık	3	النَّجْمُ الثَّاقِبُ	الْمُضْيِءُ . وَيَقَالُ : الَّذِي رُمِيَ بِهِ الشَّيْطَانُ	383	المضيء	54	TAM
218	Gâşiye	5	أَنِيَّةٌ	حَارَّةٌ قَدْ انْتَهَى حَرُّهَا	386	الحارة	54	TAM

219	Gâşiye	6	إِلَّا مِنْ ضَرِيع	من الشَّيْبِرْقِ الْيَابِسِ ، وَهُوَ ضَرِيبٌ مِنْ الشُّوْكِ وَسَائِدُ	386	يعني الشَّيْبِرْقِ بِلُغَةٍ قَرِيشٍ. وَهُوَ شَوْكٌ يَكُونُ فِي الْبَادِيَةِ الْوَسَائِدُ	54	TAM
220	Gâşiye	15	نَمَارِقُ مَصْفُوفَةٌ	وَسَائِدُ	386		54	TAM
221	Gâşiye	16	وَزَرَائِيُ مِثْنَوْنَةٌ	بُسْطٌ مُتَفَرِّقَةٌ	386	الطَّنَافِسُ	54	YOK
222	Beled	14	فِي يَوْمِ ذِي مَسْغَبَةٍ	مَجَاعَةٌ	391	ذِي مَجَاعَةٍ	54	TAM
223	Leyl	11	مَالُهُ إِذَا تَرَدَّى	إِذَا هَلَكَ وَمَاتَ . وَيُقَالُ : إِذَا تَرَدَّى فِي جَهَنَّمَ	393	إِذَا مَاتَ	54	TAM
224	Alak	15	لِنَسْفَعَا بِالنَّاصِيَةِ	لِنَاخُذُنْ	397	لِنَاخُذُنْ	55	TAM
225	Âdiyât	6	إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَكَنُودٌ	لَكَفُورٌ	401	لَكَفُورٌ بِالنَّعَمِ، يَذْكُرُ الْمَصَائِبَ وَيُنْسِي النَّعَمَ	55	TAM

Şekil 3.2. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile *el-Lügât fî'l-Kur'ân* adlı eserlerde geçen tefsirlerin uyum oranı.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân ile *el-Lügât fî'l-Kur'ân* arasında yapılan mukayese sonucunda 225 ibareden 57'sinde uyum olmadığı, 43 tanesinde eksik uyum ve 125 tanesinde de tam uyumun bulunduğu saptanmıştır. Yukarıdaki grafikte de görüleceği üzere %56 oranında tam uyum yakalanmıştır.

Ortaya konan bu bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla Zeyd'in ilim aldığı geniş ve yetkin bir alim listesi mevcuttur. Fakat bu listedeki isimlerden, Zeyd'in eserde kendilerinden nakilde bulundukları dışında kalanların doğrudan *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a kaynaklık ettikleri kesin değildir. Fakat dolaylı yoldan Zeyd'in bütün eserlerine etki ettikleri söylenebilir. Zeyd'in eserde nakilde bulunduğu isimler ise Hz. Ali, Hz. Hüseyin, İbn Abbâs, Zeynelâbidîn ve Âsım el-Cahderî'dir. Zeyd b. Ali *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* özelinde babası Zeynelâbidîn'den ve yine babası kanalıyla Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'den faydalanmış, bu isimleri kaynak olarak kullanmıştır. Kırâat alanında ise kaynaklardan birinin Âsım el-Cahderî olduğu söylenebilir. Fakat tablolardan

çıkarılan sonuca göre en çok faydalandığı ismin İbn Abbâs olduğu ifade edilmelidir. Zira *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* ile İbn Abbâs'ın eserleri arasındaki uyum oranı ziyadesiyle yüksektir. Bu oranın bir tesadüf sonucu olduğu düşünülemez. Zeyd b. Ali doğum tarihi itibarıyla İbn Abbâs'la görüşme imkânı yakalayamamıştır. Bu noktada İbn Abbâs'ın tefsir görüşlerinin, özellikle yukarıda adı geçen Saîd b. Cübeyr, İkrime ve daha başkaları kanalıyla Zeyd'e ulaştığı söylenebilir. Ezcümle, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın en önemli kaynaklarının, İbn Abbâs'a isnâd edilen tefsir nakilleri, Babası Zeynelâbidîn, Hz. Hüseyin ve Hz. Ali olduğu görülmektedir.

3. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın Kendisinden Sonraki Çalışmalara Etkisi

Zeyd'in bu eserinin, kendisinden sonraki çalışmalara etkisini ortaya koyabilmek ziyadesiyle zor bir iştir. Bu zorluk iki yönden tezahür etmektedir. Birincisi, esere atıfta bulunan ve alıntı yapan yalnızca bir kaynağın tespit edilebilmiş olmasıdır. Bu kaynak, önceki bölümde işaret edildiği üzere Zeydî bir müellife aittir ve h. 5. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu tarihin öncesinde ya da sonrasında *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a atıfta bulunarak alıntı yapan başka bir kitaba rastlanmamıştır. İkinci zorluk, Garîbu'l-Kur'ân literatürü özelinde kendisini hissettirmektedir. Bu literatüre ait çokça eser telif edilmiş durumdadır. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın bu literatüre etkisinin tespit edilebilmesi için karşılaştırmalı tablo ve grafiklerin oluşturulması gerekmektedir. Çalışmamızın zamana bağlı sınırları sebebiyle bu işlemin yapılması pek mümkün görünmemektedir. Yapılabileceği düşünülse dahi ortaya çıkacak uyum derecesi güvenilir olmayacaktır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'a atıfta bulunmayan eserlerin, ondan faydalanma durumları hakkında menfî ya da müspet bir yargıya varmak, yalnızca zayıf bir tahminde bulunmayı gerektirir.

Bu durumu birkaç örnekle açmak istiyoruz. Mesela Fâtîha sûresi 4. âyette geçen (يَوْمَ الدِّينِ) ifadesi için Zeyd: “يَوْمُ الْحِسَابِ وَالْجَزَاءِ”⁴⁸³ açıklamasında bulunmaktadır. Diğer yandan literatürün önemli simalarından Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ (öl. 209/824 [?]): “يَوْمُ الْقِيَامَةِ. سَمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يَوْمُ الْجَزَاءِ”⁴⁸⁴ İbn Kuteybe (öl. 276/889): “يَوْمُ الْقِيَامَةِ. سَمِّيَ بِذَلِكَ لِأَنَّهُ يَوْمُ الْجَزَاءِ”⁴⁸⁵ ve Ebû Bekr Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî (öl. 330/941): “وَالَّذِينَ: الْجَزَاءُ،”

⁴⁸³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 77.

⁴⁸⁴ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzû'l-Kur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetü'l-Hâneci, 1382/1962), 1/23.

⁴⁸⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978), 38.

486 şeklinde açıklamalar getirmişlerdir. Açıklamaların birbirleriyle aynı olduğu ortadadır. Yine Bakara sûresi 123. âyette geçen (عَدْلٌ) kelimesi için Zeyd: “فِدْيَةٌ”. 487 tefsirini yapmaktadır. Ma‘mer b. Müsennâ hemen hemen aynı manalarda: “أي مثل، العدل المثل والصرف المثل، والعدل الفداء” 488 derken Sicistânî: “عدل: فدية، وعدل: مثل أيضا” 489 açıklamasında bulunmaktadır. Bu tefsirlerdeki uyum da açık bir şekilde görülmektedir. Son olarak bir örnek daha vermek istiyoruz. Buna göre, Zeyd b. Ali Bakara sûresi 286. âyet bağlamında (إِصْرًا) kelimesi için: “أي ثِقْلًا، والإِصْرُ” 490 tefsirini yapmaktadır. Bu kelime için Ma‘mer b. Müsennâ: “الإِصْرُ الثَّقَلُ وَكُلُّ” 491 İbn Kuteybe başka bir bağlamda: “{وَأَخَذْتُمْ عَلَىٰ ذَٰلِكُمْ إِصْرِي} أَي: عَهْدِي. وَأَصْلُ الْإِصْرِ الثَّقَلُ. فَسَمِيَ الْعَهْدُ إِصْرًا: لِأَنَّهُ يَمْنَعُ” 492 ve Sicistânî: “إِصْر: ثَقْلٌ وَعَهْدٌ أَيْضًا” 493 açıklamalarında bulunmuşlardır.

Açıklamaların *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'la uyum içerisinde olduğu görülmektedir. Bu uyumun yakalanabileceği onlarca örnek daha getirilebilir. Fakat bu müelliflerden hiçbirisi herhangi bir kaynak göstermemiştir. Üstelik Sicistânî eserini yazarken *Mecâzü'l-Kur'ân*'dan büyük oranda faydalanmıştır. 494 Dolayısıyla sırf ortaya çıkan bu uyumdan yola çıkarak adı geçen alimlerin Zeyd'den faydalandıkları iddia edilemeyeceği gibi tersi de savunulamaz. Zira bu açıklamaların en azından bir kısmı belki Zeyd'den alınmış ama başka bir kısmı Zeyd'den önceki alimlerden nakledilmiş olabilir. Yine müellifler bu sonuçlara Arap dilinin imkanlarını, cahiliye şiirini ve başka birtakım delilleri kullanarak ulaşmış da olabilirler. Mesela Fâtiha sûresi 4. âyette geçen (يَوْمَ الدِّينِ) ibaresinin, hesap ve ceza günü olan kıyamete işaret ettiği bilgisi, sahâbe ve tâbiîne isnâdla nakledilmiştir. 495 Zeyd bu bilgiyi pekâlâ işaret edilen nakillerden edinmiş olabilir. Yine diğer müellifler de aynı kaynaklardan beslenmiş olabilirler. Dolayısıyla aradaki uyumun *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın kaynaklığına delâleti daha güçlü delillerle desteklenmediği müddetçe yalnızca bir iddia olarak

486 Muhammed b. Uzeyz es-Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Edîb 'Abdulvâhid (Suriye: Dâru Kuteybe, 1416/1995), 226.

487 Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 90.

488 Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/53.

489 Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân*, 328.

490 Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 106.

491 Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/84.

492 İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 107.

493 Sicistânî, *Garîbu'l-Kur'ân*, 102.

494 İsmail Cerrahoğlu, “Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/144-145.

495 Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/29; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/158-159.

kalacaktır. Bu iddianın daha güçlü delillerle desteklenmesi gerekir. Mesela aradaki uyum daha spesifik bir mevzuda yakalanmış olmalıdır. İşte bu noktada muhakkik el-Hakîm bazı tespitlerde bulunmuştur. Ona göre Ma‘mer b. Müsennâ, kaleme aldığı *Mecâzü’l-Kur‘ân* adlı eserde *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’dan faydalanmıştır.⁴⁹⁶

Tefsir ya da lügat ilimlerine dair telif edilen eserlerde *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’ın açık bir etkisinin görülmediğini söyleyen el-Hakîm, bu durumu şöyle gerekçelendirmektedir: “Kalkıştığı ayaklanmada Zeyd b. Ali’yi destekleyenler, dönemin yöneticileri tarafından takibat ve baskıya uğramışlardır. Bu baskılar sebebiyle gizlenmek durumunda kalmışlardır. Zeydî ulema da bu baskı ve takibattan nasibini almış ve korkuya kapılmıştır. Bu durum, Zeydiyye’nin ilk olarak Taberistan ve sonrasında Yemen’de kazanmış olduğu zafere kadar böyle devam etmiştir. Bu sebeple Zeydî ilim mirası Yemen’de kalmıştır. Dolayısıyla Zeydî alimler Zeyd b. Ali’nin kitaplarından pek de faydalanma imkânı yakalayamamışlardır.”⁴⁹⁷ el-Hakîm bu gerekçeleri sıraladıktan sonra Ma‘mer b. Müsennâ’nın *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’dan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilendiğini öne sürmektedir. Bu iddiasını birkaç maddede delillendirmeye çalışan el-Hakîm’in yaklaşımı şöyle özetlenebilir: Ma‘mer b. Müsennâ, *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’ın ilk ravisi olan Ebû Hâlid’le çağdaştır. Üstelik Taberî’nin serdettiği nakillere göre Zeyd b. Ali’nin bahsi geçen kalkışmasıyla ilgili malumatı vardır ve bu malumatı nakletmiştir.⁴⁹⁸ Yine Zeyd’e isnâd edilen bir başka eserle *Mecâzü’l-Kur‘ân* arasında bire bir aynı ifadeler bulunmaktadır.⁴⁹⁹ el-Hakîm, verdiği bu bilgilerle Ma‘mer b. Müsennâ’nın Zeyd b. Ali’yi iyi bildiğini ve eserlerine ulaşma imkânının da bulunduğunu delillendirmiş olmaktadır. El-Hakîm, *Tefsîru Garîbi’l-Kur‘ân*’la *Mecâzü’l-Kur‘ân* arasında yaptığını söylediği ayrıntılı mukayese sonucunda birtakım benzerlikler yakaladığını belirterek bunları maddeler halinde sıralamaktadır. Bu benzerliklerin bir kısmı, yukarıda izah etmeye çalıştığımız tarzdaki benzerlikler⁵⁰⁰ olması hasebiyle güvenilir bir sonuca götürecek nitelikte görünmemektedir. Yine bir kelimenin tekil halinin verilmesi noktasındaki benzerlikleri⁵⁰¹ de delil getiren el-Hakîm’in bu yaklaşımı da zayıf kalmaktadır.

⁴⁹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 58.

⁴⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 54-55.

⁴⁹⁸ Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 7/167-168, 189-190.

⁴⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 57-58.

⁵⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 55-56.

⁵⁰¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur‘ân*, 1412/1992, 57.

Muhakkikin ileri sürdüğü bir başka delil ise iki müellifin de aynı ibarede aynı tarz istitratta⁵⁰² bulunduklarıdır.⁵⁰³ Esasen bu delilin de ikna edici olduğu söylenemez.

el-Hakîm'in en açık delil dediği bir nokta daha bulunmakta ve şöyle izah edilmektedir: Zeyd b. Ali Tevbe sûresi 30. âyette yer alan (حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ) (صَاغِرُونَ) ibaresini tefsir ettikten sonra 31. âyetteki (يُضَاهِيُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا) ifadesini açıklamakta ve hemen akabinde tekrar 30. âyette bulunan (أَنَّى يُؤْفَكُونَ) ibaresini izah etmektedir. Bu durum *Mecâzü'l-Kur'an*'da da aynen bulunmaktadır.⁵⁰⁴ el-Hakîm'in söylediklerinden anlaşıldığına göre *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'ın kimi yerlerinde âyetlerin tefsir sırasında bir düzensizlik bulunmakta ve Tevbe sûresi özelinde aynı düzensizliğe *Mecâzü'l-Kur'an*'da da rastlanmaktadır. Bu derece spesifik bir noktada oluşan benzerliğin rastlantı sonucu olduğu söylenemez. Fakat el-Hakîm'in bu argümanı ciddi sıkıntılar içermektedir. Öncelikle 30. âyette yer aldığı ifade edilen ibare 29. âyette, 31. âyette yer aldığı söylenen ibare ise 30. âyette bulunmaktadır. el-Hakîm bu âyetleri, tahkikin asıl metin kısmında doğru numaralandırmış olmasına rağmen⁵⁰⁵ burada böyle bir hataya düşmüştür. İkincisi, 30. âyetin sonunda yer alan (أَنَّى يُؤْفَكُونَ) ibaresi, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'ın asıl metninde bulunmamaktadır. Birazdan görüleceği üzere bu ibare *Mecâzü'l-Kur'an*'da tefsir edilmektedir.

Esasen ilgili durum asıl metinde şu şekilde tezahür etmiştir: Zeyd 30. âyetteki (اتَّخَذُوا أَحْبَارَهُمْ) (يُضَاهِيُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا) ibaresini tefsir ettikten sonra 31. âyette yer alan (وَرُحْبَانَهُمْ أَرْبَابًا مِنْ دُونِ اللَّهِ) ifadesine geçmektedir. Bundan sonra da tekrar 30. âyete dönerek (فَاتَّلَهُمُ اللَّهُ) ibaresini açıklamaktadır.⁵⁰⁶ İşin ilginç tarafı, âyetlerin numaralandırılmasına dair hatanın *Mecâzü'l-Kur'an*'da da bulunmasıdır. *Mecâzü'l-Kur'an*'ın matbu nüshasında durum şu şekildedir: 29. âyette yer aldığını söylediğimiz (حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ) (عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ) şeklindeki ibare 30. âyet olarak işaretlenmiş, 30. âyette yer alan (يُضَاهِيُونَ قَوْلَ الَّذِينَ كَفَرُوا) ibaresi ise 31 olarak numaralandırılmıştır. Hemen akabinde 30. âyetteki (فَاتَّلَهُمُ اللَّهُ) ve (أَنَّى يُؤْفَكُونَ) ibareleri doğru numaralandırılarak verilmiştir.⁵⁰⁷

⁵⁰² Asıl konu arasında, o konuyla uzak ya da yakın münasebeti olan başka bir konuya geçmek ve arkasından asıl konuya geri dönmek anlamında bir bedî' ilmi terimi olan istitrat hakkında bilgi için bk. İsmail Durmuş, "İstitrat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/401-402.

⁵⁰³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 56-57.

⁵⁰⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 57.

⁵⁰⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 150.

⁵⁰⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 150.

⁵⁰⁷ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, 1/256-257.

Mecâzü'l-Kur'ân'daki bu yanlış numaralandırma el-Hakîm'i de yanıltmış olmalıdır. Görüldüğü üzere *Mecâzü'l-Kur'ân*'da 29 ve 30. âyetler sırayla ele alınmakta, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da karşılaştığı şekliyle, bir âyette bulunan ibarelerin arasına bir sonraki âyette yer alan ibare girmemektedir. el-Hakîm'in böyle bir delillendirmeye gitmesi yanlış anlaşılma sonucu oluşmuştur. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın *Mecâzü'l-Kur'ân*'a kaynaklık ettiği iddiasına mesnet teşkil etmemektedir. Bütün bunlara rağmen el-Hakîm, getirdiği bir başka delille spesifik benzerlikler yakalamış görünmektedir. Bu benzerlik, bir kavramın manasını delillendirmek adına başka bir âyetin şahit getirilmesiyle ilgilidir. el-Hakîm bu hususa iki örnekle değinmektedir.⁵⁰⁸

Birinci örneğe göre Bakara sûresi 69. âyette yer alan ve kesilmesi emredilen ineğin niteliklerinden birisini belirten (صَفْرَاءُ) kelimesi için Zeyd: “أَيُّ سَوْدٌ حَتَّى ظَلَفَهَا” “وقرنها. والصُّفْرُ: السَّوْدُ. ومثله: {جَمَلْتُ صُفْرًا} [المرسلات: 33] أَيُّ سَوْدٌ إن شئت” şeklinde bir tefsir yaparak Mürselât sûresi 33. âyeti şahit göstermektedir.⁵⁰⁹ Ma‘mer b. Müsennâ ise: “إن شئت” “صفراء، وإن شئت سوداء كقوله: «جَمَلْتُ صُفْرًا» أَيُّ سَوْدٌ” diyerek benzer açıklamayı yine aynı âyeti şahit göstererek yapmaktadır.⁵¹⁰ el-Hakîm'in getirdiği bu örnekte gerçekten ilginç bir benzerlik bulunmaktadır. Sarı renkle alakalı olan ve ezdâd kelimelerden olduğu da ifade edilen⁵¹¹ (صَفْرَاءُ) kelimesi iki müellif tarafında da siyahlık olarak açıklanmış ve aynı ayetlerle istihsad edilmiştir. Tefsir külliyyatına bakıldığında Zeyd b. Ali ve Ma‘mer b. Müsennâ'dan önce bu kelimeye siyahlık anlamını veren tek bir isme rastlanmaktadır. O da Hasan-ı Basrî'dir (öl. 110/728).⁵¹² Fakat Hasan-ı Basrî bu açıklamasına herhangi bir âyeti delil getirmemektedir. Bu açıklamayı Ebü'l-Leys Semerkandî (öl. 373/983) müfessirlerin görüşlerine aykırı bulurken⁵¹³ Kurtubî şâz olarak nitelendirmektedir.⁵¹⁴ Diğer yandan İbn Kuteybe, ineğin nitelikleri ile ilgili kullanımlar açısından, bu kelimenin siyahlıkla tefsirinin yanlış olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁵ Bütün bu açıklamalardan ortaya çıkan sonuca göre (صَفْرَاءُ) kelimesini siyahlıkla tefsir eden, bu tefsire aynı âyeti delil getiren ve hicrî ikinci yüzyılı

⁵⁰⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 56.

⁵⁰⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 85.

⁵¹⁰ Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/44.

⁵¹¹ Ebû Hâtim es-Sicistânî'den (öl. 255/869) nakille muhakkikin dipnotu için bk. Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/44.

⁵¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/93.

⁵¹³ Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Tefsîru's-Semerkandî*, thk. Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 1/128.

⁵¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/450.

⁵¹⁵ (وهذا غلط في نُغُوتِ البقر) İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 53.

idrak eden iki müellif vardır, onlar da Zeyd ve Ma‘mer b. Müsennâ’dır. Eğer Ma‘mer b. Müsennâ bu tefsire Hasan-ı Basrî’den ilhamla ve kendi gayretiyle ulaşmadıysa tefsiri Zeyd’den aldığı söylenebilir.

İkinci örneğe göre Bakara sûresi 129. âyette yer alan (يُزَكِّيهِمْ) ibaresi için Zeyd: “معناه يُطَهِّرُهُمْ. وَقَالَ فِي سُورَةِ أُخْرَى: {نَفْسًا زَكِيَّةً} [الكهف: 74] معناه مُطَهَّرَةٌ” açıklamasında bulunmakta ve Kehf sûresi 74. âyeti delil getirmektedir.⁵¹⁶ Ma‘mer b. Müsennâ ise: “أَيُّ يَطْهَرُهُمْ، قَالَ: «نَفْسًا زَكِيَّةً» أَيُّ مُطَهَّرَةٌ” şeklinde tefsir ederek neredeyse aynı lafızları yine aynı sırayla kullanmaktadır.⁵¹⁷ Görüldüğü üzere iki müellif de (يُزَكِّيهِمْ) ibaresini *temizlemek* olarak açıklamaktadır. Ma‘mer b. Müsennâ ve Zeyd’den öncesinde de ilgili ibare temizlik olarak tefsir edilmiştir.⁵¹⁸ Fakat herhangi bir ayetten delil getirilmemiştir. İlk örnek için ulaşılan sonuç bu örnek için de geçerlidir ve bu tefsiri Ma‘mer b. Müsennâ’nın Zeyd’den almış olma ihtimali bulunmaktadır.

el-Hakîm’in ortaya koyduğu delillerin değerlendirilmesi sonucunda Ma‘mer b. Müsennâ’nın, bazı noktalarda *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’dan faydalanmış olabileceği kabul edilebilir. Esasen aynı iddia Hasan Yıldızlı tarafından da gündeme getirilmiştir. Yıldızlı, çalışmasının 236 numaralı dipnotunda şöyle demektedir: “... bu iki eser (*Mecâzü’l-Kur’ân* ve *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*) üzerinde bir araştırma yapılırsa aralarında benzerlikler olduğu görülür. Ebû Ubeyde, Zeyd b. Ali’nin zikrettiği anlamları aynı kelimelerle, ama şiir ve dildeki kullanım örnekleri ilave ederek aktarmaktadır (...) Hatta Ebû Ubeyde’nin tenkit edilen ba‘z, sûr, mustakarr ve müstavda’ gibi bazı kelimelerdeki tercihleri bile Zeyd b. Ali’nin eserinde aynısıyla mevcuttur...”⁵¹⁹ Fakat iddia edildiği şekliyle büyük bir etkilenmeden bahsetmek için yeterli delil bulunmamaktadır. *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*’ın kendisinden sonraki literatüre bir bütün olarak etkisi hususunda ise başta da söylemeye çalıştığımız üzere çok daha derin araştırmalara ihtiyaç vardır.

B. Muhteva Yönünden Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân

Bu başlıkta eserin içerik analizi yapılmaya çalışılacaktır. Muhtevaya yönelik bu analizde eserin metodu, Kur’ân ilimlerine yaklaşımı ve dilbilimsel açıdan yapısı gibi konular incelenecektir.

⁵¹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 91.

⁵¹⁷ Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü’l-Kur’ân*, 1/56.

⁵¹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/577.

⁵¹⁹ Yıldızlı, *Râgıb İsfahânî’nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*, 47.

1. Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da Kullanılan Metot

Eserde takip edilen metodun tartışmasına geçmeden önce bir hususun altını çizmekte fayda vardır. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* masa başında ve önceden planlanmış belli bir metotla kaleme alınmış değildir. Önceki başlıklarda işaret edildiği üzere Ebû Hâlid, çeşitli zamanlarda Zeyd'in tefsir görüşlerini şifahen ya da imla tarzıyla almış ve rivayet etmiştir. Bu sebeple eserin metodundan çok Zeyd'in kavramları ele alış ve izah ediş yönteminden bahsedilebilir. Tabi bu tespit, kitabın baştan sona belli bir düzene sahip olmadığı anlamına gelmemelidir.

Eser 114 sûrenin tamamını içermekte, mushaf sırasına göre her sûreden belli sayıda ibare, âyet numarasına göre tefsir edilmektedir. Fakat âyet sırasıyla ilgili tertip kimi yerlerde bozulabilmektedir. Önceki başlıklarda, eserin kendisinden sonrasına etkisi üzerine konuşurken bu duruma bir örnek getirmiştik. Buna göre Tevbe sûresi 30. âyette yer alan bir ibarenin tefsirinden sonra 31. âyetteki bir ibareye geçilmiş ve hemen ardından 30. âyete geri dönülerek başka bir ibarenin izahı yapılmıştır. Bu düzensizliğe başka örnekler de verilebilir. Mesela Mâide sûresinin 110, 111 ve 112. âyetleri, önce 111 sonra 112 ve daha sonra 110. âyet ele alınarak izah edilmektedir.⁵²⁰

İbareler genel olarak ilk geldiği yerde tefsir edilmiştir. Eğer aynı ibare tekrar gelmişse çoğunlukla değinilmemiştir. Fakat bu durumun istisnaları da bulunmaktadır. Kimi kavramların bağlama göre farklı manalara hamledilmesi durumunda aynı ibare tekrar tefsir edilmiştir. Buna örnek olarak “بَاءُوا” kelimesi verilebilir. Zeyd bu ibareyi Bakara sûresi 61. âyette: “أَيَّاحْتَمَلُوهُ. وَبَاءُوا بِهِ : مَعْنَاهُ أَقْرُوا بِهِ” şeklinde⁵²¹ tefsir ederken Âl-i İmrân sûresi 112. Âyette: “بَاتُوا بِهِ” anlamı vermiştir.⁵²² Bazı kavramlar ise geldiği hemen her âyette tekrar tefsir edilmiş ve aynı manalar verilmiştir. Mesela “أَتَى” fiiline her ele alındığında “أَعْطَى” manası verilmiş,⁵²³ yine “الْحَرْثُ” kelimesine her geçtiği yerde “الزَّرْعُ” anlamı verilmiştir.⁵²⁴

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın genel yaklaşımı, bir kelimenin ya da birkaç kelimelik ibarelerin kısa karşılıklarının verilmesi şeklindedir. Fakat tespit edilebildiği kadarıyla

⁵²⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 131. Bu duruma ilişkin başka örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 127, 141-142, 167.

⁵²¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 83.

⁵²² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 112.

⁵²³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 82, 89, 115.

⁵²⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 97, 108. Bir kelimenin her geçtiği yerde aynı mananın verilmesine şunları da örnek gösterebiliriz: “أَنْبَاءُ” kelimesi “الْأَخْبَارُ” (s. 109, 132), “الْحَيُّ” kelimesi “الْبَاقِي” (s. 102, 107) ve “خَلَّتْ” kelimesi “مَضَتْ” (s. 98, 113) şeklinde tefsir edilmiştir.

üç yerde bu yaklaşımın dışına çıkmış ve âyetler bir bütün olarak tefsir edilmiştir. Mesela “*Hikmetli her iş onda ayırt edilir*” mealindeki Duhân sûresi 4. Âyet, 3. âyetle de irtibatlandırılarak bir bütün halinde ele alınmakta ve: “*Mübarek bir gecede karar verir ve düzenler, bu gece Kadir gecesidir. Bir yıl içerisindeki, rızıklarla ya da başka şeylerle ilgili işleri bir diğer yıla kadar kararlaştırır*”⁵²⁵ şeklinde tefsir edilmektedir.

Zeyd b. Ali bir ibareyi ele aldığı anda, öncelikle o ibareyi, yakın ya da eş anlamlı kelimelerle izah etmektedir. Kahir ekseriyetle, ibare tekil geldiğinde çoğulunu çoğul geldiğinde ise tekilini vermektedir. Kelimenin çoğulunu verdiği yerlere örnek olarak Bakara sûresi 19. âyette yer alan (صَيِّب) kelimesi işaret edilebilir. Zeyd bu kelime için: “*المطرُ. وجمعه صَيَّابٌ*” “Yağmur anlamındadır. Çoğulu sayâib gelir” şeklinde bir tefsir yapmaktadır.⁵²⁶ Tekilin verildiği yerlere örnek ise Tâhâ sûresi 54. âyetteki (لأُولِي النُّهَى) ibaresidir. Bu ibareyi Zeyd: “*لأُولِي الْعُقُولِ. واحداً نُهْيَةٌ*” “Yani akıl sahipleri anlamındadır. Nuhâ kelimesinin tekili Nuhye’dir” şeklinde tefsir etmektedir.⁵²⁷ Birkaç yerde ise anlam verilmeksizin yalnızca tekil ya da çoğul bilgisinin yer aldığı görülür.⁵²⁸

Zeyd, ele aldığı kavram için birden çok mana mümkünse bu manalara da işaret etmektedir. Manaları bizzat kendisinin verdiği yerler olduğu gibi kendisinden önceki tefsir görüşlerinden de faydalanmaktadır. Mesela Bakara sûresi 187. âyette geçen (مَعْنَاهُ اطْلُبُوا الْوَلَدَ. وَقَالَ بَعْضُهُمْ: لَيْلَةُ الْقَدَرِ. وَيَقَالُ: الرَّحْصَةُ الَّتِي كَتَبَ) ifadesi için: “*الله لَكُمْ*” “Çocuk isteyin anlamındadır. Bazıları ise Kadir gecesini demişlerdir. Allah’ın sizin için yazdığı ruhsattır da denmiştir” şeklinde bir açıklama getirmektedir.⁵²⁹

Zeyd b. Ali, bir tefsir yöntemi olarak Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsiri yaklaşımını açık bir şekilde kullanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla 19 ibarede başka âyetlerle istişhad etmiştir. Fâtiha sûresi 6. âyetin tefsirini buna örnek verebiliriz. Lafzen (اهْدِنَا) (الْصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) “*Bizi dosdoğru yola hidayet et*” mealindeki ilgili âyette geçen (اهْدِنَا) “Hidayet” kelimesi için “*sağlamlaştırma*” ve “*beyan*” anlamlarını veren Zeyd, bu tefsirine, (وَأَمَّا تَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ...) “*Semûd’a gelince, biz onları/onlara hidayet ettik*” mealindeki Fussilet sûresi 17. âyeti delil getirmektedir.⁵³⁰ Bir başka örnek

⁵²⁵ (معناه يقضي ويُدبّر في الليلة المباركة وهي ليلة القدر يقضي فيها أمر السنة من الأرزاق وغير ذلك إلى مثلها من السنة الأخرى) bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 288. Diğer iki âyet için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 186, 271.

⁵²⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 79.

⁵²⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 205.

⁵²⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 167, 195, 201, 202.

⁵²⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 195.

⁵³⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 77.

ise lafzen (فَتَلَقَّى آدَمَ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ...) “Âdem bunun üzerine Rabbinden birtakım kelimeler aldı ve böylece Allah tevbesini kabul etti...” mealindeki Bakara sûresi 37. âyette geçen (كَلِمَاتٍ) “Kelimeler” ibaresiyle ilgilidir. Zeyd bu ibareyi, (قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا) “Dediler ki: Rabbimiz! Biz nefsimize zulmettik. Şayet bizi bağışlamaz ve merhamet etmezsen şüphesiz hüsrana uğrayanlardan oluruz” mealindeki A‘râf sûresi 23. âyetle tefsir etmektedir.⁵³¹

Zeyd bunların dışında yer yer kırâat vecihlerine ve iniş sebeplerine de müracaat etmektedir. Yine mübhem kavramların izahı ile el-Vücûh ve’n-Nezâir ilmi çerçevesinde anlaşılabilecek bazı açıklamalar, işaret edilmesi gereken önemli hususlardır. Dilbilimsel açıdan bakıldığında çeşitli kelime analizleri, Arab’ın kullanımları, mecaz, ezdâd, farklı lehçe ve dillere dair açıklamalar tefsirde yer bulan hususlardır. İlerleyen başlıklarda bu konulara ayrıntısıyla yer verilecektir.

Zeyd b. Ali, tefsirinde Hz. Peygamber’den rivayet edilen herhangi bir hadis kullanmamıştır. Şiirle istişhâdda da bulunmayan Zeyd, Gaylân b. Seleme’ye (öl. 23/644)⁵³² isnâd edilen tek bir beyit nakletmekle yetinmiştir.⁵³³

Zeyd b. Ali, tefsirin birkaç yerinde katl diyeti, hac, talak, sihirbazlık, hamilelik sûresi ve ziharla ilgili fikhî bazı konulara değinmenin ötesinde fıkıh alanıyla ilintili pek bir şey söylememektedir.⁵³⁴ Fakat maksada dönük çokça açıklamalarda bulunmaktadır. Yani ibarelerin dilsel analizi ve karşılıkları yerine, o ibarelerden kast olunan manayı açıklamaktadır. Mesela Bakara sûresi 25. âyette yer alan (مُتَشَابِهًا) “Benzemek” kavramıyla ilgili herhangi bir kelime karşılığı verilmemektedir. Bunun yerine: “Yani, “أي يشبه بعضه بعضاً في اللون ، والطعم. ويقال : متشابهاً في اللون ، ومختلفاً في الطعم” “Yani, renk ve lezzet hususunda bir kısmı bir kısmına benzer. “Renk hususunda benzer, lezzet hususunda ise farklı” açıklaması da yapılmıştır” şeklinde bir tefsir yapılarak benzerliğin hangi hususta meydana geldiği yönünde bilgiler verilmektedir.⁵³⁵ Yine Bakara sûresi 152. âyette yer alan: (فَاذْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ) “Beni zikredin ben de sizi zikredeyim” ibaresini: “اذكروني بطاعتي أَذْكُرْكُمْ بِمَغْفِرَتِي” “Beni itaat ile zikredin, ben de sizi

⁵³¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 81. Konuyla ilgili diğer örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 85, 87, 96, 100, 146, 163, 211, 227, 258, 267, 276, 282-283, 302, 342, 372.

⁵³² Şair bir sahâbî olan bu zat için bk. Mehmet Ali Sönmez, “Gaylân b. Seleme”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/415.

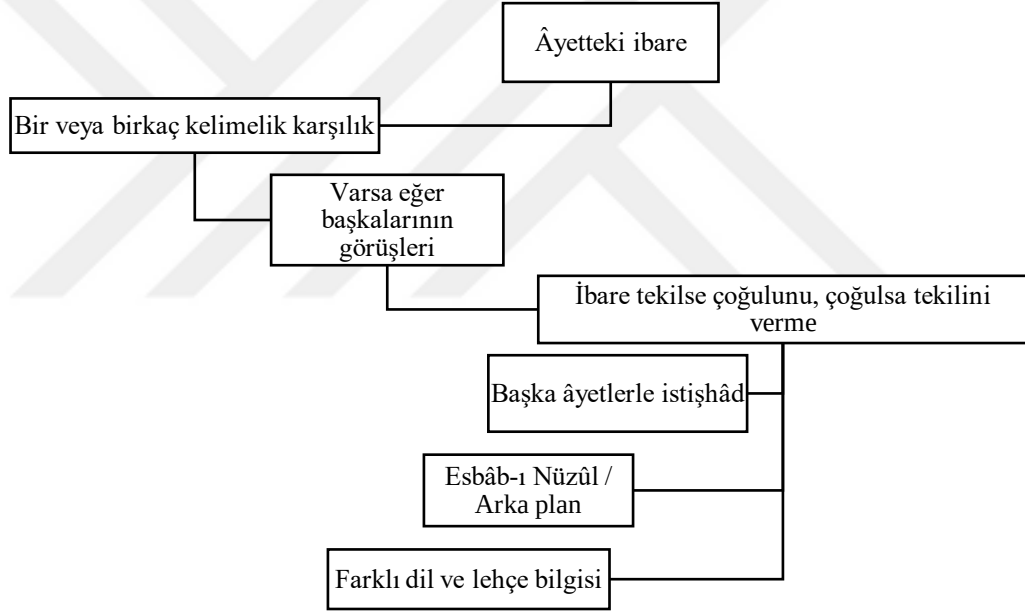
⁵³³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 354.

⁵³⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 94, 96, 100-101, 206, 296, 326.

⁵³⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 80.

*bağışlamamla zikredeyim*⁵³⁶ şeklinde tefsir ederek zikir kelimesinin anlamını vermek yerine ibareden kast olunan hususu izah etmektedir. Bu konuyla ilgili bir örnek daha vermek yerinde olacaktır. Buna göre Âl-i İmrân sûresi 27. âyette geçen: (تَخْرُجُ الْحَيِّ مِنَ الْمَيِّتِ) “Ölüden diriyi çıkarırsın” ibaresini Zeyd şu şekilde tefsir etmektedir: “الطَّيِّبُ مِنَ” “Pis olandan temiz olanı (çıkartırsın) ve kafirden de Müslümanı...”⁵³⁷ Şöyle de denmiştir: *ölü nutfeden diriyi, diriden de ölü nutfeyi çıkarırsın.*⁵³⁸ Görüldüğü üzere ibarede yer alan “تَخْرُجُ”, “الْحَيِّ” ve “الْمَيِّتِ” kavramlarıyla ilgili herhangi bir dilsel analiz yer almamaktadır. Bunun yerine ibarenin tamamından ne kastedildiği izah edilmektedir.⁵³⁹

Zeyd’in, ibareleri ele alış biçimi ve tefsir metoduyla ilgili bu analiz sonucunda eserin genelinde izlenen hâkim metodu, daha net görülebilmesi açısından aşağıda şekil olarak vermek istiyoruz.

Şekil 3.3. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da kullanılan hâkim metot.

⁵³⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 92.

⁵³⁷ Taberî'nin naklettiğine göre, ölüden diriyi çıkarırsın ibaresini Hasan-ı Basrî, İbn Mes'ûd ya da Selmân aynı şekilde tefsir etmektedirler. Ayrıca bir rivayete göre Hz. Peygamber'in de -âyetle ilişki kurmadan- bu minvalde ifadeler kullandığı görülmektedir. Bu nakiller Zeyd b. Ali'nin ilgili tefsiri Hz. Peygamber'den ya da adı geçen diğer isimlerden almış olabileceğini göstermektedir. Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/307-311.

⁵³⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 109. Benzer açıklamalar için bk. Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/90; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/309-311.

⁵³⁹ Konuyla alakalı başka örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 111, 121, 129, 143, 155, 168, 186, 208, 273, 285.

2. Kur'ân İlimleri Açısından Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân

Kur'ân ilimleri terkibiyle alakalı olarak klasik dönemde herhangi bir tarif geliştirilmemiş olup son dönemde yapılan tariflerin ise muhteva ve maksada yönelik olduğu görülmektedir.⁵⁴⁰ Buna göre Kur'ân ilimlerinden maksat; esbâb-ı nüzûl, Kur'ân'ın toplanması ve tertibi, Mekkî-Medenî âyetlerin bilgisi, nâsih-mensûh, muhkem-müteşâbih gibi Kur'ân'la ilintili ilimlerdir.⁵⁴¹ Bu ilimlerden her biri, Kur'ân'ın anlaşılması noktasında yardımcı rol üstlenmektedirler. İlk dönemlerde bu ilimlere dair müstakil eserler verilmesine karşın daha sonraları bunların tamamını konu edinen Ulûmü'l-Kur'ân türü çalışmalar yapılmıştır. Hâris el-Muhâsibî'nin (öl. 243/857) *Fehmü'l-Kur'ân ve Ma'nâhü*, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (öl. 597/1201) *Fünûnü'l-Efnân fî Uyûni Ulûmi'l-Kur'ân*, Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Süyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'ân* ve İbn Akîle'nin (öl. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-İhsân fî Ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserleri sahanın önemli çalışmaları olarak temayüz etmektedirler.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'da bu ilimlerin bazılarından faydalanılmamış ya da değinilmemiştir. Mesela âyetlerin nâsihlik mensûhluk durumuna işaret etmeyen Zeyd, neshin varlığına delil teşkil ettiği ileri sürülen⁵⁴² âyetlerden yalnızca: “Allah dilediğini siler/iptal eder, dilediğini sabit kılar. Kitabın anası/ana kitap onun katındadır” mealindeki Ra'd sûresi 39. âyeti tefsir etmektedir.⁵⁴³ Zeyd'in açıklaması şöyledir: “فَيَقَالُ: إِنَّ أَعْمَالَ الْعِبَادِ تَرْفَعُ إِلَى اللَّهِ صَغِيرُهَا وَكَبِيرُهَا فَيُنْثَبُ مَا كَانَ مِنْهَا ثَوَابٌ وَعِقَابٌ، وَيَمْحُو مَا سِوَى ذَلِكَ. “Denir ki: Kulların amelleri, küçüğüyle büyüğüyle Allah'a yükseltilir. Allah, bunlardan sevaba ve cezaya ilişkin olanları sabit kılar ve bunların dışındakileri siler/iptal eder. Şöyle de denmiştir: Mensûh olanlardan dilediğini siler/iptal eder, nâsih olanları sabit kılar” “كِتَابُهُ الَّذِي لَا يُبَدَّلُ” “Katındaki ana kitap, kendisinde bir değişimin söz konusu olmadığı kitaptır.” Görüldüğü üzere Zeyd kendi görüşünü bildirmemektedir. Dolayısıyla *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* özelinde bakıldığında nesih konusundaki düşünceleri tam olarak anlayamamaktadır. Yine muhkem-müteşâbih konusuna da girilmemektedir. Fakat bu başlık altında değerlendirilebilecek olan *Hurûf-u Mukattaa* ile ilgili bir hayli açıklama mevcuttur.

⁵⁴⁰ Abdulhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132.

⁵⁴¹ Mennâ el-Kattân, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebe Vehbe, 2000), 11.

⁵⁴² Davut İltaş, *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler* (Ankara: Ankara Okulu, 2016), 147.

⁵⁴³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 170.

Mesela Bakara sûresinin girişinde bulunan (الم) “*Elif Lâm Mîm*” için Zeyd: “معناه أَنَا اللهُ” “*Ben Allah’ım ve en iyi bilenim manasındadır. Kur’ân’ın isimlerinden olduğu da söylenmiştir*” açıklamasında bulunmaktadır.⁵⁴⁴ Yûnus sûresinin girişindeki (الر) “*Elif Lâm Râ*” için ise: “أَنَا اللهُ أَرَى” “*Ben Allah’ım, görürüm*” izahı yer almaktadır.⁵⁴⁵ Bunların dışında Hurûf-u mukattaadan yedi tanesine daha açıklama getiren Zeyd,⁵⁴⁶ bu yaklaşımıyla müteşâbihâtan sayılan âyetleri te’vîl yoluna gitmiş olmaktadır. Zeyd’in îtikâd ile ilgili görüşlerini verdiğimiz bölümde ortaya konan veriler de bu sonucu doğrulamaktadır. Zira müteşâbih olarak kabul edilen ve özellikle Allah’ın sıfatlarıyla ilgili âyetler te’vîle tabi tutulmaktadır.

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da Kur’ân ilimlerinin bazılarında ise faydalandığını görmek mümkündür. Bundan sonraki başlıklarda bu ilimlerden Zeyd b. Ali’nin kullanımında öne çıkanlar ayrı ayrı incelenecektir.

a. Esbâb-ı Nüzûl/Arka Plan

Kur’ân âyetleri, görünür herhangi bir nedene bağlı olmaksızın indiği gibi bir olay ya da suale binaen de inmiştir.⁵⁴⁷ İşte esbâb-ı nüzûl/iniş sebepleri ilmi, bu ikinci kısımın alakalıdır. Dolayısıyla iniş sebepleri, âyetlerin nüzûlünde etkisi olan soru ya da olayları ifade eder.⁵⁴⁸ İniş sebepleri, ilişkilendirildikleri âyetlerin indiği ortamı ve durumu tasvir etmeleri ve rivayet yoluyla aktarılmaları sebebiyle tarih ve hadis ilimleriyle doğrudan ilintilidirler. Bu rivayetler, sahihinin zayıfından tefrik edilmesi ve doğru tespiti halinde, ilk bakışta kapalı gelen ya da yanlış anlamaya müsait âyetlerin doğru anlaşılması hususunda büyük önemi haizdirler. Mesela “*Muhakkak ki Safâ ve Merve, Allah’ın sembollerindendirler. Bundan dolayı her kim beyti (Kâbe’yi) hacceder veya umre yaparsa onları tavaf etmelerinde bir günah yoktur...*” mealindeki Bakara sûresi 158. âyetin zahirinden anlaşılan, Safâ ve Merve’nin tavaf edilmesinin vâcib olmadığıdır. Halbuki âyetin iniş sebebine bakıldığında durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır. Zira nakledildiğine göre Ensar, cahiliye döneminde bu iki yerin arasında yapılan tavaf sebebiyle İslam’dan sonra yine tavaf edilmelerinin günah olabileceğini düşünmüşlerdir. Çünkü o dönemde buralarda iki put bulunuyordu. İlgili

⁵⁴⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 78.

⁵⁴⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 138.

⁵⁴⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 138, 199, 203, 262, 281, 300, 340.

⁵⁴⁷ İbn Akile, *ez-Ziyâde ve’l-ihsân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, 1/292.

⁵⁴⁸ Krş. Muhammed Abdülazîm Zûrkânî, *Menâhilü’l-irfân fî ulûmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1415/1995), 1/89.

nakille birlikte düşünüldüğünde, âyet bu düşüncenin yanlış olduğunu, Safâ ve Merve'nin tavaf edilmelerinde bir günah bulunmadığını belirtmiş olmaktadır.⁵⁴⁹

Zeyd b. Ali de *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'da gerek doğrudan gerekse dolaylı olarak iniş sebeplerinden ve arka plan bilgisinden faydalanmıştır. Az sayıda olmakla birlikte doğrudan iniş sebebine işaret ettiği yerler vardır. Bunlardan bir tanesi (وَيَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ) (الله مَا لَا يَنْفَعُهُمْ وَلَا يَضُرُّهُمْ وَكَانَ الْكَافِرُ عَلَى رَبِّهِ ظَهِيرًا) “*Ve Allah'ın dışında, kendilerine fayda ve zarar veremeyen şeylere ibadet ediyorlar. Ve kafir, (Allah'ın düşmanlarına) yardım etmektedir.*” mealindeki Furkân sûresi 55. âyettir. Zeyd'e göre bu âyet Ebû Cehil hakkında inmiştir.⁵⁵⁰ Yine başka bir âyet de ayın yarılmasından bahseden Kamer sûresi 1. âyettir. Âyetle ilgili olarak Zeyd: “*Hız. Peygamber zamanında ay ikiye ayrıldı ve insanlar bu durumu izliyorlardı. Yahudiler sihir olduğunu iddia edince Allah bu âyeti indirdi*” şeklinde bir açıklama getirerek iniş sebebine işaret etmektedir.⁵⁵¹

Eserde, doğrudan iniş sebepleri şeklinde işaret edilmemekle birlikte, zaman zaman âyetlerdeki ibarelerin ortaya koyduğu durumla ilgili arka plan bilgileri de verilmektedir. Bir yönüyle sebep-i nüzûl bilgisine dayanmakla ilintili olan bu metot, âyetlerin doğru anlaşılması noktasında önemli bir rol oynamaktadır. Mesela: “*Ve (Yahudiler): “Bize ateş, sayılı birkaç gün dışında kesinlikle dokunmayacaktır” dediler...*” mealindeki Bakara sûresi 80. âyetin giriş cümlesi için Zeyd: “*أَرْبَعُونَ يَوْمًا، “قَدَرُ مَا عَبَدُوا الْعِجْلَ (Buradaki sayılı günlerden maksat) kırk gündür. (Çünkü) Onların buzağıya taptıkları gün miktarı bu kadardı” açıklamasında bulunmaktadır.*⁵⁵² *Sayılı birkaç gün* ifadesindeki kapalılık *kırk gün* şeklinde açıklığa kavuşturulmuş ve Yahudilerce dile getirilen bu iddianın arkasında yatan sebep, onların buzağıya taptıkları günlerin miktarı ile ilişkilendirilerek ortaya konmuştur.⁵⁵³ Zeyd'in bu tarz bir metotla yaptığı tefsire örnek olarak Mücâdile sûresi 8. âyeti de verebiliriz. Âyette geçen: “*...Sana geldikleri zaman, Allah'ın seni selamlamadığı bir şekilde sana selam veriyorlar...*” ibaresi için Zeyd: “*وهو قول اليهود: سَلَامٌ عَلَيْكُمْ (Allah'ın burada ifade ettiği selamlama biçimi) Yahudilerin şu sözüdür, Ölüm üzerine olsun!*” açıklamasında

⁵⁴⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423/2002), 1/152.

⁵⁵⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 229.

⁵⁵¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 312. Diğer örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 359, 411.

⁵⁵² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 86.

⁵⁵³ Âyetle ilgili benzer açıklamalar için bk. Râzî, *Tefsîru 'l-Kur'âni 'l-Azîm*, 1/156; Taberî, *Câmi 'u'l-beyân*, 2/171-174; Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 1/119.

bulunmaktadır.⁵⁵⁴ Âyette Yahudilerin selamlama biçiminin ne olduğuyla ilgili bir bilgi bulunmamaktadır. Zeyd arka plana inerek bu bilgiyi vermiş ve ibaredeki kapalılık ortadan kalkmıştır.⁵⁵⁵ Arka plan bilgisiyle ilişkili olan bir diğer husus, âyetlerde sıfat ya da isimleriyle işaret edilen şahısların kimliği meselesidir. Zeyd bu noktada birkaç şahıs hakkında bilgi vermektedir. Bu bilgilere göre, altından buzağı heykeli yaparak İsrailoğullarını bu buzağıya tapmaya çağıran Sâmirî isimli şahıs Kirmanlıdır.⁵⁵⁶ Kevser sûresi 3. âyette Ebter sıfatıyla anılan kişi, Âs b. Vâil (öl. 622) ya da Kâ'b b. Eşref'tir (öl. 3/624).⁵⁵⁷ Zeyd'in verdiği diğer bir bilgi ise Ebû Leheb'in karısı hakkındadır.⁵⁵⁸

Buraya kadar verilen malumata göre Zeyd, çok yoğun olmamakla birlikte, gerekli gördüğü durumlarda esbâb-ı nüzûl ilminden faydalanmış ve arka plan bilgilerine önem vermiştir.

b. Kırâat

Kur'ân'da yer alan kelimelerin okunuş biçimini ve bununla alakalı ortaya çıkan ihtilafları, kendisinden nakledilen şahsa isnâd etmek suretiyle bilmek⁵⁵⁹ anlamında kullanılan kırâat terimi, Kur'ân ilimlerinin önemli bir parçasıdır. Tefsir söz konusu olduğunda kırâat ilmi, bir Kur'ân kelimesinin telaffuz farklılıklarını konu edindiği gibi bu farklılıklardan doğan mana değişikliklerini de gündeme almaktadır. Manada gerçekleşen bu farklılıkların tefsire büyük etkisi olmuştur.⁵⁶⁰

Daha önce işaret edildiği üzere Zeyd, tefsir külliyatında kırâatinden bahsedilen alimlerdendir. Ayrıca Zeyd b. Ali'ye, şaz olarak kabul edilen⁵⁶¹ bu kırâatin yer aldığı *Kırâatu Zeyd b. Ali* isimli bir risale isnâd edilmektedir. el-Vecîhî, el yazması nüshanın

⁵⁵⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 326. Arka plan kullanımıyla ilgili diğer örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 95, 150-151, 171, 189, 216, 135, 221-222, 237, 290, 349, 381, 389, 408.

⁵⁵⁵ Âyetle ilgili benzer açıklamalar için bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 4/491; İbn Atıyye el-Endelüsî, *El-muharrerü 'l-vecîz*, 5/277; Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü 'l-Kur'ân*, thk. Mecdî Bâslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005), 9/568.

⁵⁵⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 206.

⁵⁵⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 410.

⁵⁵⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 412.

⁵⁵⁹ Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnu'l-Cezeri, *Müncidu 'l-mukri 'în ve mürşidü 'l-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1420/1999), 9.

⁵⁶⁰ Kırâat farklılıklarının Kur'ân'ı anlamaya etkisi ve çeşitli örnekler için bk. Abdurrahman Çetin, *Kırâatların Tefsire Etkisi: Kur'an'ın Farklı Yorumlanmasına Tesir Eden Kırâatlar* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2001).

⁵⁶¹ Şâz kırâatler ile ilgili geniş bilgi için bak. İrfan Çakıcı, *Şâz Kırâatler ve Tefsire Etkisi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016).

Ambrosyan Kütüphanesinde bulunduğu⁵⁶² ifade edilen bu risalenin, esasen *en-Neyyiru'l-Celî fî Kırâati Zeyd b. Ali* isimli eser olduğunu ve *el-Keşşâf* sahibi Zemahşerî'nin (öl. 538/1144) bu kitaptan çokça nakilde bulunduğunu belirtmektedir.⁵⁶³ *en-Neyyiru'l-Celî*'nin yazarının Ebû Hayyân el-Endelüsî olduğu ifade edilmektedir.⁵⁶⁴ Günümüze ulaştığı yönünde bilgi bulunmadığından dolayı bu kitaptan faydalanma imkânı yoktur. Fakat Zeyd'in kırâati, çeşitli tefsir kitaplarında dağınık bir şekilde yer almaktadır. Abdülmâcid Nedîm, İmam Zeyd'e isnat edilen ve dağınık halde bulunan bu kırâati topladığı bir çalışma yapmıştır.⁵⁶⁵ Yine Ebû Süfyân Sa'sa, Zeyd b. Ali'nin tek kaldığı kırâatleri tespit ettiği bir yüksek lisans çalışması yapmıştır.⁵⁶⁶

Zemahşerî, İbn Atıyye el-Endelüsî (öl. 541/1147), Râzî, Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî (öl. 671/1273), Ebû Hayyân el-Endelüsî, Semîn el-Halebî (öl. 756/1355) ve daha başka alimler eserlerinde Zeyd'in kırâatine yer vermişlerdir.⁵⁶⁷ Özellikle son iki isim bu kırâate yoğun bir şekilde işaret etmiştir.

Çok yoğun olmamakla birlikte *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da kırâat farklılıklarına değinildiği görülmektedir. Şimdi bu kırâat farklılıklarına birkaç örnek vermek istiyoruz.

Zeyd, (سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطَرَانٍ وَتَغَشَّى وَجُوهَهُمُ النَّارُ) “Gömlekleri katrandandır ve yüzlerini ateş kaplar” mealindeki İbrâhîm sûresi 50. âyetinde geçen (قَطَرَانٍ) “Katran” kelimesinin, “قَطِرَان” şeklinde de okunduğunu belirtmektedir.⁵⁶⁸ Zeyd, verdiği kırâat farklılıklarının

⁵⁶² Yıldız, *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*, 12; Gündüz, *İmâm Zeyd b. Ali “El-Mecmû'u'l-Fıkhi” Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*, 113. İşaret edilen bu yazma nüshaya ulaşma imkânı yakalayamadık. Fuat Sezgin (öl. 2018) ayrıca Arthur Jeffery'nin (öl. 2018) Zeyd b. Ali'ye isnat edilen kırâatlerle ilgili birkaç çalışmasından bahsetmektedir. Bak. Sezgin, *Târîhu't-Turâsi'l-Arabî*, 3/323.

⁵⁶³ Abdüsselâm Abbâs el-Vecîhî, *A'lâmü'l-Müellifin ez-Zeydiyye*, 441.

⁵⁶⁴ Alican Dağdeviren, “Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Kırâat İlmindeki Yeri”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/14 (2006), 44.

⁵⁶⁵ Abdülmâcid Nedîm, *Kırâatu'l-İmâmi's-Şehîd Zeyd b. Ali* (Lahor: Mektebetu Nefâisi'l-Kur'ân, 1427/2006), 20.

⁵⁶⁶ Ebû Süfyân Sa'sa, *et-Tevcîhu'l-Lugavî li-Krâati Zeyd b. Ali* (Tilimsan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 1437/2016).

⁵⁶⁷ İsmi geçen alimlerin eserlerinden örnekler için bk. Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâ'iki Gavâmi'zi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl*, thk. 'Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü'l-'Ubîkân, 1418/1998), 1/10, 68, 91; Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/66, 117, 225; Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 2/311, 318, 335; Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubî'l-Mısriyye, 1384/1964), 1/136, 263; el-Endelüsî, *el-Bahrü'l-Muhît*, 1/33, 41, 45; Ebu'l-'Abbâs Şihâb ed-Dîn Ahmed b. Yûsuf b. 'Abdiddâim es-Semîn el-Halebî, *ed-Durru'l-Maşûn fî 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, thk. Ahmed Muhammed el-Harrât (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, ts.), 1/187, 210.

⁵⁶⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 173. Bu okuyuşa işaret eden başka kaynaklar için bk. İbn Kuteybe, *Garîbu'l-Kur'ân*, 234; Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*, 3/170; Ebû Ca'fer Ahmed

kiminde manaya olan etki üzerinde de durmaktadır. Mesela (وَلَمَّا ضُرِبَ ابْنُ مَرْيَمَ مَثَلًا إِذَا) “Meryem oğlu İsa örnek verilince kavmin hemen uzaklaşmış/yaygara koparmıştır” mealindeki Zuhruf sûresi 57. âyette yer alan (يَصْدُونُ) kelimesi için Zeyd: “وَتَقْرَأُ يَصْدُونَ ، فَمَنْ قَرَأَ بِضِمِّ الصَّادِ ، فَإِنَّهُ الْإِعْرَاضُ وَالصُّدُودُ ، وَمَنْ قَرَأَ بِكَسْرِ الصَّادِ أَرَادَ أَنَّهُمْ يَصِيحُونَ” “Bu kelime (يَصْدُونَ) şeklinde de okunmuştur. Sâd harfinin dammesiyle okuyan, uzaklaşma ve yüz çevirmeyi kastetmiş, kesrayla okuyan ise yaygara koparmak manasını irade etmiştir” açıklamasında bulunmaktadır.⁵⁶⁹ Zeyd ayrıca bir yerde, Âsım el-Cahderî’den kırâat vechi nakletmektedir.⁵⁷⁰

Zeyd’in, kırâatle ilgili tefsir külliyatındaki ağırlığına rağmen *Tefsîru Garîbi l-Kur’ân*’da bu ağırlığın fazlaca hissedilmediği görülmektedir. Zira yukarıda üç örneği verilen kırâat farklılıklarına, tespit edilebildiği kadarıyla eserde yalnızca sekiz yerde işaret edilmiştir. Buna rağmen, kadim tefsir çalışmalarında kırâat farklılıklarına önem verildiğinin ve mana üzerinde yol açtığı değişikliklere değinildiğinin kanıtı olarak bu örnekler önemli görünmektedir.

c. el-Vücûh ve’n-Nezâir

Tefsîru Garîbi l-Kur’ân’ın bu ilim açısından değerlendirmesine geçmeden önce, vücûh ve nezâir kitaplarında kavramların nasıl ele alındığını tekrar hatırlatmak istiyoruz. Bu tür eserler genel olarak, ele aldıkları kavramın Kur’ân’da kullanıldığı değişik manalarını âyetlerden delil getirerek vermektedirler. Tabi Zeyd b. Ali’nin yöntemi, birebir bu şekilde seyretmemektedir. Zira *Tefsîru Garîbi l-Kur’ân*, özellikle bu ilimle ilgili yazılmadığı gibi sûrelerin ve âyetlerin mushaf sırasına göre ele alınması sebebiyle bu yönetime uygun bir yapı da arz etmemektedir. Zeyd b. Ali’nin *el-Vücûh ve’n-Nezâir* ilmi kapsamında mütalaa edilebilecek yaklaşımı iki şekilde tezahür etmektedir. Birinci yaklaşım, “... ها هنا ...” “Bu kelime burada şu anlamdadır” şeklinde bir açıklama getirilmek suretiyle mananın verilmesi ve aynı kelimenin geçtiği diğer yerlerde farklı anlamların işaret edilmesidir. İkinci yaklaşım ise “كُلُّ ... فِي الْقُرْآنِ فَهُوَ” “Bu kelime Kur’ân’da geçtiği her yerde şu anlamdadır” ya da “... فِي غَيْرِ هَذَا الْمَكَانِ/الْمَوْضِعِ”

b. Muhammed en-Nehhâs, *Me’âni l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Mekke: Câmiatu Ümmi l-Kurâ, 1410/1990), 3/546-547; Taberî, *Câmi’u l-beyân*, 13/742.

⁵⁶⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 286. Bu okuyuş farkına işaret eden başka kaynaklar için bk. Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzü l-Kur’ân*, 2/205; İbn Kuteybe, *Garîbu l-Kur’ân*, 400; Zeccâc, *Me’âni l-Kur’ân ve i’râbuh*, 4/416; Ebu’l-Hasen Saîd b. Mes’ade el-Mücâşî el-Belhî el-Ahfeş el-Evsat, *Me’âni l-Kur’ân*, thk. Hüdâ Mahmûd Karâa (Kahire: Mektebetü l-Hâneçî, 1411/1990), 2/515.

⁵⁷⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 218. Zeyd’in, kırâat farklılıklarına işaret ettiği diğer âyetler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi l-Kur’ân*, 1412/1992, 185, 203, 221, 225, 243.

“Bu kelime bu yerin dışında geçtiği yerlerde şu anlamdadır” şeklinde bir izahla mana verilmesidir. Bu tür genellemelerin, Kur’ân ilimleri eserlerinin el-Vücûh ve’n-Nezâir başlıkları altında işlendiğini görmek mümkündür.⁵⁷¹

Zeyd birinci yaklaşımı “فِتْنَةٌ”, “فَضْلٌ” ve “جَبِينٌ” kelimelerinde kullanmaktadır. Bu kelimelerden Bakara sûresi 191. âyette geçen “فِتْنَةٌ” “Fitne” kelimesi için: “فَالْفِتْنَةُ هَا هُنَا: “*Fitne kavramı burada küfür anlamındadır. Kâfir için şöyle denir; Bu, dininde küfre düşmüş bir adamdır*”⁵⁷² şeklinde açıklamada bulunan Zeyd, bu kavramın geçtiği diğer yerlerde bağlama göre başka anlamlar da vermiştir. Küfrün⁵⁷³ dışındaki bu anlamlar; şirk,⁵⁷⁴ günah,⁵⁷⁵ yakmak,⁵⁷⁶ saptırmak⁵⁷⁷ ve imtihan/sınav/bela⁵⁷⁸ anlamlarıdır.⁵⁷⁹ Zeyd’in aynı üslupla ele aldığı “فَضْلٌ” ve “جَبِينٌ” kelimelerindeki yaklaşım, vücûh ve nezâir açısından fitne kelimesinde ortaya koyduğu açıklıkta bir yapı arz etmemektedir. Şöyle ki, Bakara sûresi 198. âyette geçen “فَضْلٌ” “Fazl” kelimesi için: “فَالْفَضْلُ هَا هُنَا: التِّجَارَةُ” “*Fazl kelimesi burada ticaret anlamındadır*” demektedir⁵⁸⁰ ve fakat diğer âyetlerde bu kelimeyi ele almamaktadır. Belki de ele almadığı yerlerde bilinen ilk anlamda kullanıldığını düşündüğü için böyle bir üslup kullanmıştır. Yine Sâffât sûresi 103. âyette geçen “جَبِينٌ” “Cebîn/Alın” kelimesi için: “فَالْجَبِينُ هَا هُنَا الْجَبْهَةُ عَنْ يَمِينٍ وَشِمَالٍ” “*Cebîn kelimesi burada sağ ve sol cephe anlamındadır*” demektedir.⁵⁸¹ Fakat ilginç olan, bu kelime Kur’ân’da yalnızca ilgili âyette geçmektedir. Yine burada da bilinen ilk anlamın dışında kullanıldığını belirtmek istemiş olabilir.

Zeyd’in ikinci yaklaşım tarzıyla ele aldığı kavram sayısı ise dördüttür. Bunlardan birincisi “الْإِثْمُ” kelimesidir. Bakara sûresi 182. âyette bu kelime için: “الْإِثْمُ: الذَّنْبُ أَيْضاً” “*İsm günah anlamındadır. Bu yerin dışında geldiği yerlerde de aynı*

⁵⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân fî ‘ulûmi ‘l-Kur’ân*, 1/105-111; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve ‘l-ihsân fî ‘ulûmi ‘l-Kur’ân*, 5/235-249; Suyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi ‘l-Kur’ân*, 2/156-165.

⁵⁷² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 95.

⁵⁷³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 107, 254.

⁵⁷⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 98.

⁵⁷⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 151.

⁵⁷⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 381.

⁵⁷⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 128.

⁵⁷⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 128, 187, 205, 209, 245, 335, 351.

⁵⁷⁹ Fitne kelimesinin Kur’ân’daki farklı anlamları için bk. Okuyan, *Kur’an-ı Kerim’de Çok Anlamlılık*, 482-484.

⁵⁸⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 96.

⁵⁸¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur’ân*, 1412/1992, 267.

şekilde günah anlamında kullanılmaktadır” tespitinde bulunmaktadır.⁵⁸² İkinci kavram “الْبَعْلُ” kavramıdır. Sâffât sûresi 125. âyetinde bu kavram için: “وَالْبَعْلُ فِي غَيْرِ هَذَا”⁵⁸³ “Kelime, bu yerin dışında geçtiği yerlerde eş manasına gelmektedir”⁵⁸⁴ izahını yapan Zeyd, Bakara sûresi 228. âyet sadedinde bu izahına uygun bir tefsirde bulunmaktadır.⁵⁸⁴ Üçüncüsü “عَسَى” kavramıdır. Zeyd bu kavram için: “عَسَى مِنْ اللَّهِ وَاجِبَةٌ”⁵⁸⁵ “Allah’ın kelamı olarak gelen عَسَى kelimesi Kur’ân’ın tamamında vacip anlamındadır” değerlendirmesini yapmaktadır.⁵⁸⁵ Dördüncü kavram ise “سُلْطَانٌ” kavramıdır. İsrâ sûresi 33. âyetin tefsirinde bu kavram için: “وَكُلُّ سُلْطَانٍ فِي”⁵⁸⁶ “Hüccet manasına gelmektedir. Kur’ân’da geçen sultân kelimelerinin tamamı hüccet anlamında kullanılmaktadır”⁵⁸⁶ diyen Zeyd, yine bu açıklamasına uygun şekilde geçtiği her yerde bu kelimeyi hüccet olarak açıklamıştır.⁵⁸⁷

el-Vücûh ve ’n-Nezâir ilmiyle ilgili telif edilen eserlerin asıl amacının, bir Kur’ân kavramının âyetlerdeki farklı kullanımlarını vermek olduğunu belirtmiştik. Buraya kadar yapılan analizden çıkan sonuca göre Zeyd, aynı metotla olmasa da bu amaca matuf açıklamalar yapmıştır. Bizlere ulaşan en eski tefsir kitaplarından olan Zeyd’in bu eserinde vücûh ve nezâirin izlerinin bulunmuş olması, tefsir tarihi yazıcılığı açısından önemli görülmelidir.

d. Mübhemâtü’l-Kur’ân

Kök anlamı bilinmezlik, kapalılık ve belirsizlik⁵⁸⁸ ifade eden mübhem “مُبْهَمٌ” kelimesi, ibhâm “الإبهام” mastarından ism-i mef’ûldür. Buna göre *Mübhemâtü’l-Kur’ân* terkibi, ilk bakışta işaret ettiği şeyin kimliğiyle ilgili bir kapalılığın bulunduğu, ism-i işâret, ism-i mevsûl, zamir, cins isimler gibi bazı mübhem Kur’ân lafızlarını ifade eder.⁵⁸⁹ Bu şeyler şahıs, hayvan, cisim, zaman, mekân, kavim ya da gaybî varlıklar

⁵⁸² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 94. Mehmet Okuyan, *ism* kelimesiyle aynı kökten türeyen ve Furkân sûresi 68. âyetinde geçen “Esâm” kelimesinin ceza anlamında kullanıldığını belirtmektedir. Bk. Okuyan, *Kur’an-ı Kerim’de Çok Anlamlılık*, 69.

⁵⁸³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 267-268.

⁵⁸⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 100.

⁵⁸⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 187.

⁵⁸⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 186.

⁵⁸⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 156, 190, 237, 277, 310. Zeyd, “التسبيح” kavramı için de benzer bir yaklaşımda bulunmaktadır. Fakat kendi görüşü olarak işaret etmekle yetinmiyoruz. Zeyd bu kavram için şöyle demektedir: “وَيَقَالُ: إِنَّ كُلَّ تَسْبِيحٍ فِي الْقُرْآنِ فَهُوَ صَلَاةٌ إِلَّا فِي هَذِهِ الْآيَةِ فَإِنَّهُ غَيْرُ صَلَاةٍ وَمِنْ التَّسْبِيحِ. وَفِي آيَاتٍ أُخْرٍ فَإِنَّهُ غَيْرُ صَلَاةٍ” bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 212.

⁵⁸⁸ İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyisi’l-luga*, 1/311; Halîl b. Ahmed, *Kitâbu’l-’ayn*, 4/62.

⁵⁸⁹ Krş. Recep Demir, *Kur’an’ın Şii Yorumu (Ebu Ca’fer et-Tusi Örneği)* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2019), 304-305.

şeklinde sıralanabilir.⁵⁹⁰ Yine delalet ettiği şeyin mübhem bırakıldığı, *Mübhemâtü'l-Kur'an İlmi* ise kendisiyle bu kapalılığın ortadan kaldırılmaya çalışıldığı ilim olmaktadır.⁵⁹¹ Bu ilmin dayandığı kaynaklar Kur'an, Tevrât, tarihi veriler, mitoloji, sahâbenin müşahedesi ve sahâbe ile tâbiînin şahsi yorumları olabilmektedir.⁵⁹²

Kur'an'daki mübhem lafızlara örnek olarak Bakara sûresi 73. âyette geçen (نفساً) “*Bir şahıs*” kelimesi verilebilir. Âyette bu şahsın öldürüldüğünden bahsedilmekte ve fakat kimliği ile ilgili bir bilgi verilmemektedir. Bu haliyle mübhem kabul edilen şahsın kim olduğuyla ilgili olarak *Âmil* ismi tespit edilmekte ve böylece belirsizlik giderilmiş olmaktadır.⁵⁹³ Kur'an'daki mübhem lafızlarla ilgili açıklamalar, tefsir eserlerinde dağınık bir şekilde bulunmakla birlikte bu ilme dair müstakil eserler geç sayılabilecek dönemlerde te'lif edilmiştir. Bunlardan günümüze ulaşan ilk eser, Abdurrahman b. Abdillâh es-Süheylî'nin (öl. 581/1185) *et-Ta'rîf ve'l-Î'lâm lîmâ Ubhime fi'l-Kur'an mine'l-Esmâ' ve'l-A'lâm* isimli eseridir.⁵⁹⁴

Zeyd b. Ali, Kur'an'da geçen mübhem kelimelere zaman zaman değinmekte ve bunların neye tekabül ettikleriyle ilgili bilgiler vermektedir. *Tefsîru Garîbi'l-Kur'an*'da açıklanan mübhem türü lafızlar daha çok kavim, zaman, mekân, gaybî varlıklar ve şahıslarla ilgili olanlardır. Bunlarla ilgili birer örnek vererek Zeyd b. Ali'nin yaklaşımını ortaya koymak istiyoruz.

Kavimlerle ilgili mübhem lafızların açıklamasıyla ilgili olarak Bakara sûresi 62. âyette geçen (الصَّابِرُونَ) “*Sâbiîler*” kelimesi verilebilir. Zeyd bu kelime için: “*Bir kısım Hristiyan ve Yahudi'den oluşan kavim*” açıklamasında bulunmaktadır.⁵⁹⁵

Zamanla ilgili olarak Bakara sûresi 80. âyette yer alan (أَيَّاماً مَّعْدُودَةً) “*Sayılı günler*” ifadesi için Zeyd: “*Kırk gün*” açıklamasını yaparak buradaki kapalılığı gidermektedir.⁵⁹⁶ Mekânla ilgili olarak ise Bakara sûresi 249. âyette geçen (نَهْرٍ)

⁵⁹⁰ Ebû Abdillâh el-Belensî, *Tefsîru mübhemâtü'l-Kur'an*, thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1411/1991), 1/35.

⁵⁹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 1/155-163; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 7/103-283; Suyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 4/93-118.

⁵⁹² Halis Albayrak, “Mübhematu'l-Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 163-167.

⁵⁹³ İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'an*, 7/107.

⁵⁹⁴ Bu ve diğer birkaç klasik eserin sayım-dökümü ve eserlerde takip edilen metot hakkında bilgi için bk. Bedreddin İbn Cemâa, *Gurerü't-tibyân fî men lem yüsemme fi'l-Kur'an*, thk. Abdülcevâd Halef (Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1410/1990), 125-135.

⁵⁹⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 84. Kavimlere işaret eden mübhem lafızlarla ilgili diğer açıklamalar için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 152, 344.

⁵⁹⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 86.

“Nehir” kelimesi örnek verilebilir. Bu nehrin nerede bulunduğuyula ilgili olarak Zeyd: “Ürdün ve Filistin arasındadır” izahını yapmaktadır.⁵⁹⁷ Gaybî varlıklara örnek ise Bakara sûresi 87. Âyette geçen (رُوحُ الْقُدُس) “Rûhu’l-Kudüs” ifadesidir. Zeyd, bu ifadedden kastedilenin “Cebrâîl” olduğunu söylemektedir.⁵⁹⁸

Zeyd’in en çok açıklama getirdiği mübhem lafızlar şahıslarla ilgili olanlardır. Mesela Tevbe sûresi 83. Âyette yer alan (الْخَالِفِينَ) “Geride kalanlar” ifadesi için “Kadınlar”⁵⁹⁹ açıklamasında bulunan Zeyd, Kalem sûresi 48. âyetteki (صَاحِبِ الْخَوْتِ) “Balık sâhibi” ifadesinin Hz. Yûnus’u işaret ettiğini belirtmektedir.⁶⁰⁰

3. Dilbilimsel Açıdan Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân

Tezimizin birinci bölümünde dilbilim, dilbilimin alt dalları ve bunların Arap dilbilimindeki karşılıklarından bahsedilmişti. Bu başlık altında *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, işaret edilen alt dallar açısından incelenecektir. Fakat hemen belirtilmesi gerekir ki *Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân*, Arap dilbiliminin alt dallarından her birinin yer aldığı geniş dilsel izahlar içermemektedir. Tespit edebildiğimiz izahlar ise oldukça dar kapsamlıdır. Buna rağmen Zeyd’in yaklaşımlarının daha net anlaşılması ve meselelerin, Arap dilbiliminin hangi alt dalına dahil olduğunun görülebilmesi açısından konuyu *Sarf/İştikâk*, *Nahiv*, *İlmu’l-Lehcât* ve *Dirâsetü’l-Müfredât* zemininde inceleme gereği duyduk. Bunlardan *Sarf/İştikâk* ve *Nahiv*, eserde izleri az görüldüğü için aynı başlıkta, *İlmu’l-Lehcât* ve *Dirâsetü’l-Müfredât* ise nispeten daha fazla yer aldığından ayrı başlıklarda incelenecektir.

a. Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da Sarf/İştikâk ve Nahiv

Birinci bölümde işaret edildiği üzere Garîbu’l-Kur’ân türü eserlerde sarf ve nahiv konuları fazlaca yer almamaktadır. Bu duruma paralel olarak Zeyd, cümlelerin yapısıyla alakalı meselelerin işlendiği nahiv ve buna bağlı olarak hazf, zamirlerin mercii ve i’râb gibi konulara girmemektedir. Diğer yandan eserde yer yer edatlarla ilişkili ifadeler olsa da bunlar edatların yapıları ve cümledeki fonksiyonlarıyla alakalı değildir. Zeyd bu hususta manayı ön plana çıkararak bazı edatların hangi anlamlarda

⁵⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 106. Mekânla alakalı diğer mübhem lafızlara Zeyd’in getirdiği açıklamalar için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 196, 262, 285, 341.

⁵⁹⁸ Zeyd bu ifade için ayrıca: (وَالْقُدُسُ: الْمَلَائِكَةُ) “Kudüs Allah’ıdır. Melekler olduğu da söylenmiştir” izahında bulunmaktadır. bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 87.

⁵⁹⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 153.

⁶⁰⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 342. Şahıslara işaret eden diğer mübhem lafızlarla ilgili açıklamalar için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 235, 285, 293, 333, 355, 376.

kullanıldığına işaret etmektedir. Mesela (أَنَّ) edatının (مِنْ أَيْنَ) anlamında olduğunu⁶⁰¹ belirten Zeyd, (كَأَنَّ) edatı için (كَمْ) manasını⁶⁰² vermektedir.⁶⁰³ Bir yerde ise daha ayrıntılı izah getirmektedir. “والأَرْضُ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا” “Bundan sonra da yeryüzünü yayıp döşedi” mealindeki Nâziât sûresi 30. âyette geçen (بَعْدَ) “sonra” edatının (مَعَ) “beraber” anlamında olduğunu belirtmektedir. Bu tercihinin gerekçe olarak da: (بَعْدَ وَمَعَ سَوَاءٌ فِي) (كَلَامُ الْعَرَبِ) “Bu iki edat Arap kelimasında müsavidir” bilgisini vermektedir.⁶⁰⁴ Ebu Ubeyde’nin de bu konuda benzer bir tefsir yaptığı görülmektedir.⁶⁰⁵

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da, bir kelimenin yapısı, kök ve türevleriyle ilgili meselelerin ele alındığı sarf ve iştikâk konularına da girilmemektedir. İştikâkla ilgili kurulabilecek belki bir istisnadan bahsedilebilir. O da mu’reb olduğu belirtilen⁶⁰⁶ Cibrîl (جِبْرِيل) ismiyle alakalı kelime analizidir. Zeyd bu ismin, (جِبْرِ) “Kul” ve (إِيل) “Allah” kelimelerinden müteşekkil olduğunu ve (عَبْدُ اللَّهِ) “Allah’ın kulu” anlamına geldiğini belirtmektedir.⁶⁰⁷

b. Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da İlmu’l-Lehcât

Tefsîru Garîbi’l-Kur’ân’da ele alınan başka bir konu da Arapça olmayan kelimeler ve Arap lehçeleridir. Tespitlerimize göre Zeyd 25 kelimeyi bu açıdan değerlendirmekte ve hangi dil ya da lehçeye ait olduğunu belirtmektedir. Fakat bunu yaparken lehçeye ilgili meselelere dalmadığı gibi Kur’ân’da yabancı kelime bulunup bulunmadığı tartışmalarına da girmemektedir. Yalnızca kelimenin manasını vermekte ve hangi dil/lehçeye ait olduğunu belirtip geçmektedir. Mesela Ra’d sûresi 29. âyette yer alan (طُوبَى) “Tûbâ” kelimesi için, Hintçe *Cennet* anlamına geldiğinin söylendiğini,⁶⁰⁸ İsrâ sûresi 35. âyetteki (الْقِسَاسِ) “Kıstâs” kelimesinin Rumca

⁶⁰¹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 109, 389.

⁶⁰² Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 218.

⁶⁰³ Edatlarla alakalı diğer örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 78, 89, 110, 128, 145, 157, 162, 174, 192, 238, 249, 284, 309, 361.

⁶⁰⁴ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 370.

⁶⁰⁵ Ma’mer b. Müsennâ, *Mecâzî’l-Kur’ân*, 1/14. (بَعْدَ) edatının مَعَ anlamında kullanıldığıyla alakalı daha geniş izahlar için bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 24/93-94.

⁶⁰⁶ Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Şifâ’u’l-galîl fî kelâmi’l-Arab mine’d-dahîl*, thk. Muhammed Abdülmün’im Hafâcî (Mısır: Mektebetü’l-Haram el-Hüseynî, 1371/1952), 92.

⁶⁰⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 88. Benzer açıklamalar için bk. Râzî, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-Azîm*, 1/182; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 2/296-298; Sa’lebî, *El-keşf ve’l-beyân ‘an tefsîri’l-Kur’ân*, 3/464.

⁶⁰⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 169. Benzer açıklamalar için bk. Sicistânî, *Garîbu’l-Kur’ân*, 322; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/522-523. Bu kelimenin Habeşçe olduğu yönünde nakiller de mevcuttur. Bk. Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 13/522.

olduğunu,⁶⁰⁹ Tâhâ sûresinin girişindeki (طه) hurûf-u mukattaasının ise Süryanice *Ey Adam* anlamına geldiğini⁶¹⁰ belirtmektedir.⁶¹¹ Taberî'nin verdiği bilgilere göre *Tâhâ* hakkında, farklı diller meselesi açısından iki görüş bulunmaktadır. Buna göre Zeyd b. Ali gibi Süryanice olduğunu söyleyenlerin yanında Nebatça olduğunu iddia edenler de vardır.⁶¹² Konuya değinen bir başka isim ise Ebû Ubeyde'dir. Ebû Ubeyde, Kur'an'da Arapça dışında kelime olup olmadığıyla alakalı tespitler yaptığı yerde menfî tutum sergilemekte ve Kur'an'da Arapça dışında kelime bulunmadığını belirtmektedir. Bulunduğunu iddia edenlerin ise çok büyük bir söz söylediklerini de eklemektedir. Örnek olarak da *Tâhâ*'nın Nebatça olduğunu belirtenlerin var olduğunu, bunun ise çok daha büyük bir iddia olduğunu ifade etmektedir.⁶¹³

Esasen Kur'an'da yabancı kelime bulunup bulunmadığı tartışması klasik dönemden bu yana devam etmiştir.⁶¹⁴ Konunun bizi ilgilendiren yönü, verdiğimiz misallerden anlaşılacağı üzere Zeyd b. Ali'nin, Ebû Ubeyde'nin aksine bu durumu ve özellikle Kur'an'da muarreb kelimelerin varlığını kabul ettiği tespittir.

c. Tefsîru Garîbi'l-Kur'an'da Dirâsetü'l-Müfredât

Eserin yöntemiyle alakalı başlıkta işaret edilmeye çalışıldığı üzere Zeyd'in yoğunlaştığı husus kelimelerin/ibarelerin anlamları ve tekil-çoğul bilgisidir. Ele aldığı kelimelerin hemen hepsinde, eğer kelime tekilse çoğulunu çoğulsa tekilini vermektedir.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'an'da furûk, naht, gibi konulara temas edilmez. Yine kelimelerin cinsiyeti, müzekkerlik (erillik) müenneslik (dişillik) alameti ve bunlarla ilişkili meseleler de ele alınmaz. Bunun tek bir istisnası bulunmaktadır. O da Bakara sûresi 108. âyetteki (سَوَاءَ السَّبِيلِ) ifadesinde yer alan (السَّبِيلِ) kelimesiyle ilgilidir. Zeyd bu kelimenin hem müzekker hem de müennes için kullanıldığını belirtmektedir.⁶¹⁵

⁶⁰⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 186. Benzer açıklamalar için bk. İbn Kuteybe, *Garibu'l-Kur'an*, 254; Sicistânî, *Garibu'l-Kur'an*, 383; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 14/591.

⁶¹⁰ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 203.

⁶¹¹ Zeyd'in dil / lehçe bilgisi verdiği diğer kelimeler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 88, 91, 159, 162, 169, 198, 200, 210, 213, 218, 220, 224, 230, 257, 267, 271, 289, 322, 325, 352, 372, 396.

⁶¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/5-7.

⁶¹³ Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'an*, 1/17.

⁶¹⁴ Kur'an'da Arapça dışında kelime bulunup bulunmadığıyla ilgili tartışmalar için bk. Arslan, *İbnü'l-Yezidi ve Garibü'l-Kur'an'ı*, 31-38; Ömer Acar, *Arap Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Gâribü'l-Kur'an* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007), 278-285; Maral, *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem*, 130-162.

⁶¹⁵ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'an*, 1412/1992, 89.

Zeyd sonrası erken dönemde kaleme alınan Garîbu'l-Kur'ân türü eserlerden İbn Kuteybe ve Sicistânî'nin *Garîbu'l-Kur'ân*'ları ile Gulâmu Sa'leb'in *Yâkûtetü's-Sırât fî Tefsîri Garîbi'l-Kur'ân*'ında da durum aynıdır. Kelimelerin cinsiyetleriyle alakalı hususlara neredeyse hiç değinmemişlerdir. Fakat Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Kur'ân*'ı, bu noktada adı geçen eserlerden farklılık göstermektedir. Ebu Ubeyde diğerlerine nazaran konuyla ilgili meselelere daha çok işaret etmiştir.⁶¹⁶

Zeyd, sayılı birkaç kelime hakkında Arab'ın kullanımlarından örnekler de vermektedir. Mesela Rûm sûresi 41. âyette geçen (الْبَحْرُ) kelimesi için: (الْبَحْرُ كُلُّ قَرْيَةٍ) “Bahr kelimesi, imar edilmiş tüm köyler için kullanılır. Araplar yerleşim yerlerini Bahr diye isimlendirirlerdi” açıklamasını⁶¹⁷ yapmaktadır.⁶¹⁸

Bu başlık altında işaret edilmesi gereken son husus *Ezdâd* konusudur.

Ezdam (الأضداد) kelimesi, gece ve gündüz gibi aynı anda bir araya gelmesi mümkün olmayan iki şey için kullanılan (ضد) kelimesinin çoğuludur. Yani iki şeyin birbirine tezatlığını/karşıtlığını ifade eder.⁶¹⁹ Bu karşıtlık bazen bir kelimenin anlamları arasında yer alabilir. Yani bir kelime aynı anda birbirine zıt iki anlamı bünyesinde taşıyabilir. Mesela (اشترى) fiili hem satın almak hem de satmak manalarına gelen ezdam kelimelerdendir.⁶²⁰ Bu türden kelimeler dilcilerin ilgi alanına girmiş ve ayrıca incelenmiştir.

Sîbeveyhi'ye (öl. 180/796) göre kelimeler; lafızları ve manaları ayrı, lafızları farklı manaları aynı ve lafızları aynı manaları farklı kelimeler olmak üzere üç sınıftır. İşte ezdam kavramının ıstılâhî tanımları, genellikle Sîbeveyhi'nin yaptığı bu sınıflamaya dayalı olarak şekillenmiştir.⁶²¹ Bu tanımların hemen hepsi birbirine yakın sonuçlar doğurmaktadır.⁶²² O yüzden ezdamı kısaca; “Bir lafzın hem belli bir manaya

⁶¹⁶ Bazı örnekler için bk. Ma'mer b. Müsennâ, *Mecâzü'l-Kur'ân*, 1/15, 158, 213, 342, 376.

⁶¹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 248.

⁶¹⁸ Zeyd'in, Arabın kullanımlarına işaret ettiği diğer örnekler için bk. Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*, 1412/1992, 84, 87, 91, 95, 105, 159, 269, 328, 352, 403.

⁶¹⁹ İbn Fâris, *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*, 3/360; Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-'ayn*, 7/6; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 3/263.

⁶²⁰ Ebû Bekr Muhammed b. el-Ğâsım İbnu'l-Enbârî, *el-Ezdam*, thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1407/1987), 72.

⁶²¹ Abdulmuttalip Arpa, “Arap Dilinde Bir Çokanlamlılık Türü: Ezdam”, *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1-2 (2010), 13.

⁶²² Ezdam kavramıyla alakalı tanımlar için bk. Omama Hashim Younis Alalaibaqi, *Arap Dilinde Ezdam* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 46-49.

hem de onun tersi bir manaya delalet etmesidir”⁶²³ şeklinde tarif edebiliriz. Arap dilinde ezdâdın varlığı tartışma konusu yapılmıştır. Kabul edenler olduğu gibi reddedenler de bulunmaktadır.⁶²⁴ Birazdan vereceğimiz örneklerde görüleceği üzere Zeyd b. Ali, ezdâdı kabul edenler arasında yer almaktadır. Ezdâdın varlık/çıkış sebepleri hakkında bazı tespitler yapılmaktadır. Buna göre; lehçe farklılıkları, anlamda ve seste oluşan değişimler, vezin farklılığı, kök farklılıkları ve sosyal birtakım faktörler ezdâdın varlık sebepleri olarak sayılabilirler.⁶²⁵ Kesin olmadığı yönündeki iddialarla⁶²⁶ birlikte ezdâd konusunda eser veren ilk müellifin Kutrub (öl. 210/825 civarı) olduğu kabul edilmektedir.⁶²⁷ Sonrasında Ferrâ, Ebû Ubeyde, İbnu’s-Sıkkî (öl. 244/858), İbn Kuteybe, İbnu’l-Enbârî (öl. 328/939) ve daha başkaları *Kitâbu’l-Ezdâd* türü eserler vermişlerdir.⁶²⁸ Ezdâd konusuyla alakalı bu özet bilgidan sonra Zeyd b. Ali’nin konuya ne şekilde işaret ettiğı hususuna geçmek istiyoruz.

Zeyd, tefsirini yaptığı iki kelimedede ezdâda doğrudan işaret etmektedir. Bu kelimeler (فوق) ve (أخفى) kelimeleridir. Birkaç kelimenin izahında ise ezdâd oldukları söylenen kelimelerin, hemen akla gelmeyen ikinci zıt anlamlarını tercih etmekle yetinmiştir. Şimdi bu noktaları sırasıyla açmak istiyoruz.

Zeyd b. Ali, (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيُ أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا) “Allah bir sivrisineğı ve onun da üstünde bir varlığı misal vermekten çekinmez” mealindeki Bakara sûresi 26. âyetin giriş cümlesi için şöyle demektedir: (يَقَالُ مَا) “Yani, küçüklük hususunda sivrisineğın altında olan (Sivrisinekten daha küçük olan) şey anlamına gelmektedir. Bu ezdâdtandır. Şöyle denir, o, en küçük olma hususunda en büyüktür.”⁶²⁹ Zeyd bu cümledeki (فَوْقَ) “Fevka” “Üstünde”

⁶²³ Mustafa Öncü, “İlk Dönem Dileilerden Kutrub’un ‘Kitâbu’l-Ezdâd’ Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/2 (2013), 298.

⁶²⁴ Bu tartışmalar ve değerlendirmeler için bk. Alalaıbağı, *Arap Dilinde Ezdad*, 53-55; Arpa, “Arap Dilinde Bir Çokanlamlılık Türü: Ezdad”, 15-23.

⁶²⁵ Ezdâdı ortaya çıkaran etkenlerle alakalı geniş bilgi için bk. Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 296-299; Alalaıbağı, *Arap Dilinde Ezdad*, 63-67; Arpa, “Arap Dilinde Bir Çokanlamlılık Türü: Ezdad”, 20-23; Fadime Kavak, “Arap Dilinde Ezdad Olgusu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2012), 125-129; Öncü, “İlk Dönem Dileilerden Kutrub’un ‘Kitâbu’l-Ezdâd’ Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu”, 301.

⁶²⁶ Muharrem Çelebi, “Arapça’da Ezdâd Meselesi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 [Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı’na Armağan] (1987), 44-46.

⁶²⁷ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur’an’ı Anlamaya Katkısı*, 296; Alalaıbağı, *Arap Dilinde Ezdad*, 69; Öncü, “İlk Dönem Dileilerden Kutrub’un ‘Kitâbu’l-Ezdâd’ Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu”, 303.

⁶²⁸ Ezdâd hakkında yapılan çalışmaların bir listesi için bk. Alalaıbağı, *Arap Dilinde Ezdad*, 69-73; Kavak, “Arap Dilinde Ezdad Olgusu”, 131-133.

⁶²⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi’l-Kur’ân*, 1412/1992, 80. Ezdâda değinilmemekle birlikte benzer bir açıklama için bk. Ahfeş el-Evsat, *Me’âni’l-Kur’ân*, 1/59.

kelimesinin ezdâd bir kelime olduğunu belirtmekte ve (دُون) “Dûn” kelimesiyle izah etmektedir. Dûn kelimesi esasen yakınlık ifade eder.⁶³⁰ Mekân zarfı olan bu kelime, bir şeyin altında, üstünde, arkasında, önünde gibi anlamlarda kullanılabildiği gibi bir şeyin öncesinde anlamında da kullanılmaktadır. Yine Türkçedeki -sız eki gibi işlev görebilmektedir.⁶³¹ Zeyd bu kelimeyi altında/daha küçük manasında kullanmıştır. *Fevka* kelimesinin ezdâd kelimelerden olduğu ve *Dûn* anlamında da kullanıldığı bilgisi, ezdâd türü eserlerde dile getirilmiştir.⁶³²

Zeyd, Tâhâ sûresi 15. âyette yer alan ve zahiren “*Saat (Kıyamet) muhakkak gelecektir, neredeyse onu gizleyeceğim*” anlamına gelen (إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُخْفِيهَا) ifadesindeki (أُخْفِيهَا) “Onu gizleyeceğim” ibaresine: “أُظْهِرُهَا” “Onu açığa çıkaracağım” manasını vermektedir. Sonrasında (أُخْفِي) fiilinin (كَم) “Gizlemek” anlamında olduğunu da söyleyerek bu iki anlamın zıt (ضد) olduğunu belirtmektedir.⁶³³ (أُخْفِي) fiilinin ezdâdtan olduğu bilgisi, ilgili türün kaynaklarında yer almaktadır.⁶³⁴

Zeyd, ezdâdtan kabul edilen bazı kelimeleri, ikinci zıt anlamlarıyla tefsir etmekte ve fakat bunların ezdâd olduklarına işaret etmemektedir. Mesela ezdâd olduğu söylenen⁶³⁵ (ظَن) “Zan” kelimesi için: (فَالظَّنُّ: الْيَقِينُ. وَيَكُونُ الظَّنُّ شَكًّا ، وَيَكُونُ تَهْمَةً) “Zan, kesinlik anlamındadır. Yine zan kelimesi şek ve şüphe anlamına da gelmektedir” açıklamasını yaparak üç yerde bu kelimeyi kesinlik anlamında tefsir etmiştir.⁶³⁶ Yine ezdâd kabul edilen⁶³⁷ (بَعْض) “Bazı” kelimesine (كُلُّ) “Tamamı” anlamını⁶³⁸ veren Zeyd birkaç kelimeye daha bu yönde tercihlerde bulunmuştur.⁶³⁹

Ezdâdla ilgili son olarak önemli bir konuya değinmek istiyoruz. Mustafa Karagöz, ezdâd olgusuna eserinde ilk işaret eden şahsın Halîl b. Ahmed (öl. 175/791) olduğunu belirtmektedir.⁶⁴⁰ Biz bu bilginin doğru olduğu kanaatinde değiliz. Zira Zeyd, Halîl b. Ahmed’ten 52 yıl önce vefat etmiştir. Ayrıca ulaşabildiğimiz

⁶³⁰ İbn Fâris, *Mu‘cemu mekâyisi ‘l-luga*, 2/317.

⁶³¹ Abdülhamid Ömer, *Mu‘cemu ‘l-lugati ‘l-Arabîyyeti ‘l-muâsır*, 1/791.

⁶³² Ebû ‘Ali Muḥammed b. el-Müstenîr b. Aḥmed Kutrub, *Kitâbu ‘l-ezdâd*, thk. Hannâ Haddâd (Riyad: Dâru ‘l-‘Ulûm, 1405/1984), 133-134; İbnu ‘l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 250.

⁶³³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur‘ân*, 1412/1992, 204. Kelimenin taşıdığı zıt anlamlara işaret eden diğer kaynaklar için bk. Ferrâ’, *Me‘âni ‘l-Kur‘ân*, 2/176; Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzü ‘l-Kur‘ân*, 2/16; Sicistânî, *Garîbu ‘l-Kur‘ân*, 93; Taberî, *Câmi ‘u ‘l-beyân*, 16/35-41.

⁶³⁴ Kutrub, *Kitâbu ‘l-ezdâd*, 87-89; İbnu ‘l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 95.

⁶³⁵ Kutrub, *Kitâbu ‘l-ezdâd*, 71-73; İbnu ‘l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 14-16.

⁶³⁶ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur‘ân*, 1412/1992, 81, 344, 359.

⁶³⁷ İbnu ‘l-Enbârî, *el-Ezdâd*, 181-182.

⁶³⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur‘ân*, 1412/1992, 110, 298.

⁶³⁹ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi ‘l-Kur‘ân*, 1412/1992, 172, 187, 197, 222, 290.

⁶⁴⁰ Karagöz, *Dilbilimsel Tefsir ve Kur‘an’ı Anlamaya Katkısı*, 295.

kaynaklarda yapmış olduğumuz ayrıntılı araştırmalara göre günümüze ulaştığı halde ezdâdtan bahseden ve Zeyd'den öncesine ait bir esere rastlayamadık. Hem bu veriler hem de yukarıda sunulan Zeyd'e ait açıklamalar sonucunda, ezdâd olgusuna işaret edip de günümüze ulaşan ilk eserin *Tefsīru Garībi'l-Kur'ân* olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Arap dilbilimi çalışmaları açısından bu tespitin kıymetli olduğu kanaatindeyiz.

SONUÇ

Kur'ân, bilinen tarih boyunca üzerinde en çok ilmî mesai harcanan kitaptır dense abartılı bir yaklaşım olmaz. Öyle ki nazil olduğu andan günümüze gelene kadar geçirdiği aşamaları kapsayan genel hatların yanında, barındırdığı harf sayısına kadar her bir cüzü araştırma konusu yapılmıştır. Bu çabaların en önemli ayaklarından birisi ise temelleri sahâbe döneminde atılan Garîbu'l-Kur'ân ilmidir. İlk etapta anlaşılması zor Kur'ân ibarelerini konu edinen Garîbu'l-Kur'ân ilmine dair çokça eser te'lîf edilmiştir. Bu eserlerden biri de İmam Zeyd b. Ali'ye isnâd edilen *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'dır. Tezimizde konu edindiğimiz bu eser her yönüyle ayrıntılı bir şekilde incelenmiş ve bazı önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Öncelikle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın Zeyd b. Ali'ye isnâdıyla ilgili menfi yönde çok ciddi iddialar bulunduğu görülmüştür. Bu iddiaların önemli bir kısmı, eseri Zeyd b. Ali'den rivayet eden Ebû Hâlid isimli raviyle alakalıdır. Özellikle Sünnî ulema, Ebû Hâlid'i yalancı ve metrûk kabul etmiş ve kendisi kanalıyla gelen rivayetleri itibara almamıştır. Bu sebeple de *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân* yüzyıllarca göz ardı edilmiş, esere ilk ve tek atıf h. 5. Yüzyılda Zeydî alim Yahyâ İbnu'l-Huseyn eş-Şecerî tarafından yapılmıştır. Tezimizin ikinci bölümünde hem Ebû Hâlid'le alakalı iddialar hem de diğer ravilerin durumu ayrıntısıyla incelenmiştir. Ebû Hâlid'in zayıf bir ravi olduğu ve fakat yalancılığı yönündeki iddiaların yetersiz kaldığı sonucuna ulaşılmış, diğer ravilerin ise güvenilir oldukları görülmüştür. Bunun yanında senedin ittisal durumu araştırılmış ve munkatı' olduğu anlaşılmıştır. Bu veriler ışığında, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın Zeyd b. Ali'ye nispeti sened açısından zayıf kabul edilmiştir. Senedle alakalı bu sonuca nazaran metin yönünden yapılan incelemede, eserin içerik açısından Zeyd b. Ali'ye isnâd edilmesinde önemli bir problem görülmediği gibi ona aidiyetini destekleyen bulgulara rastlanmıştır. Bu noktada, Zeyd b. Ali'ye nispetle başkaca kaynaklarda yer alan tefsir malzemesiyle *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'da bulunan görüşler karşılaştırılmış ve önemli ölçüde uyum yakalanmıştır. Uyumun olmadığı noktalarda ise tezatlığın söz konusu olmadığı, görüşlerden her birinin Zeyd b. Âli'ye nispet edilebilir durumda bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bir şekilde yapmış olduğumuz sened-metin kritiği neticesinde, birtakım şüpheler bulunmakla birlikte *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın Zeyd b. Âli'ye aidiyetinin kabul edilebilir olduğu saptanmıştır.

Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân'ın mevsûkiyetiyle alakalı bu saptama, beraberinde başkaca sonuçlar getirmektedir. Bunlardan en önemlisi, *Tefsîru Garîbi'l-Kur'ân*'ın,

İbn Abbâs'a nispet edilenler hariç olmak üzere, günümüze ulaşan en eski Garîbu'l-Kur'ân türü eser olduğu gerçeğidir. Bu tespitin genellenmesi suretiyle filolojik⁶⁴¹ tefsirle alakalı en eski eserin Zeyd'in bu eseri olduğu,⁶⁴² hatta tefsirle alakalı en eski çalışma olduğu⁶⁴³ belirtilse de bize göre bu genellemeler eleştiriye açıktır. Zira Zeyd b. Ali'yle aynı tarihte doğan⁶⁴⁴ Mukâtil b. Süleymân'ın *et-Tefsîru 'l-Kebîr* isimli eseri, kesin olmamakla birlikte h. 2. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenebilir.⁶⁴⁵ Yine Mukâtil'e ait olan *el-Vücûh ve'n-Nezâir* isimli dilbilimsel tefsirin ne zaman yazıldığı bilinmemekle birlikte, içerik açısından *et-Tefsîru 'l-Kebîr*'deki açıklamalarla büyük oranda örtüşmektedir.⁶⁴⁶ Ayrıca bu iki eserden birinin diğerine atıf yapmadığı da belirtilmelidir. Dolayısıyla bunlardan hangisinin daha önce kaleme alındığı hakkında kesin bir sonuca varma imkânımız bulunmamaktadır. Her hâlükârda Mukâtil'in eserleri ile *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'ın teşekkül süreci arasında zamansal olarak çokça fark olmasa gerektir. Durum böyle olunca, Zeyd'in eserinin eski oluş keyfiyetinin, Garîbi'l-Kur'ân literatürüyle kayıtlanması, temkinli bir yaklaşım adına daha doğru görünmektedir.

Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân'ın bizlere ulaşan en eski Garîbu'l-Kur'ân türü eser olduğu tespiti, günümüzde tefsirle alakalı yapılacak olan çalışmalarda göz önünde bulundurulmalıdır. Bunun yanında *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*, siyasi ve îtikâdî alanda Zeyd'in durduğu yer hakkında ip uçları vermektedir. Dolayısıyla günümüz Zeydî yaklaşımların, İmam Zeyd b. Ali'nin görüşleriyle ne kadar uyuşup uyuşmadığı, diğer yandan Zeyd'in hangi mezhebe daha yakın durduğu gibi hususlarda yapılacak bir araştırmada kaynak olarak kullanılabilecek niteliktedir.

Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân'ın şekil yönünden incelenmesi esnasında kesin olmamakla birlikte, eserin Zeyd b. Ali tarafından kaleme alınmadığı, Ebû Hâlid tarafından cem edildiği, Ebû Ca'fer'in de cem edilen tefsir malzemesini tedvin ederek kitap haline getirdiği ve içeriğine uygun bir isim verdiği sonucuna varılmıştır.

⁶⁴¹ Yazar, *filolojik* kavramını kullandığı için aynen alıntılادی.

⁶⁴² İsmail Aydın, "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 29.

⁶⁴³ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 58-59.

⁶⁴⁴ Ömer Türker, "Mukâtil b. Süleyman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/134.

⁶⁴⁵ M. Suat Mertoğlu, "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü", *Dîvân (Dergi)* XXVI/50 (Ocak 2021), 192.

⁶⁴⁶ Selma Sırakaya, *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsiri ile el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Mukayesesi* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 96.

Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân'ın kaynaklarıyla alakalı yapmış olduğumuz incelemede, Zeyd b. Ali'nin en çok faydalandığı ismin Abdullah b. Abbâs olduğu sonucuna varılmıştır. Bu noktada, Abdullah b. Abbâs'ın tefsir faaliyetindeki etki alanının ne kadar geniş olduğu bir kez daha görülmüştür. *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'ın kendisinden sonraki döneme etkisi yönündeki araştırma sürecinde ise Ma'mer b. Müsennâ'nın, bazı noktalarda *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'dan etkilenmiş olabileceği görülmüştür. Buna göre Zeyd'in tefsirinin, Ma'mer b. Müsennâ kanalıyla dolaylı olarak diğer çalışmaları da etkilemiş olabileceği belirtilmelidir.

Zeyd b. Ali sahâbe ve tâbiîn görüşlerini yakından bilmektedir. Kendisinden önceki bu ilmî müktesebatı, isim vermeden de olsa çokça nakletmektedir. el-Hakîm, kitap boyunca verdiği dipnotlarda, özellikle Taberî'de geçen tefsire dair sahâbe ve tâbiîn nakillerinin *Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân*'daki ifadelerle uyum içerisinde olduğunu tespit etmiştir. Yani bir nevi Zeyd'in bu eseri hicrî birinci asırla üçüncü asır arasında bir vasıta görevini yüklenmiş görünmektedir. el-Hakîm'e göre bu durum Taberî'de yer alan senedlerin güvenilirliğini sorgulayan kimi müsteşriklere cevap niteliği taşımaktadır.⁶⁴⁷

Tefsîru Garîbi 'l-Kur'ân'da birtakım dilsel veriler yer almaktadır. Sahâbe ve tâbiîne yakın bir dönemde telif edilmiş olması hasebiyle bu eser, fasih dilin tabiatını anlama noktasında katkılar sağlayacaktır. Özellikle günümüze ulaşmış ezdâda işaret eden ilk eser olduğu yönündeki tespitimiz de Zeyd'in bu eserini önemli kılan bir başka hususiyettir. Diğer yandan içerisinde barındırdığı kırâat vecihleri, işaret edilen dil-lehçe farklılıkları, az sayıda olmasına rağmen, bu sahada araştırma yapanlar için göz önünde bulundurulması gereken bilgiler içermektedir.⁶⁴⁸

Eserin muhteva analizi sonucunda Zeyd b. Ali'nin Arap dili inceliklerine vakıf olduğu, kendisinden önceki tefsir görüşlerini iyi bildiği, yöntem olarak Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiri, esbâb-ı nüzûl, el-vücûh ve'n-nezâir ve mübhemâtü'l-Kur'ân gibi bazı Kur'ân ilimlerini kullandığı açık bir şekilde görülmüştür. Dolayısıyla Zeyd b. Ali, bilinen anlamda müfessir bir alim sıfatını hak etmektedir.

⁶⁴⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 59.

⁶⁴⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru garîbi 'l-Kur'ân*, 1412/1992, 59.

KAYNAKLAR

- Abbâs, Fazl Hasan. *et-Tefsîr ve 'l-müfessirûn fî 'l-asri 'l-hadîs*. 3 Cilt. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1. Basım, 1437/2016.
- Abdu't-Tevvâb, Ramazan. *Menâhicu tahkîki't-turâs*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1. Basım, 1406/1985.
- Abdülhamid Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu'cemu 'l-lugati 'l-Arabiyyeti 'l-muâsır*. 4 Cilt. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1. Basım, 1429/2008.
- Acar, Ömer. *Arap Dilinde Ta'rib Olgusu Açısından Gâribu'l-Kur'an*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Ahfeş el-Evsat, Ebu'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî. *Me'âni 'l-Kur'an*. thk. Hüdâ Mahmûd Karâa. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1411/1990.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. 3 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, 1979.
- Aktaş, Bayram. "Garîbu'l-Kur'an İlmi ve Lugatu'l-Kur'an'la İlişkisi". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* V/1 (2021), 218-246.
- Alak, Musa. "Sarf (Tasrif) İlmi". *İslam Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. İstanbul: İSAM, 1. Basım, 2015.
- Alalaıbağı, Omama Hashim Younis. *Arap Dilinde Ezdad*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Albayrak, Halis. "Mübhematu'l-Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXXII (1992), 155-182.
- Alhila, Nour. *Hadis Lafızlarının Tespiti: Sahihu'l-Buhâri Örneği*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Arpa, Abdulmuttalip. "Arap Dilinde Bir Çokanlamlılık Türü: Ezdad". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1-2 (2010), 9-34.
- Arslan, Mehmet Nafi. "Hicrî VIII. Yüzyıla Kadar Yapılan İ'râbu'l-Kur'an Çalışmaları ve es-Semîn el-Halebî'nin ed-Durru'l-Masûn'u". *Anemon: Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* VI/2 (2018), 293-301.
- Arslan, Şükrü. *İbnü'l-Yezidi ve Garibü'l-Kur'an'ı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1982.
- Askalânî, İbn Hacer. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Dâiretu'l-Ma'rifi'n-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2. Basım, 1390/1971.
- Askalânî, İbn Hacer. *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi nuhbeti'l-fiker*. thk. Nureddin İtr. Dımaşk: Matbaatü's-Sabâh, 3. Basım, 1421.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tahrîru takrîbi't-tehzîb*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Askalânî, İbn Hacer. *Tehzîbu't-tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Matba'atu Daireti'l-Ma'ârifî'n-Nizamiyye, 1326/1908.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Vücûh ve'n-nezâîr*. thk. Muhammed Osman. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1. Basım, 1428/2007.
- Âşıkkutlu, Emin. "Teşeyyu". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/564-565. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Aycan, İrfan - Sariçam, İbrahim. *Emeviler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2008.
- Aydın, İsmail. *Filolojik Tefsirin Doğuşu ve Gelişimi*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Doktora Tezi, 2010.
- Aydın, İsmail. "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 26-31.
- Aydın, İsmail. "İlk Filolojik Tefsirin Tespiti Konusunda Cereyan Eden Tartışmalar". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XXII/1 (2011), 26-31.
- Aydın, İsmail. "Meâni'l-Kur'an". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/207-209. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Aydınlı, Abdullah. "Muttasıl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Aydınlı, Abdullah. “Şâz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/385. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Bahşel, Ebu'l-Hasen Eslem b. Sehl b. Selm er-Rezzâz el-Vâsıtî. *Târîhu Vâsıt*. thk. Korkîs Avvâd. 1 Cilt. Beyrut: Âlemu'l Kütüb, 1. Basım, 1406/1986.
- Bebek, Adil. “Kâ'bî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/27. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1414/1993.
- Beğavî, Ebu'l-Kâsım. *Vefâtu's-şuyûh ellezîne edrakehum el-Beğavî*. thk. Muhammed Azîz Şems. 1 Cilt. Hind: ed-Daru's-Selefiyye, 1. Basım, 1409/1988.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Ensâbu'l-eşrâf*. thk. Suheyl Zekkâr - Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1417/1996.
- Belensî, Ebû Abdillâh. *Tefsîru mübhemâtî'l-Kur'ân*. thk. Hanîf b. Hasan el-Kâsımî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1411/1991.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*. thk. 'Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Karaçi: Câmiatü'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1412/1991.
- Birişik, Abdulhamit. “İ'râbü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/376-379. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Birişik, Abdulhamit. “Kitâbiyat (Tefsir)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/90-92. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Birişik, Abdulhamit. “Ulûmü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *El-câmi'u's-sahîhu'l-müsned min hadîsi Resûlillâh sallallâhu 'aleyhi ve sellem ve sünenihî ve eyyâmih*. thk. Mustafâ Dîb el-Begâ. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1414/1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-evsat*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Haleb: Dâru'l-Va'î, 1. Basım, 1397/1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Muhammed b. Sâlih b. Muhammed. 12 Cilt. Riyad: en-Nâşiru'l-Mütemeyyiz, 1440/2019.
- Bulut, Ali. “Ebû 'Ubeyd Kâsım b. Sellam (ö.224/838)'ın Dilbilimsel Tefsir Alanındaki Yeri ve Kaynaklık Değeri Üzerine Bir Değerlendirme”. *Kur'an ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-*, 409-433.
- Bulut, Ali. “Filolojik Tefsirle Rivâyet Tefsirinin Buluşma Noktası- Zeccâc'ın Meânî'l-Kur'an'ı”. *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 1. Basım, 2009.
- Bulut, Ali. “Kur'an Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005), 279-297.
- Bulut, Ali. “Kur'ân Filolojisiyle İlgili Üç İlim Dalı (Garîbü'l-Kur'ân, Meânî'l-Kur'ân, İ'râbü'l-Kur'ân) ve Bu Dallarda Eser Veren Müellifler (Hicrî İlk Üç Asır)”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12-13 (2001), 391-408.
- Büstî, İbn Hibbân. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-du'afâ' ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'î, 1. Basım, 1396/1976.
- Büstî, İbn Hibbân. *es-Sikât*. thk. Muhammed Abdulmuîd Han. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- Cemmâilî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid b. Alî el-Makdisî. *el-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Nu'mân. 10 Cilt. Kuveyt: el-Heyetu'l-Âmmetu li'l-İnâye, 1. Basım, 1437/2016.
- Cermî, İbrâhîm Muhammed. *Mu'cemu ulûmi'l-Kur'ân*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1. Basım, 1422/2001.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/144-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1. Basım, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Tefsir'de Atâ b. Ebi Rabâh ve İbn Abbâs'dan Rivâyet Ettiği Garibü'l-Kur'an'ı”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII (1978), 17-104.

- Cüşemî, Hâkim. *et-Tehzîb fî't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sülemî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Mısırî, 1. Basım, 1439/2018.
- Çelebi, Muharrem. "Arapça'da Ezdâd Meselesi". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 [Prof. Dr. Ömer Yiğitbaşı'na Armağan] (1987), 35-50.
- Çetin, Abdurrahman. *Kıraatların Tefsire Etkisi: Kur'an'ın Farklı Yorumlanmasına Tesir Eden Kıraatlar*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2001.
- Çimen, Fatih. "Muhammed Avvâme'nin Cerh ve Ta'dîlin Kabulüne Dair Bazı Değerlendirmeleri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2021), 1-16.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *Sünenü Dârekutnî*. thk. Şu'ayb el-Arnaût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1424/2004.
- Dârekutnî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer. *Suâlâtü'l-Hâkim en-Nisâbü'rî li'd-Dârekutnî*. thk. Muvaffak b. Abdullah b. Abdülkâdir. Riyad: Mektebetü'l-Maârif, 1. Basım, 1404/1984.
- Demir, Recep. *Kur'an'ın Şîî Yorumu (Ebu Ca'fer et-Tusi Örneği)*. Ankara: Araştırma Yayınları, 1. Basım, 2019.
- Demirci, Mustafa. "Zenc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/249-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Dixon, Abd al-Ameer 'Abd. "Emevî Dönemi Haricî İsyanları". çev. Hüseyin Doğan. *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VII/1 (2014), 155-188.
- Doğan, İsa. *Ali Evladı İçin Silaha Sarılan İlk Fırka Zeydiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Samsun: Kardeş Matbaası, 1996.
- Doğan, İsa. *İmam Zeyd b. Ali*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Dokgöz, Fatih. "Saçaklızâde Maraşî (ö. 1145/1732) Bağlamında İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) Sonrası Yedi Kıraat İhtiyarlarına Genel Bir Bakış". *Akif* LI/1 (2021), 116-134.
- Durmuş, İsmail. "İstitrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durur, Mehmet Ali. "Dilbilimsel Tefsirin Gelişimi ve İbn Abbâs'ın Dilbilimsel Tefsîre Etkisi". *Kesit Akademi Dergisi* V/21 (2019), 400-436.
- Ebî'r-Ricâl, Şihâbu'd-dîn Ahmed b. Sâlih. *Metlau'l-budûr mecmau'l-buhûr*. thk. Abdurrahkîb Muhammed Hicr. 4 Cilt. Yemen: Merkezi Ehli'l-Beyt li-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1425/2004.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. el-Hasan b. Ali el-Kûfî. *Tesmiyyetu men ravâ ani'l-imâmi Zeyd mine't-tâbiîn*. thk. Salih Abdullah Karbân. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1424/2003.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-İmâmu Zeyd b. Ali*. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1425/2005.
- Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, Ali b. el-Huseyn. *Mekâtîlü't-tâlibiyyîn*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Efendioğlu, Mehmet. "Metrûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/415-416. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muallal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/312-313. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Efendioğlu, Mehmet. "Tedvîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/267-269. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Ekinci, Ahmet. *Zeydî Fıkhının Gelişiminde İmâm Hâdî ve Hâdeviyye*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Elmalı, Hüseyin. *Muhammed b. Abû Bakr ar-Râzi ve Tafsir Garib al-Kur'an'ı*. Ankara: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 1986.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *Tuhfetü'l-erîb bimâ fî'l-Kur'ân mine'l-garîb*. thk. Semîr el-Meczûb. Beyrut: Mektebetü'l-İslâmî, 1. Basım, 1403/1983.
- Ergat, Emir Ali. *Dil, Düşünce ve Varlık İlişkisi*. İstanbul: Birey Yayıncılık, 1. Basım, 2008.
- Ergüven, Şahabettin. "Arap Dilinde Lahn'ın Ortaya Çıkışı ve İlk Görüntüleri". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/11 (2007), 155-183.
- Erul, Bünyamin. "Tedlîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/262-264. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

- Erünsal, İsmail E. "Verrâk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/646-652. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. İsmâ'îl. *Maḳâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfu'l-muṣallîn*. thk. N' aîm Zerzûr. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Aşriyye, 1. Basım, 1426/2005.
- Ferrâ', Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali en-Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Mısıryye, 1. Basım, 1374/1955.
- Gökalp, Yusuf. *Zeydilik ve Yemen'de Yayılışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2006.
- Gölcük, Şerafettin - Bebek, Adil. "el-Fıkhü'l-Ekber". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/544-547. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Gömbeyaz, Kadir. "İlk Fıkh-ı Ekber Şerhi 9./15. Yüzyılda mı Yazıldı?" *Diyanet İlmi Dergi* LVI/4 (2020), 1221-1247.
- Gudde, Abdülfettâh Ebû. "İsnad Dindendir". çev. Kübra Çakmak. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 15/2 (2017), 145-159.
- Gümüş, Sadreddin. "Garîbü'l-Kur'ân Tefsirinin Doğuşu" 5-6 (1988 1987), 9-26.
- Gündüz, Eren. "Ebû Hanîfe ile Zeyd b. Ali Arasındaki İlmî İlişki: el-Mecmû'u'l-Fıkhî'deki Bir Rivayet Bağlamında Bir İnceleme". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 35 (2020), 429-454.
- Gündüz, Eren. *İmâm Zeyd b. Ali "El-Mecmû'u'l-Fıkhî" Adlı Eseri ve İslâm Hukuk Düşüncesindeki Yeri*. Bursa Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2007.
- Hafâcî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Şifâ'u'l-galîl fîmâ fî kelâmi'l-'Arab mine'd-dahîl*. thk. Muhammed Abdülmün'im Hafâcî. Mısır: Mektebetü'l-Haram el-Hüseynî, 1. Basım, 1371/1952.
- Hâkim el-Kebîr, Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b. Ahmed en-Nîsâbü'rî. *el-Esâmî ve'l-künâ*. thk. Ebû Amr Muhammed b. Ali el-Ezherî. 5 Cilt. Kahire: Dâru'l-Fârûk, 1. Basım, 1436/2015.
- Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Medhal ile's-sahîh*. thk. Rebî' b. Hâdî Ömer el-Medhalî. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1404/1984.
- Halîl b. Ahmed, Ebû Abdirrahmân. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdî Mahzûmî - İbrâhim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hilâl, 1408/1988.
- Hamîs, Muhammed b. Abdirrahmân. *El-fıkhü'l-ekber şerhen ve dirâseten*. 2 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1436/2015.
- Hanbel, Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *el-Müsned*. thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Hanbel, Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Fezâilu's-Sahâbe*. thk. Vasiyyullâh Muhammed 'Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1404/1983.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1422/2002.
- Hatîb, Sâlih Ahmed. *el-İmâmu Zeyd b. Ali el-müfterâ aleyh*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nedve el-Cedîd, 1. Basım, 1404/1984.
- Heyet. *el-Câmi' fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1. Basım, 1412/1992.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî. *İlmu'l-lügati'l-Arabiyye*. Mısır: Dâru Garîb, 1. Basım, ts.
- Hûî, Ebu'l-Kâsım. *Mu'cemu ricâli'l-hadîs ve tafsîlu tabakâti'r-ruvât*. 24 Cilt. Necef: Mektebetü'l-İmâmi'l-Hûî, 1368/1978.
- Hürr el-Âmilî, Muhammed b. el-Hasen b. Alî. *Tafsîlü vesâ'ilî's-Şi'a ilâ tahsîli mesâ'ilî's-şerî'a*. thk. Müessetu Âli'l-Beyt. 30 Cilt. Kum: Müessetu Âli'l-Beyt, 4. Basım, 1438/2016.
- Hüsni, Murtaza b Zeyd el-Mahturi. "Tarihu tatavvuri'l-akaid ve'l-fıkh inde'z-Zeydiyye". *İslâmî İlimler Dergisi* VI/1, Zeydiyye sayısı (2011), 9-40.
- Itr, Nûreddîn. *Ulûmu'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dimaşk: Matbaatü's-Sabâh, 1. Basım, 1414/1993.
- İbn Abbâs, Abdullah. *el-Lügât fî'l-Kur'ân*. thk. Selâhuddîn b. Abdillâh el-Müneccid. Kahire: Matba'atü'r-Risâle, 1. Basım, 1365/1946.

- İbn Abbâs, Abdullah. *Garîbu'l Kur'an fî şî'ri'l-'Arab suâlâtu Nâfi' b. el-Ezrak*. thk. Muhammed Abdurrahmân. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, 1. Basım, 1413/1993.
- İbn Abdi'l-Hâdî, Şemseddîn. *T'alikat ale'l-'ilel li'bni Ebî Hâtim*. thk. Muhammed b. Câdullah. Riyad: Edvâu's-Selef, 1. Basım, 1423/2003.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh. *el-Kâmil fî du'afâ'i'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 9 Cilt. Beyrut: el-Kütübü'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Akile, Cemâlüddîn Ebû Abdillâh. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. thk. Heyet. 9 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârîka, 1. Basım, 1427/2006.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak. *El-muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.
- İbn Cemâa, Bedreddin. *el-Menhelü'r-revî fî 'ulûmi'l-hadîssi'n-nebevî*. thk. Muhiddîn Abdurrahmân Ramazân. Dimaşk: Dâru'l Fikr, 2. Basım, 1406/1985.
- İbn Cemâa, Bedreddin. *Gurerü't-tibyân fî men lem yüsemme fî'l-Kur'an*. thk. Abdülcevâd Halef. 1 Cilt. Dimaşk: Dâru Kuteybe, 1. Basım, 1410/1990.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth 'Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî. *el-Hasâis*. thk. Muhammed Ali Neccâr. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısıriyye, 1. Basım, ts.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Lübnan: Dâru't-Tâc, 1414/1989.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hüseyn Ahmed. *Mu'cemu mekâyisi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1399/1979.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. thk. Ilse Lichtenstadter. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, 1. Basım, 1361/1946.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali ez-Zahiri. *Cemheretü ensâbi'l-'Arab*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1962.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İmamüddin İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y.: Dâru Taybe, 2. Basım, 1420/1999.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. 1 Cilt. Kahire: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme, 2. Basım, 1413/1992.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim. *Garîbu'l-Kur'an*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1398/1978.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Heyet. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1410/1990.
- İbn Sîde, Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *El-muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam*. thk. Abdulhamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *ed-Duafâ ve'l-metrûkûn*. thk. Abdullah el-Kâdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406/1986.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec. *Nuzhetu'l-'a'yuni'n-nevâzir fî 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâîr*. thk. Muhammed 'Abdulkerîm Kâzım er-Râdî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1404/1984.
- İbnu'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidu'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım. *el-Ezdâd*. thk. Muhammed Ebu'l-Fağl İbrâhîm. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1. Basım, 1407/1987.
- İbnu'l-Vezîr, Ebû Abdillâh. *el-'Avâsım ve'l-kavâsım fî 'z-zeb'an sünneti Ebi'l-Kâsım*. thk. Şu'ayb el-Arnâ'ût. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1415/1994.
- İbnu's-Sâatî, Tâcuddîn. *ed-Dürrü's-semîn fî esmâi'l-musannifîn*. thk. Ahmed Şevkî Binebîn - Muhammed Saîd Hanşî. Tunus: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1. Basım, 1430/2009.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih. *Ma'rifetü's-sikat*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. 2 Cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1405/1985.

- İltaş, Davut. *Klasik Nesih Teorisi ve Çağdaş Tefsirciler*. Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- İmer, Kâmile vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2011.
- İsferâyînî, Ebû 'Avâne Ya'kûb b. İshâk b. İbrâhîm. *Müstahrecü Ebî 'Avâne*. thk. Heyet. 24 Cilt. Suudi Arabistan: el-Cami'atü'l-İslamiyye, 1. Basım, 1435/2014.
- İshâk, Ali Şevvâh. *Mu'cemu musannefâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. 4 Cilt. Riyâd: Dâru'r-Rifâî, 1. Basım, 1404/1984.
- İzzî, Abdullah b. Hammûd. *'Ulûmu'l-hadîs 'inde'z-zeydiyye ve'l-muhaddisîn*. 1 Cilt. Yemen: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1421/2001.
- Kafes, Mahmut. "Arap Dilinde Nahiv İlminin Doğuşu ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9-10 (1995 1994), 101-116.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ahmed b. Hanbel (Hayatı)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, M. Yaşar. "Ebû Avâne el-Vâsîtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/100-101. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbnü'n-Nedîm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/171-173. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Karabulut, Ali Rıza - Karabulut, Ahmet Turan. *Mu'cemu't-târîhi't-turâsi'l-İslâmî fî mektebâtî'l-âlem: el-mahtûtât ve'l-matbûât*. 6 Cilt. Kayseri: Mektebe Yayınları, 1. Basım, 2001.
- Karagöz, Mustafa. *Dilbilimsel Tefsir ve Kur'an'ı Anlamaya Katkısı*. Ankara: Ankara Okulu, 2. Basım, 2015.
- Karagöz, Mustafa. "İbn Teymiye'nin Vücûh ve Nezâir Tanımının Etkileri ve Sorunları". *Bilimname : Düşünce Platformu* 36 (Şubat 2018), 261-291.
- Karagöz, Mustafa. "Vücûh ve Nezâirin Terimleşme Süreci -Nezâir'in 'Eşanlamlılık' Olarak Tanımlanması Sorunu-". *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü (Sempozyum)*, 441-476.
- Karataş, Ali. "Sahabenin Anlama Sorunu ile Karşılaştığı Bazı Ayetler". *Bilimname : Düşünce Platformu* 38 (Şubat 2019), 289-324.
- Kattân, Mennâ. *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: Mektebe Vehbe, 1. Basım, 2000.
- Kavak, Fadime. "Arap Dilinde Ezdâd Olgusu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/2 (2012), 121-139.
- Kaya, Mehmet Fatih. *Hadis Usulünde İhtilat: Ravinin Akıl ve Hafıza Fonksiyonlarının Zarar Görmesi ve Bunun Rivayetlerine Etkisi*. İstanbul: Rihle Kitap, 1. Basım, 2011.
- Kâ'bî, Ebu'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kabûlû'l-ahbâr ve ma'rîfetü'r-ricâl*. thk. Ebû Amr el-Huseyn b. Ömer b. Abdîrahîm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1421/2000.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu'l-mü'ellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1. Basım, 1406/1985.
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem, 4. Basım, 2017.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Zeynelâbidîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/365-366. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kılıç, Mustafa. "İbn Kuteybe'de Kıraat-Filolojik Tefsir İlişkisi (Tefsîru Garîbî'l-Kur'ân Örneği)". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VI/1 (2020), 7-50.
- Kıran, Zeynel. *Dilbilim Akımları*. Ankara: Onur Yayınları, 2. Basım, 1996.
- Köse, Saffet. "Zeyd b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/313-316. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kurt, Muhammet Sacit. *Mu'tezile'ye Karşı Bir Ehl-i Sünnet Müdafî'i*. Ankara: ilâhiyât, 1. Basım, 2018.
- Kurtubî, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 2. Basım, 1384/1964.
- Kutrub, Ebû 'Ali Muhammed b. el-Müstenîr b. Ahmed. *Kitâbu'l-ezdâd*. thk. Hannâ Haddâd. Riyad: Dâru'l-'Ulûm, 1. Basım, 1405/1984.
- Küçük, Raşit. "İsnad". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/154-159. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

- Leknevî, Ebu'l-Hasenât Muhammed Abdülhay. *er-Ref' ve't-tekmîl fî'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 1 Cilt. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye, 3. Basım, 1407/1986.
- Makrîzî, Ebû Muhammed Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed. *Muhtasarü'l-kâmil fî du'afâ*. thk. Eymen b. Ârif ed-Dımaşkî. 1 Cilt. Kahire: Mektebetü's-Sünne, 1. Basım, 1415/1994.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzü'l-Kur'ân*. thk. Fuat Sezgin. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâfî, 1382/1962.
- Maral, Cüneyt. *Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzi ve Nüzhetü'l-Ayüni'n-Nevâzir fî İlmi'l-Vücûhi ve'n-Nezâir Adlı Eserindeki Metodu*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Maral, Cüneyt. *Tefsirde Dilbilimsel Yöntem (Taberi Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Doktora Tezi, 2017.
- Martinet, André. *İşlevsel Genel Dilbilim*. çev. Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 2. Basım, 1998.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Mecdî Bâslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Meclisî, Muhammed Bâkır. *Bihârü'l-envâr*. 110 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 3. Basım, ts.
- Mertoğlu, M. Suat. "Mukâtil b. Süleyman ve Tefsire Dair Eserlerinin Klasik Dönemdeki Tedavülü". *Dîvân (Dergi)* XXVI/50 (Ocak 2021), 183-222.
- Mertoğlu, M. Suat. "Vücûh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/141-143. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdîrahmân b. Yûsuf. *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebu Abdullah Alâuddîn. *el-İ'lâm bi-sünnetihî 'aleyhisselâm*. thk. Kâmil Uveyda. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Muşafâ el-Bâz, 1. Basım, 1419/1999.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *İbnü'l-Müneyyir ve et-Teyşîru'l-Acib fî Tefsîri'l-Ğarîb*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 1990.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *el-Vücûh ve'n-nezâir fî'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Hâtîm Sâlih. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 2. Basım, 1432/2011.
- Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâs, 1423/2002.
- Müessesetu Âli'l-Beyt. *el-Fihrisu's-şâmil li't-turâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-mahtût*. 9 Cilt. Umman: Meâb Müessesetu Âli'l-Beyt, 1987.
- Mükerrem, Abdu'l-'Al Salim. *el-Müşterekü'l-lafzî fî'l-hakli'l-Kur'ânî*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1417/1996.
- Müslim b. el-Haccâc, Ebu'l-Hüseyn. *el-Câmi'u's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matbaatu İsâ el-Bâbî el-Halebî, 1374/1955.
- Nassâr, Hüseyin. *El-mu'cemu'l-Arabî neş'etuhû ve tatavvuruh*. 2 Cilt. Mısır: Dâru Mısır, 4. Basım, 1408/1988.
- Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2. Basım, 1417/1997.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî. 6 Cilt. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1410/1990.
- Nesâî, Ebû Abdîrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Sünenü Nesâî*. thk. Heyet. 8 Cilt. Kahire: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1. Basım, 1348/1930.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'an-ı Kerim'de Çok Anlamlılık*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1. Basım, 2013.
- Onat, Hasan. *Emeviler Devri Şii Hareketleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Öncü, Mustafa. "İlk Dönem Dilcilerden Kutrub'un 'Kitâbu'l-Ezdâd' Adlı Eseri Perspektifinde Arapçada Ezdâd Olgusu". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XV/2 (2013), 295-339.
- Öz, Mustafa. "Nâsibe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/393-394. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

- Öz, Mustafa. "Râfîzîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/396-397. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Öz, Mustafa. "Zeyd b. Zeynelâbidîn ve Zeydiyye". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 43-58.
- Özağşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Özata, Havva. *Dilbilimsel Tefsirde Farklılaşma Süreci (Cârullah ez-Zemahşerî'nin el-Keşşâf İsimli Tefsiri Örneği)*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Özata, Havva. "Dilbilimsel Tefsirin İsimlendirilmesi Problemi". *UMDE: Dini Tetkikler Dergisi* II/2 (2019), 131-154.
- Özata, Havva. "Hicrî İkinci Asırda Dilbilimsel Tefsir". *Hicri İkinci Asırda İslâmî İlimler- 2*. Ankara: İKSAD, 1. Basım, 2022.
- Özervarlı, M. Sait. "İbnü'l-Vezîr, Ebû Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/240-242. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Mustafa Bilal. "Kurucu Kök Metin Fikhü'l-Ekber'in Otantikliği Sorunu ve Osmanlı Ulemasının Katkısı I". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* XX/1 (2022), 281-304.
- Öztürk, Yunus. "el-Fikhü'l-Ekber Şerhleri Üzerine Mukayeseli Bir Analiz". *Trabzon İlahiyat Dergisi* VII/1 (2020), 87-126.
- Polat, Salahattin. "Ferd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/368-369. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Polat, Salahattin. "Mürsel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/52-54. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Rabâî, Ebû Süleymân Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed er-. *Târîhu mevlidi'l-'ulemâ' ve vefeyâtihim*. thk. Abdullah b. Ahmed b. Süleyman el-Hamed. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 1410/1989.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvân Ahmed Dâvûdî. Dimaşk: Dâru'l Kalem, 1412/1992.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru lhyâi't-Turâs, 1371/1952.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *el-İlel*. thk. Heyet. 7 Cilt. Riyad: Matbaatü'l-Humeydî, 1. Basım, 1427/2006.
- Râzî, İbn Ebî Hâtim. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. Mekke: Mektebetü'l-Bâz, 1419/1998.
- Ribât, Hâlid - İd, Seyyid İzzed. *el-Câmi' li ulûmi'l-imâmî Ahmed*. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh li'l-Bahîsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Turâs, 1. Basım, 1430/2009.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *El-keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436/2015.
- San'ânî, Şerefüddîn Hüseyin b. Ahmed. *er-Ravdu'n-nadîr şerhu Mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr*. 4 Cilt. Yemen: Mektebetü'l-Yemen el-Kübrâ, 2. Basım, 1405/1985.
- San'ânî, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-'Azmî. 11 Cilt. Beyrut: Tevzîu'l-Mektebi'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Sarıçam, İbrahim. *Emevi-Haşîmi İlişkileri: İslam Öncesinden Abbasilere Kadar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2015.
- Sehârenpûrî, Halîl b. Ahmed b. Mecîd. *Bezlü'l-mechûd fî halli Ebî Dâvûd*. thk. Takiyyuddîn en-Nedvî. 14 Cilt. Hind: Merkezu's-Şeyh Ebi'l-Hasen en-Nedvî, 1. Basım, 1427/2006.
- Semerkandî, Ebu'l-Leys. *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. Ali Muhammed Muavvad. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-turâsi'l-Arabî*. çev. Muhammed Fehmî Hicâzî. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Sırakaya, Selma. *Mukâtil b. Süleyman'ın Tefsiri ile el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eserinin Mukayesesi*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Sicistânî, Muhammed b. Uzeyz es-. *Garîbu'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Edîb 'Abdulvâhid. Suriye: Dâru Kuteybe, 1. Basım, 1416/1995.

- Sönmez, Mehmet Ali. "Gaylân b. Seleme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/415. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Subhânî, Ca'fer. *Buhûs fi'l-milel ve'n-nihal*. 8 Cilt. Kum: Müessesetü'l-İmâm Sâdık, 2. Basım, 1428/2007.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. el-Arnâ'ût Şu'ayb. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1429/2008.
- Şecerî, Yahyâ b. el-Hüseyn. *Tertîbu'l-emâli el-hamîsiyye*. thk. Muhammed Hasen İsmail. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1422/2001.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcüddîn. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Abdülazîz Muhammed el-Vekîl. 3 Cilt. Kahire: Müessesetü'l-Halebî, 1. Basım, 1387/1968.
- Şihri, Abdurrahmân b. Meâda. *eş-Şâhidu's-şi'rî fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1. Basım, 1431.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Târihu't-Taberî*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrâhîm. 11 Cilt. Mısır: Dâru'l-Maârif, 2. Basım, 1387/1967.
- Tabersî, Ebû Alî Emînüddîn. *Mecma'u'l-beyân fi tefsîri'l-Kur'ân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Murtazâ, 1. Basım, 1427/2006.
- Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Ahkâmu'l-Kur'ân*. thk. Sadettin Ünal. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi, 1. Basım, 1995.
- Tanrıverdi, Mustafa. *Zeydî Muhaddis Ahmed b. İsâ'nın Emâlî Adlı Eserinin Kaynakları ve Tasnîf Metodu*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Doktora Tezi, 2019.
- Tayâlisî, Ebû Davud Süleyman b. Davud. *el-Müsned*. thk. Muhammed b. 'Abdî'l-Muhsin et-Türkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân. *et-Tefsîru'l-lügavî li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1. Basım, 1422/2001.
- Temel, Ali. *Dilbilimsel Tefsirlerde Kiraatlara Yaklaşım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015.
- Turgay, Nurettin. "Etbâu't-Tâbiîn Döneminde Tefsir Çalışmaları/Tefsir İlminin Tedvini". *Diyanet İlmi Dergi* XLIX/4 (2013), 33-48.
- Turhan, Halil İbrahim. "Bir Râvi/Rivayet Tenkidi İlkesinin Serüveni: Sadece Müfesser Cerh Kabul Edilir". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* XVIII/1 (2018), 299-335.
- Turhan, Halil İbrahim. *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Tûsî, Ebû Ca'fer. *Tehzîbu'l-ahkâm*. thk. Ali Ekber el-Ğaffârî. 10 Cilt. Tahran: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1385/1965.
- Türker, Ömer. "Mukâtil b. Süleyman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/134-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Uğur, Mücteba. "İhtilât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/571. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ. *ed-Duafâu'l-kebîr*. thk. Abdulmu'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Ulu, Arif. "Önceleri İsnaddan Sormazlardı...' Rivayetinin Senedi Üzerine Bir İnceleme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 36 (2011), 19-46.
- Ülgen, Emrullah. "Tefsir Metodolojisinde Sarf İlminin Yeri ve Önemi". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI/1 (2016), 101-116.
- Ünal, Mehmet. "Zeydiyyenin Tefsir Anlayışı". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar (Sempozyum)*, 279-305. <http://ktp2.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=tr&midno=37993125&tarama=zeydiyyenin>
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbûrî. *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Heyet. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Vardar, Berke. *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual, 2. Basım, 2007.

- Vardar, Berke. *Dilbilimin Temel Kavram ve İlkeleri*. İstanbul: Multilingual, 2. Basım, 1998.
- Vecîhî, Abdüsselâm Abbâs. *A'lâmü'l-müellifin ez-Zeydiyye*. Ummân: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1420/1999.
- Vekîl, Ahmed b. 'Atiyye. *Neslü'n-nebâl bi mu'cemi'r-ricâl*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Muhaddisîn, 1. Basım, 1428/2007.
- Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekerîyyâ. *Târîhu İbn Maîn*. thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf. 4 Cilt. Mekke: Merkezü'l-Bahsi'l-İlmî ve İhyâi't-Turâsi'l-İslâmî, 1. Basım, 1399/1979.
- Yahyâ b. Sellâm, Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Sellâm el-Kayravânî. *Et-tesârîf li-tefsîri'l-Kur'ân mimmâ iştebehet esmâuhu ve tasarrafet me'ânih*. thk. Hind Şiblî. Tunus: eş-Şeriketu et-Tunusiyye, 1979.
- Yaldızlı, Hasan. *Râgıb İsfahânî'nin Müfredât Adlı Eseri ve Dilbilimsel Tefsir Açısından Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Yaldızlı, Hasan. “‘Vücûh’ ve ‘Nezâir’ Hakkında Yapılan Tanımlara Dair Bir Değerlendirme”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 1-33.
- Yaldızlı, Hasan. *Vücûh ve Nezâir İlmi ve Mukâtil b. Süleyman'ın el-Vücûh ve'n-Nezâir Adlı Eseri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Yıldız, Aytekin. *Zeyd b. Ali ve Müsned'i*. Erzurum : Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2004.
- Yıldız, İbrahim. “İbn Fâris'in ‘Efrâdü Kelimâti'l-Kur'âni'l-Azîz’ Adlı Risalesi ve Vücûh ve Nezâir İlminin Bir Alt Kolu Olarak Efrâd”. *II. Uluslararası Eğitim Bilimleri ve Sosyal Bilimler Sempozyumu*, 333-341.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. 'Abdurrezzâk. *Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. thk. Heyet. 40 Cilt. Kuveyt: Müessesetü Kuveyt, 1. Basım, 1422/2001.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l Kütüb, 1408/1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Muğni fi'd-du'afâ*. thk. Nûreddîn İtr. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mizânü'l-i'tidâl*. thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kasım. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gâvâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. 'Âdil Ahmed Abdu'l-Mevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-'Ubikân, 1418/1998.
- Zerkeşî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. 'Abdullâh b. Bahâdır eş-Şâfi'î. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru 'İhyâ'i'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1. Basım, 1376/1957.
- Zeyd b. Ali. *el-Mecmûu'l-hadisî ve'l-fikhî*. thk. Abdullah b. Hammûd el-İzzî. San'a: Müessesetü'l-İmam Zeyd b. Ali es-Sekâfiyye, 1. Basım, 1422/2002.
- Zeyd b. Ali. *Mecmûu kütüb ve resâili'l-imâm Zeyd b. Ali*. thk. İbrâhîm Yahyâ ed-Dersî. Yemen: Merkezu Ehli'l-Beyt li-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1422/2001.
- Zeyd b. Ali. *Müsnedü'l-imâmi Zeyd*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Hasan Muhammed Takî el-Hakîm. Beyrut: Dâru'l-Âlemiyye, 1412/1992.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Cevâd el-Huseynî el-Celâlî. Beyrut: Dâru'l-Vaî el-İslâmî, ts.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru garîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Muhammed Yûsufuddîn. Haydarâbâd: Yusuf Foundation Trust, 1422/2001.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm Li'l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Ziyâde, Ekrem b. Muhammed. *el-Mu'cemu's-sâgîr li-ruvâti'l-imâmi İbn Cerîr et-Taberî*. 2 Cilt. Ürdün: ed-Dâru'l-Eseriyye-Dâru İbn Affân, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1. Basım, 1415/1995.

ÖZ GEÇMİŞ

Mustafa URAL Adana Teknik Lisesi’ni bitirdikten sonra 2006 yılında Dumlupınar Üniversitesi Simav Teknik Eğitim Fakültesi’nden mezun oldu. Ayrıca 2021 yılında ikinci üniversite kapsamında Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesini (İLİTAM) bitirdi. Aynı yıl yine aynı üniversitede Tefsir Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans programına başladı. 2023 yılında bu programı bitirdi. 2009 yılından bu yana Mobilya ve İç Mekân Tasarımı Alanı öğretmeni olarak görev yapmaktadır (17.07.2023).

İletişim Bilgileri

ORCID ID: 0000-0003-4106-5508

Yayınlar:

1. Mustafa Ural, “Hz. Süleyman, Namaz ve Atlar -Sâd Sûresi 31-33. Âyetler Bağlamında Kur’an Merkezli Bir Çözümleme-”, *İlahiyat (e-Dergi)* 7 (2022), 129-154.
2. Mustafa Ural, “Oryantalistlere Göre Kur’an’ın Kaynağı ve Metinleşmesi, yazar Naif Yaşar (Ankara: Ankara Okulu, 2017), 206 sayfa, ISBN: 9786059281553”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 6/1 (2023), 308-312.